

Azərbaycan Respublikasının
Qeyri-Hökumət Təşkilatlarına
Dövlət Dəstəyi Agentliyi

MİRAS
NƏSİLƏLƏNİŞ MƏDƏNİ MİRASININ
KORUĞU MƏRKƏZİ

SUSA

tarixi-mədəni irsin tədqiqi

ŞUŞA

Şuşa qalası.

Rəssamı Xurşidbanu Natəvan.

AMEA Məhəmməd Füzuli adına Əlyazmalar İnstitutunda saxlanılır.

Azərbaycan Respublikasının
Qeyri-Hökumət Təşkilatlarına
Dövlət Dəstəyi Agentliyi

MİRAS
Azərbaycanın tarixi və mədəni irsini qorumaq
və təbliğ etmək üçün

ŞUŞA

tarixi-mədəni irsin tədqiqi

Hazırlayan: Dr. Fariz Xəlilli

ŞUŞA:
tarixi-mədəni irsin tədqiqi

Hazırlayan: Dr. Fəriz Xəlilli

Elmi redaktor: Prof.Dr. Qafar Cəbiyev

Rəyçi: Prof.Dr. Şikar Qasımov

Birinci nəşr: 2022

© "Miras" Mədəni İrsin Öyrənilməsinə Kömək İctimai Birliyi
Ağsu rayonu Gəgəli kəndi

Üz qabığı: Pənahabad sikkəsi © im.design 2022

Kitabın məzmunu "Miras" Mədəni İrsin Öyrənilməsinə Kömək İctimai Birliyinin cavabdehliyindədir, bu baxımdan kitabın məzmunu Azərbaycan Respublikasının Qeyri-Hökumət Təşkilatlarına Dövlət Dəstəyi Agentliyinin mövqeyini əks etdirmir.

Kitab Azərbaycan Respublikasının Qeyri-Hökumət Təşkilatlarına Dövlət Dəstəyi Agentliyinin maliyyə yardımı ilə hazırlanmışdır.

Şuşa: Tarixi-mədəni irsin tədqiqi (Hazırlayan: Fəriz Xəlilli). Bakı: im.print, 2022, səh. 208

Dizayner: İntiqam Məhəmmədli

Fotoqraf: Anar Həbibov

ISBN: 978-9952-8412-3-7

İçindəkilər

Təqdimat	6
Tarix - Dr. Fariz Xəlilli, AMEA Arxeologiya, Etnoqrafiya və Antropologiya İnstitutu doi: 10.30546/978-9952-8412-3-7.01	15
Numizmatika – Dr. Aygün Məmmədova, Azərbaycan Respublikası Mədəniyyət Nazirliyi Milli Azərbaycan Tarixi Muzeyi doi: 10.30546/978-9952-8412-3-7.002	65
Paleoqrafiya – Dr. Şəhla Xəlilli, AMEA Məhəmməd Füzuli adına Əlyazmalar İnstitutu doi: 10.30546/978-9952-8412-3-7.03	82
Etnoqrafiya - Dr. Gülnadə Abdulova, Azərbaycan Respublikası Mədəniyyət Nazirliyi Milli Azərbaycan Tarixi Muzeyi doi: 10.30546/978-9952-8412-3-7.004	101
Epiqrafika – Dos.Dr. Həbibə Əliyeva, Azərbaycan Respublikası Mədəniyyət Nazirliyi Milli Azərbaycan Tarixi Muzeyi doi: 10.30546/978-9952-8412-3-7.05	135
Arxeologiya - Dr. Fariz Xəlilli, AMEA Arxeologiya, Etnoqrafiya və Antropologiya İnstitutu doi: 10.30546/978-9952-8412-3-7.006	168
Əlavələr	178
Təşəkkür	204

Təqdimat

Azərbaycan Respublikasının Qeyri-Hökumət Təşkilatlarına Dövlət Dəstəyi Agentliyinin “Şuşa İli”nə həsr olunmuş xüsusi müsabiqəsinin qalibi olan “Miras” Mədəni İrsin Öyrənilməsinə Kömək İctimai Birliyi “Şuşanın tarixi-mədəni irsinin tədqiqi və təbliği” layihəsini 2022-ci il avqust ayının 1-dən başlayaraq həyata keçirib. Layihənin məqsədinə uyğun olaraq Şuşa və ətrafı ilə əlaqədar aparılan arxeoloji, etnoqrafik, epiqrafik, numizmatik və paleoqrafik tədqiqatların dağınıq halda olan məlumatları bir yerdə toplanıb. İki ayrı kitab şəklində iki dildə (azərbaycan və ingilis dilləri) nəşrə hazırlanıb.

Layihə çərçivəsində tarix üzrə fəlsəfə doktoru Fariz Xəlilli fəaliyyət planına uyğun olaraq Tbilisi, Budapeşt, Berlin, Paris, Roma və Venesiya şəhərlərinə ezam edilib. Fariz Xəlilli həmin şəhərlərə Şuşa şəhəri və ətrafının arxeoloji, etnoqrafik, paleoqrafik, numizmatik baxımdan araşdırılması və akademik çevrələrdə mədəni irsin təbliği məqsədilə 28 avqust-23 sentyabr tarixlərində səfər edib.

Tbilisi

Fariz Xəlilli Tbilisi şəhərində Qafqaz İrsini Araşdırma İnstitutunun prezidenti Elnur Əliyev ilə görüşüb, Şuşanın tarixi-mədəni irsinin tədqiqi və təbliği istiqamətində birgə əməkdaşlıq müzakirə olunub. O, Gürcüstan Milli Arxivinin direktoru Teona İaşvili ilə görüş keçirib, Gürcüstan arxivlərində tədqiqat aparmaq, Şuşa və Qarabağın tarixi, mədəniyyəti ilə

“ŞUŞA İLİ”

Xüsusi qəhət
mülahiqəsinin qalıbı

“Şuşa” müdafiə zonası bərpası üçün
məqsədli ərazi

Müdafiə zonasının bərpası üçün
məqsədli ərazi

Müdafiə zonasının bərpası üçün
məqsədli ərazi

Fariz Xəlilli,
İrina Koşoradze,
Elnur Əliyev

bağlı konfrans və simpoziumlarda məruzələr etmək, məqalələr nəşr etmək üçün əməkdaşlıq məsələlərini müzakirə edib. Fariz Xəlilli Tarix, Kino-Foto və digər arxivlərdə araşdırmalara başlayıb. O, Gürcüstan Milli Muzeyinin fond və arxivlərindən istifadə etmək üçün müraciət edib, Şərqlə kolleksiyaları üzrə kurator İrina Koşoridze ilə görüşüb. Muzeyin Arxeologiya, Etnoqrafiya, Numizmatika fondlarında inventar kitabları üzrə araşdırmalara başlanılıb. Fariz Xəlilli Tbilisidə Azərbaycan Respublikasının səfiri Faiq Quliyev və Mirzə Fətəli Axundov adına Azərbaycan Mədəniyyəti Mərkəzinin direktoru Leyla Əliyeva ilə görüş keçirib, Beşinci Beynəlxalq Həmzə Nigari Simpoziumunun materialları kitabının bir nüsxəsini səfərliyə və mərkəzə bağışlayıb. Fariz Xəlilli muzeyin ekspozisiyası ilə tanış olub, qeydlər götürüb. Səfər çərçivəsində Fariz Xəlilli David Qareci monastırı ilə tanış olub, abidənin vəziyyəti və oradakı epigrafik nümunələr, o cümlədən uyğur yazıları ilə bağlı fikir mübadiləsi aparıb.

Budapeşt

Fariz Xəlilli Budapeştdə Avropa Arxeoloqları Asosiasiyasının 28-ci illik toplantısının açılış mərasimində iştirak edib. O, ICOMOS-un Mədəni

İrs Sahələrinin Təqdimatı və Şərhi üzrə beynəlxalq elmi komitənin üzvü olan professor Con Ceymsən tərəfindən təşkil edilən “Arxeoloji irsin sənəşünaslıq baxımından şərhi” bölməsində “Xanəgah arxeologiyası” mövzusunda məruzə edib. Qarabağın Qaraağac və Qarapirimli xanəgahlarını da əhatə edən məruzə maraqla qarşılıb, bölmənin materiallarında nəşri məsləhət görülmüş. Bununla yanaşı, Qafqaz arxeologiyası ilə bağlı gənc alimlərdən ibarət qrupun təşkil etdiyi bölmənin məruzələrini dinləyib. Avropa Arxeoloqları Asosiasiyasının nəşri olan TEA “Avropalı arxeoloq” jurnalının redaktorları Samanta Skott Reyter və Matteo Valş ilə görüşən Fariz Xəlilli “Kəlbəcər hesabatı”nın və “İrəvanın Təpəbaşı məhəlləsinin dağıdılmasının qarşısının alınması” ilə bağlı Azərbaycanın çağırışlarını əks etdirən xəbərlərin nəşrini müzakirə edib. Macarıstan Milli Kitabxanasında olan Fariz Xəlilli əvvəlcə kitabxanaya Beşinci Beynəlxalq Həmzə Nigari Simpoziumunun materialları kitabını hədiyyə edib. Sonra kitabxananın zəngin kitab fondu ilə tanış olub, Azərbaycan və Qafqaz haqqında kitablar, toplu və jurnallardan çıxarışlar edib. Fariz Xəlilli Budapeştdə yerləşən və sufi mütəfəkkirlərindən biri olan Gül Babanın türbəsini ziyarət edib. Türbənin həyatında yaradılmış muzeyin ekspozisiyası ilə tanış olub, ekspozisiyanı əks etdirən çox sayda fotolar çəkib. Daha sonra Buda qalası ziyarət

olunub, oradakı Buda valisi Əbdurrahman paşanın şəhid olduğu yerdəki xatirə abidəsinə baş çəkilib.

Berlin və Paris

Fariz Xəlilli Berlin Muzeylər adasının Qafqaz materialları qorunan və nümayiş olunan Perqamon muzeyi, Tarixöncəsi və Qədim Əsərlər Muzeyinin ekspozisiyası ilə tanış olub, muzey fondları ilə bağlı sorğular verib. Mütəxəssis təsdiq edib ki, Azərbaycanndan aşkar edilən və adı çəkilən muzeyə verilən tunc dövrü materialları əsasən Gəncə qəzası bölgəsindən aşkar edilib. Fariz Xəlilli Paris yaxınlığındakı Azərbaycan materiallarının yerləşdiyi Sen-Jermen muzeyinin ekspozisiyası ilə tanış olub. Fondlarda işləmək üçün müraciət edib. Fariz Xəlilli Berlin Dövlət Kitabxanasının iki mərkəzində və Paris Milli Kitabxanasının Fransua Mitteran Fondunda araşdırma aparıb. O, Şuşa, Qarabağ və erməni məsələsi ilə bağlı çoxsaylı kitabları yerindəcə incələyib, onların surətlərini çıxarıb. Bununla yanaşı, fondda olan kitabların və məqalələrin siyahısını tərtib edib. Gələcəkdə bu istiqamətdə tədqiqatın dərinləşdirilməsi nəzərdə tutulur.

Roma

Fariz Xəlilli Romada YOCOCU Beynəlxalq Asosiasiyasının prezidenti Dr. Andrea Macchia ilə görüşüb. Şuşa Simpoziumunun Elmi Komitəsinə dəstək verdiyi üçün ona minnətdarlıq edib, onun Simpoziumun işinin təşkilinə qoşulması razılaşdırılıb. Daha sonra Fariz Xəlilli YOCOCU Asosiasiyasının analitik araşdırma mərkəzi ilə tanış olub. Ona yeni avadanlıqlar haqqında məlumat verilib, qəbirdən götürülmüş insan kəllələrinin konservasiyası haqqında nümunələr göstərib. Müharibə sonrası dövrdə kütləvi məzarlıqlarda analitik araşdırmaların aparılması və YOCOCU-nun Qaranlıq irs araşdırmalarına dəstək verə biləcəyi qeyd edilib. Bərpaçı-memarı Angelo Brogginin təşəbbüsü ilə Roma şəhərində Dominikan ordeninin binasının bərpası və orada aparılan arxeoloji qazıntılara baxış keçirilib. Şuşa şəhərində yaşayış və inzibati binaların bərpası konsepsiyası, həmin binalarda və ətrafında arxeoloji tədqiqatların aparılması perspektivi barədə fikir mübadiləsi aparılıb. Vatikan kitabxanası ilə araşdırmaların aparılması məqsədilə yazışmalar başlandı. Fariz Xəlilli Roma şəhərində İtaliya Mədəniyyət Nazirliyinin binasında nazirliyin əməkdaşı Valeriya Akkonsianın moderatorluğu ilə mədəni irsin idarə olunması ilə bağlı təlim qatılıb. Təlim proqramı üzrə Peskara şəhərində Qabriel d'Annunzio Universitetində və Forli şəhərində SERINAR təşkilatının konfrans mərkəzində davam etdirilib.

Sallama
Sacia

bar da

monte cha
rabach

namu
rashi

carpi

clor

arachaze

Questofino
anch
mte se dicca
curo

ralgaza

S. Roan

cur

uicia de s. roan naseno sede de m. ioe
chiamano siechi. e qste sono basse. le se
n. anarui. e qste sono mior. le tergo sono
lat. e queste sono optime. e nasceno
potesene che qui
oto. e fido ma
nutua.

chabala

S. Giamachi

vechi

p. se
chi.

S. Giamachi

quella p
uncu
ancha m
se dicca
beria

S. ROAN

S. Giamachi

questa prouicia
anticha mte se di
cena alba
na.

Qui sono do
nalico

S. Giamachi

S. Giamachi

S. Giamachi

bachu

chabio

namo

por ce
de ferro

Queste por ce le qual ne la lengua de
queli sono dice verbene per porte de
ferro equello peller inespugnabile. so
no and or dice por ce chafote pebe a vo
ler passar d'isto mte chabio e necessita
passar per iste por ce. leal. puto se dice

bir
ta c

Fra Mauro xəritəsi.
Qarabağ dağları
ifadəsi verilib. 1457-
1459-cu illər. Korrer
Muzeyi Venesiya.

Venesiya

Fariz Xəlilli Venesiyada Korrer muzeyi, Arxeologiya muzeyi və Venesiya kitabxanasını ziyarət edib. Muzeylərdəki şərq əsərləri üzrə qeydiyyat aparılıb və fotoları çəkilib. Korrer muzeyində 1457-1459-cu illərdə Fra Mauronun hazırladığı və Qarabağ dağlarının təsvir olunduğu xəritə ilə tanış olub, xəritənin keyfiyyətli fotoları çəkilib. Fariz Xəlilli Venesiya IUAV (Venesiya Memarlıq Universitet İnstitutu) Univeristetində şəhər planlaşdırması üzrə professor Domeniko Patassini və Ko Foskari Univeristetində erməni-şünaslıq üzrə professor Aldo Ferrari ilə görüşüb. Venesiyada saxlanılan əlyazmalar və onlara əlçatanlıq məsələsi, xristian türklər və onların yazılı irsi haqqında müzakirələr aparılıb. Fariz Xəlilli Şuşa məscidləri üzrə bərpə konsepsiyası hazırlayan professor Luigi Skrinzi ilə görüşərək, araşdırmalar üçün onun fikirlərini qeyd edib. Bununla yanaşı, Fariz Xəlilli Milan mərkəzi vasitəsilə Şuşada 1822-1835-ci illərdə fəaliyyət göstərən və Şuşanı Qafqaz üzrə missionerlik fəaliyyəti mərkəzi halına gətirən Bazel missiyasının hazırkı rəhbərlərindən Pastor Gizin ilə əlaqə saxlayıb.

İkimərtəbəli
karvansaray
kitabəsinin
estampı çıxarılır,
Şuşa səhəri.

İkimərtəbəli
karvansaray
kitabəsinin
estampı çıxarılır,
Şuşa səhəri.

Şuşa

Layihə çərçivəsində 2022-ci ilin oktyabr ayında layihənin ekspertləri - tarix üzrə fəlsəfə doktoru Fariz Xəlilli, tarix üzrə fəlsəfə doktoru Həbibə Əliyeva, sənətsünaslıq üzrə fəlsəfə doktoru Günel Seyidəhmədli və Şəhla Xəlilli fəaliyyət planına uyğun olaraq Şuşa şəhərinə ezam edilib. Səfərin məqsədi Şuşa şəhərində tarixi binaların üzərindəki bəzi kitabələrin estampını çıxarmaq, onları kataloqlaşdırmaq və oxunmasını təmin etməkdir. Səfər müddətində İkimərtəbəli karvansarayın üzərindəki dörd kitabə, Əsəd bəyin evinin üzərindəki iki kitabə, Uğurlu bəyin evinin üzərindəki bir kitabə, Hacıqluların malikanəsi üzərindəki iki kitabə, Şirin bəyin evi üzərindəki bir kitabə, Bülbülün evinin üzərindəki iki kitabə və Seyidli məscidinin yanındakı binanın üzərindəki bir kitabənin, cəmi on üç kitabənin estampı çıxarılıb. Bu kitabələrin oxunması və əvvəlki oxunmalarla müqayisəsi Şuşanın tarixi və mədəniyyətinin öyrənilməsinə yeni izahlar gətirib.

Kitab tarix, arxeologiya, etnoqrafiya, epiqrafika, numizmatika və paleoqrafiya bölmələrindən ibarətdir. Bölmələrin müəllifləri Fariz Xəlilli, Güzadə Abdulova, Həbibə Əliyeva, Aygün Məmmədova və Şəhla Xəlilidir. Kitaba rəsmi və arxiv sənədlərindən çıxarışlar əlavə edilib, yeni və əski foto və rəsmlər təqdim olunub. Bu istiqamətdə araşdırmalar davam etdiriləcək və gələcəkdə yeni nəşrlər təqdim olunacaq.

DR. FARİZ XƏLİLLİ

Tarix

[doi:10.30546/978-9952-8412-3-7.01](https://doi.org/10.30546/978-9952-8412-3-7.01)

Şuşa şəhəri Azərbaycanın Orta əsrlər sonrası şəhərlərinin ən mühüm örnəklərindən biridir. Şuşa şəhərinin əsasının qoyulması Əfşarlar xanədanından ayrılan müstəqil xanlıqların ortaya çıxdığı dövrə təsadüf edir. Şuşa şəhəri xanlığın digər müdafiə qalaları kimi Pənah xan tərəfindən inşa olunmuşdur. Şuşa şəhəri Kiçik Qafqaz dağları silsiləsinin vulkan mənşəli qayalarla əhatələnmiş hissəsində yerləşir. Təbii qala kimi görünən şiş qayalarla yanaşı, Cıdır düzü kimi yayla landşaftı ilə seçilir.

Cavanşir sülaləsi

1868-ci ildə Tiflis şəhərində nəşr olunan Qafqaz Arxeoqrafiya Komitəsinin Aktları toplusunda Qarabağ xanı İbrahim xanın şəcərəsi verilmişdir. Şəcərədə İbrahim xanın atası Pənah xanın atasının adı İbrahimxəlil ağa, babasının adı isə Pənahəli bəy kimi qeyd edilmişdir. Şəcərədə Pənah xanın babası Pənahəli bəyin Cavanşir tayfasından olduğu vurğulanmışdır (AKAK 1868: 695).

Qarabağ xanı Pənah xanın sülaləsi Cavanşir sülaləsidir. Fars dilində “cavan şir” demək olan “Cavanşir” adı bizə paytaxtı Bərdə şəhəri olan Albaniya/Arran/Aqvan dövləti dövründən məlumdur. Cavanşir VII əsrdə İslam dininin yarandığı və ilkin yayıldığı dövrdə Albaniya/Arran/Aqvan dövlətinin Parfiya əsilli Mehranilər sülaləsinin ən məşhur hökmdarı olmuşdur. “Aqvan tarixi” əsərinin müəllifi Musa Kaqankatlı Mehran sülaləsinin banisi Mehrin Xəzər xaqanlığı ilə birləşmək üçün Sasani şahı Xosrovdan

qaçaraq 30000 ailə ilə Bərdə şəhəri yaxınlığında Uti vilayətinə gəldiyini yazır (Каганкатвацци 1861: 135). Mehran ailəsi tədricən Girdman vilayətinin hakimiyyətini, ardınca bütün Albaniyanı idarə etməyə başlayır. Mehran sülaləsindən Cavanşir təxminən 40 il ərzində Qafqaz regionunun əsas söz sahibinə çevrilir, həm Sasani şahı III Yezdəgird, həm Bizans imperatoru II Konstantin, həm Əməvi xəlifəsi Müaviyə, həm də Xəzər/Hun/Türk hökmdarı ilə hərbi-siyasi, diplomatik, iqtisadi-mədəni münasibətlərdə olmuşdur (Каганкатвацци 1861: 135-163). Alimlərin gəldiyi əsas qənaət Cavanşirin xristian məzhəbləri arasındakı intriqalar (diofizit-monofizit qarşudurməsi) səbəbindən sui-qəsd nəticəsində öldürülməsidir. Düşünürəm ki, hakimiyyətinin son illərində xəlifə Müaviyə ilə dostluğu, Bərdə şəhərindən İslam dinini qəbul etmək üçün kitab və müəllim istəyi ilə xilafətin mərkəzinə məktublarnın göndərilməsini Cavanşirin İslam dininə meyillənməsi və bu səbəbdən öldürülməsi ilə əlaqələndirmək olar. Cavanşirdən sonrakı iki əsr ərzində Albaniya/Arran/Aqvan dövlətinin paytaxtı Bərdə şəhəri dünyanın əsas müsəlman elm mərkəzlərindən birinə çevrilmişdir. Cavanşirin adı Azərbaycanın çox yerində əbədiləşmişdir. Cavanşir qalası, Cavanşir keçidi, Cavanşir gölü, Cavanşir mahalı, Cavanşir obası kimi müsəlman əhali arasında yayılmış toponimlər Albaniya/Arran/Aqvan əhalisinin əksəriyyətinin islamı qəbul etməsi dövründən yadigardır. Beləliklə, Cavanşir sülaləsi tarixi Albaniya/Arran/Aqvan dövlətinin hökmdar ailəsinin heç bir zaman tərək etmədiyi öz tarixi məkanında – Bərdə ətrafında yenidən yaddaş təzələyərək Qarabağ xanları kimi ortaya çıxmasıdır.

Qarabağ

“Qarabağ” adı müasir müəlliflər tərəfindən yanlış təqdim olunur. Əslində “Qarabağ” hərfi və bədii mənada başa düşülən “qara bağ” deyil, türk dillərində böyüklük mənasında işlədilən “böyük bağ”dır. XIII əsrdə Elxanilər dövləti dövründə ortaya çıxan “Qarabağ” adının qohum adı “Qaraağac”dır. Anlaşılr ki, mənəbələr qaraağac bağlarının çoxluq təşkil etdiyi Qarabağdan söhbət edir. Qaraağac türklərin inandığı, pır kimi sitayiş etdiyi ağaclardan biridir.

Tarixən Skif, Kimmer, Hun, Xəzər, Türk, Oğuz, Monqol, Tatar, Türkmən, Tərəkəmə və digər adlarla adlandırdığımız obalar konfederasiyası

Elxanilər:
Ənuşirəvan,
1344-1356, AR
2 dirhəm (1,18
qram), Qarabağ,
750/1349-cu il,
Stephen Album
Rare Coins

quran dövlətlərin hər bilmiş qüvvələri Kür və Araz arasındakı torpaqlarda – Qarabağda qışlamağa üstünlük vermişlər. Bunu yazılı mənbələrlə yanaşı, arxeoloji, numizmatik, etnoqrafik və epiqrafik mənbələr də təsdiqləyir. XIV əsrin 50-ci illərində Elxanilər dövlətinin sultanı Ənuşirəvanın adlarına sikkə zərb etdirdiyi “Qarabağ” və “Qaraağac” eyni yaşayış yeri kimi müasir Ağdam şəhəri yaxınlığındakı Qaraağac qəbristanlığının yerləşdiyi yer başa düşülməlidir.

XV əsrin ən fəal xələtilik sufi xanəqahlarından biri Qaraağac xanəqahı olmuşdur. Dədə Ömər Rövşəni (Təbrizdə dəfn olunmuşdur) və İbrahim Gülşəni (Qahirədə dəfn olunmuşdur) kimi məşhur sufi-şairlər Ağqoyunlu dövləti dövründə Qarabağda həmin xanəqahda fəaliyyət göstərmişlər.

Qarabağı və onun maddi-mədəniyyətini düzgün dəyərləndirmək üçün

Elxanilər:
Ənuşirəvan, 1344-
1356, AR 2 dirhəm
(1,23 qram), Qara
Ağac, 750/1349-cu
il, Stephen Album
Rare Coins

onun son üç yüz ildə Qafqazda baş verən hadisələrdə oynadığı mühüm rola diqqət yetirmək lazımdır. Çünki, qalalar və müdafiə qurğularının inşa olunması, şəhər həyatı, iqtisadiyyat və mədəniyyət məhz bu hadisələrin fonunda baş vermiş və inkişaf etmişdir.

Qarabağ xanlığının yaranması

Qarabağ xanlığının tarixini yazan Mirzə Adıgözəl bəy Pənah xanın babası Pənahəli bəyin Qarabağ bəylərbəyliyiinin mərkəzi olan Gəncə şəhərində xidmət göstərdiyini bildirir. Səfəvilər dövlətinin son illərində ölkədə baş verən qarışıqlıqdan sonra Pənahəli bəy Cavanşir mahalına qayıdır və Sarıcalı obasının əsasını qoyur. Sarıcalı obası həm Pənahəli bəyin, həm də oğlu İbrahimxəlil ağanın dövründə xeyli böyüyür. Hər sahədə rəncbər-lər - naxırçı, muzdur, xidmətçi, çoban, ilxıçı və başqaları Sarıcalı obasına toplanır. Ağdamda bağı, hasarlı malikanəsi, Arazbar və Araz kənarında mülkü, mal-qarasının otlaq və yataqları, yaylaqda “İbrahimxəlil qalağı” adı ilə məşhur olan tikililəri İbrahimxəlil ağanın var-dövlətindən xəbər verir (Qarabağnamələr 2006, 37).

Mir Mehdi Xəzani yazır ki, Mehdiqulu xanda Səfəvi şahlarından II Şah Abbasın fərmanı vardı. Həmin fərmanda Pənah xanın babalarından olan İbrahim sultan Budaq sultan oğlu Cavanşirin Cavanşir və Otuziki obalarının hakimi və yeddi yüz otuz nəfər süvari qoşun böyüyünün sərkərdəsi olması, dövlətdən məvacib alması qeyd edilmişdir (Qarabağnamələr 2006a, 123).

XVIII əsrin 40-cı illərində Nadir şah Qarabağdan əsgər toplayarkən nüfuzlu olmasına görə İbrahimxəlil ağanın oğlu Fəzləli bəyi naib – eşikağası təyin etmiş, onun vasitəsilə ordusuna Cavanşir mahalı atlılarını cəlb eləmişdir. Qardaşı Fəzləli bəy öldürüldükdən sonra həmin vəzifə Pənah xana tapşırılsa da, o, qardaşının vəziyyətinin onu da haqlayacağını başa düşüb Nadir şahın ordusundan uzaqlaşmışdır. 1747-ci ildə Nadir şah öldürülənə qədər Pənah xan Qarabağ və Şirvan torpaqlarında, xüsusilə Qəbələ mahalında öz başının dəstəsi ilə ov işləri ilə məşğul olmuş, müstəqil fəaliyyət göstərmişdir. Pənah xan Nadir şah tərəfindən Xorasana sürgün edilən Cavanşir, Kəbirli, Otuziki və Gürcüstan ellərinin geri qayıtması və

Qarabağda yerləşməsi üçün fəal tədbirlər görmüşdür. Həmin elatın geri dönməsi Pənah xanın hərbi gücünü artırmış və müstəqil xanlıq ideyasına imkan yaratmışdır.

Mirzə Adıgözəl bəy qeyd edir ki, Nadir şah Əfşarın qardaşı İbrahim xan Əfşarın oğlu Əliqulu şah Əfşar (Adil şah) sərdarı Əmir Aslan xanı Qarabağa göndərmiş, Pənah xan əvvəlcə sultan, bir gün sonra rəsmən xan elan edilmişdir. Pənah xan isə əvəzində Adil şahın hakimiyyətini qəbul etmişdir (Qarabağnamələr 2006: 39). Eyni məlumatı Mirzə Camal Cavanşir də təsdiq edir. Lakin Əmir Aslan xanın Qarabağa gəlmədiyini, xanlıq fərmanı və şahın hədiyyələrini Pənah xana nümayəndə heyəti ilə göndərdiyini qeyd edir (Qarabağnamələr 2006: 130). Beləliklə, Pənah xan 1161/1748-ci ildə rəsmən Qarabağ xanı qəbul olunmuşdur.

Bayat qalası

Qarabağ xanlığı rəsmən tanındıqdan sonra Pənah xan dövlətin paytaxtı üçün Qarabağda ən etibar etdiyi obalardan olan Kəbirli obasının əhatəsində yeni şəhər inşa etmək fikrinə düşür. O, xeyli götür-qoydan sonra on üç il öncə 1735-ci ildə Ağsu çayı üzərində inşa olunan Cəlalabad/Ağsu/YeniŞamaxı şəhərinin memarlıq planına uyğun olaraq Bayat qala-şəhərini tikdirir. Pənah xan 1161/1748-ci ildə Bayat qala-şəhərinin inşaat işlərini başa çatdırır. Bayat qala-şəhərinin digər Orta əsrlər sonrası müsəlman şəhərlərində olduğu kimi ətrafında qazılmış müdafiə xəndəyi, çiy kərpicdən qala divarı, inzibati binaları, məscid və hamamları, sofalı həyətləri, yaşayış evləri vardı. Mirzə Camal Cavanşir Bayat şəhərinin qala divarlarının bişmiş kərpicdən olduğunu yazsa da (Qarabağnamələr 2006: 161), şəhər yerində bizim yerüstü müşahidələrimiz qala divarlarının çiy kərpicdən olduğunu göstərmişdir. Bayat qala-şəhərində xanın ailəsi, qohumları, əyanları, obaların tanınmış şəxsləri məskunlaşdılar. Burada Təbriz və Ərdəbil şəhərlərindən dəvət olunmuş çoxlu sayda sənətkar ailələri yerləşdirilmişdi. Ümumiyyətlə, yazılı mənbələrdən Qarabağın aran hissəsinin tarixən Təbriz şəhərinin sakinlərinin qışlama yeri olduğu görünür. Belə anlaşılır ki, Bayat qala-şəhərinin də ayrıca Təbrizli məhəlləsi olmuşdur. Tədricən tamam dağılan Bayat qala-şəhərinin qalıqları hazırda Ağcabədi rayonunun Boyat kəndi ərazisində yerləşir.

Mirzə Adıgözəl bəy yazır ki, Pənah xanın Bayat qala-şəhərini tikdirməsi həm Qarabağ elati, həm Qarabağ mülkləri, həm də qonşu Şəki və Şirvan xanlarını narazı salmışdı. Digər feodallar Pənah xanın güclənməsindən və onların nüfuzuna toxunacağından ehtiyat edirdilər. Onlar qüvvələrini birləşdirdilər və Bayat qala-şəhəri üzərinə hücum etdilər. Birləşmiş qüvvələrə Şəki xanı Hacı Çələbi xan başçılıq edirdi. Pənah xan Bayat qala-şəhərində özünə sadıq qoşunu ilə birlikdə müqavimət göstərdi. Bayat mühasirəsi birləşmiş qüvvələr üçün uğursuz başa çatdı. Pənah xan 1161/1748-ci ildə Bayat mühasirəsindən qalib çıxmışdır. Hacı Çələbi xan məşhur zərb-məsəli burada demişdir: “Pənah xan bu vaxta qədər bir sikkəsiz gümüş idi, biz gəldik, ona sikkə vurduq və qayıtdıq” (Qarabağnamələr 2006: 41; 127). Pənah xan Qarabağda ona qarşı açılan cəbhəni düzgün qiymətləndirmiş və digər feodallarla açıq mübarizə apararaq qalib gəlmişdir.

Şahbulaq qalası

Pənah xan 1165/1752-ci ildə Şahbulaq qalasını inşa etdirmişdir. Bayat qala-şəhərinin düzənlikdə yerləşməsi əsas hissəsi tərəkmə həyat tərzini keçirən Qarabağ əhalisi üçün əlverişsiz görünürdü. İlin altı ayı Qarabağ tərəkmələri yazlaq və yaylaq bölgələrinə köçdüyü üçün qala-şəhər boşaldı. Feodallar arasında döyüşlər zamanı Bayat qala-şəhəri müdafiə olunmaq üçün məhdud imkanlara malik idi. Belə vəziyyət Pənah xanı narahat edirdi. O, əvvəlcə yazlaq bölgəsində Tərnəküt kəndi yaxınlığında Şah Abbasın vaxtilə Qarabağda olarkən düşərgə saldığı, qışladığı Şah bulağı adlanan yerdə, böyük çeşmənin ətrafında ailəsi üçün Şahbulaq qala-qəsri tikdirmişdir. Şahbulaq qalasında az vaxtda daş və əhəngdən yaşayış üçün vacib olan məscid, bazar, hamam və evlər inşa olunmuşdur.

Mirzə Adıgözəl bəy yazır ki, Vərəndə mülkiyyətində hakimiyyət uğrunda mübarizə başlananda Qarabağ xanı Pənah xan Məlik Şahnəzəri dəstəkləmişdir. Belə ki, Məlik Şahnəzər əmisi Məlik Hüsünün məğlub edərək onu qətlə yetirmiş, Vərəndə mülkiyyət taxtına oturmuşdur. Onu cəzalandırmaq və Vərəndə mülkiyyətində hakimiyyət dəyişikliyi etmək üçün digər dörd mülkiyyətin birləşmiş qüvvələri Məlik Şahnəzərə qarşı hücum etmiş, Vərəndə mülkiyyətinin əhalisini və mülklərini talan etmişlər. Məlik Şahnəzər isə Çanaqqı kəndində qala divarları düzəldərək orada möhkəmlənmişdir.

Şahbulaq
qalası

Məlikliklərin birləşmiş qoşunu Çanaqçı qalasını ala bilməmiş, yazda qalanı yeni mühasirə qərarı verərək geri dönmüşlər. Yazda qədər Məlik Şahnəzər tədbir görməyə çalışmış, Qarabağ xanı Pənah xana dəstək üçün müraciət etmişdir (Qarabağnamələr 2006: 42; 127).

Şuşa şəhərinin əsasının qoyulması

Mirzə Adıgözəl bəy yazır ki, Məlik Şahnəzər özünə yeni paytaxt şəhər axtarışında olan Pənah xana müasir Şuşa şəhərinin yerini tərifləmiş, həmin yerdə yeni şəhərin salınmasının əhəmiyyətini nəzərə çatdırmışdır. Pənah xan Məlik Şahnəzərin müşaiyətini ilə Şuşa şəhərinin indiki yerinə gələrək baxış keçirmiş, yeri bəyənmiş və yeni şəhərin əsasının qoyulmasını qərarlaşdırmışdır. Şuşa qalası az vaxtda tikilmiş və şəhərdə yaşayış binaları inşa olunmuşdur (Qarabağnamələr 2006: 42).

Şuşa şəhərinin salındığı yerdə su və bulaq yox idi. Pənah xan yoxlamaq üçün bir neçə yerdə quyu qazdırmışdır. Quyulardan su çıxdıqdan sonra şəhərin salınması qərarı qətiləşmişdir. Pənah xan paytaxtın əhalisinin Şuşa qalasına köçürülməsini müxtəlif təşviqedicə vasitələrlə təşkil etmişdir. Şahbulaq qala-qəsrinin sakinlərini və çoxlu sayda kəndlərin əhalisini Şuşa şəhərinə köçürərək onlara şəhərdə yer və yurd verib razı salmışdır. Pənah

xan Şuşa şəhərində ailəsi üçün uca imarətlər və geniş binalar tikdirmişdir. Qala bürcləri, divarları, qapıları inşa olunmuşdur (Qarabağnamələr 2006: 47; 131).

Mirzə Camal Cavanşir yazır ki, Məlik Şahnəzərin məsləhəti və bələdçiliyi ilə Pənah xan Şuşa qalasını tikmək qərarına gəldi. Xanın bir neçə nəfər bilici və məlumatlı adamı gedib, qalanın yerini və ətrafını yoxladı. Qalanın içində iki-üç bulaqdan başqa axar su yox idi. Bu bulaqların suyu isə qala camaatına kifayət etməzdi. Ona görə, güman gələn yerlərdə quyu qazdırıb, müəyyən elədilər ki, buranın bir çox yerlərində su quyuları qazmaq mümkündür. Bu xəbəri Pənah xana çatdırdılar. Xan sevinərək, bir neçə nəfər öz yaxın adamı ilə buraya gəldi, yerlə tanış olub, əzmlə qalanın binasını qoydu (Qarabağnamələr 2006: 131). Mirzə Rəhim Fəna isə Şuşa qalasının yerinin Şuşakənd əhalisinin mal-qara saxlamaq üçün binə yeri olduğunu yazır (Qarabağnamələr 2006b: 13).

Mirzə Adıgözəl bəy, Mirzə Camal Cavanşir Şuşa şəhərinin salınması tarixini 1170/1757-ci ilə aid etsə də, bu tarix əksər tədqiqatçılar tərəfindən qəbul edilməmişdir. Mirzə Yusif Nersesov qalanın əsasının 1166/1752-ci ildə, K.Nikitin 1167/1752-ci ildə qoyulduğunu bildirir. Belə qərara gəlmək olar ki, qalanın tikilməsinə 1752-ci ildə başlanmış, inşaat işləri 1757-ci ildə başa çatmışdır.

Mirzə Camal Cavanşir Şuşa şəhərində Pənah xandan yadigar qalan əsas tikililərin şəhərin qala divarlarını və qoşunun taxıl anbarı olan binanı göstərir (Qarabağnamələr 2006: 161). Şuşa şəhərinin qala divarları elə Mirzə Camal yaşadığı dövrdə tamamilə dağılmışdı. Mirzə Yusif Nersesov qala divarlarının hündürlüyünün beş arşın (3,5 metr), eninin isə iki arşın (1,4 metr) olduğunu qeyd edir. O, xanlıq dövründə şəhərin dörd darvazasının olduğunu, lakin sonradan çarlıq dövründə darvazalardan birinin dağıldığı üçün hörüldüyünü yazır. Bu qapılar Şuşakənd qapısı, İrəvan qapısı və Gəncə/Çiləbörd qapısı adlanırdı (Qarabağnamələr 2006a: 19).

Mirzə Rəhim Fəna Şuşaya köçü təsvir edir. Köç başlayanda Pənah xan şəhərin yerinə nəzər yetirib öz şəxsi yaşayışından ötrü bir guşədə daş və əhəng ilə möhkəm hasar çəkdirir. Əvvəl ailəsi və xidmətçiləri üçün yaşayış binaları, qonaq evləri, hamam, məscid, böyük bir mətbəxə inşaa etdirir. Mirzə Rəhim Fəna Əhməd xan, Mehdiqulu xan, Məhəmmədhasən ağa

oturan evlər haqqında məlumat verir. Sakinlər hər kəs öz vəziyyətlərinə münasib yerdə məskən salır. Əvvəlcə şəhərin əhalisi hamısı müsəlman olduğu üçün orta hesab olunan bir yerdə böyük məscid, çoxlu hamam, bazar yeri və sair şəhər binaları inşa olunur (Qarabağnamələr 2006b: 14).

Həsən İxfə Əlizadə Şuşa qalasında ilk tikililərdən birinin hamam və məscid olduğunu yazır. Şəhər meydanında Pənah xan tərəfindən tikilən məscidi İbrahim xan təzələmişdi. XIX əsrdə isə İbrahim xanın qızı Gövhər

Ermənilər
tərəfindən
dağıdılmış
Xan sarayı

ağa bu məscidi tamamilə söküb yenidən tikmişdi. Yuxarı Gövhər ağa məscidi şəhər meydanına baxırdı, meydan və Rasta bazarla bazarbaşına doğru 300 metr uzanırdı. Bazarbaşında divanxana binası tikilmişdi. Divanxana Qarabağın Rusiya ilə birləşməsinə qədər işləyirdi. Sonra rus qoşun hissələri bu binaya zəng asıb, qüllə tikib rus hərbi kilsəsi etdilər. Həmin kilsə Sovet hakimiyyətinə qədər işləyirdi. XX əsrin 20-ci illərindən başlayaraq 60-cı illərə qədər kilsə binasından (qədim divanxanadan) şəhər klubu kimi istifadə olunmuşdu (Qarabağnamələr 2006b: 83).

Mirzə Yusif Nersesov Pənah xanın Şuşada sikkəxana tikdirdiyini yazır. Pənah xan Şuşaya nisbətə "Pənahabad" adlı bir misqal (4,25 qram) vəznində gümüşdən sikkə zərb etdirmişdir. Sikkənin bir tərəfində Pənahabad, o

Qarabağ xanlığı:
İbrahim xan,
1759-1806, AE ½
bisti (2.71 qram),
Pənahabad,
Stephen Album
Rare Coins

biri tərəfində isə “La ilahə illəllah, Muhəmmədən Rasulullah” sözləri yazılmışdı. “Pənahabad”ın altısı bir manat, səkkizi isə Qarabağ tüməni adlanırdı (Qarabağnamələr 2006a: 19).

Həsən İxfə Əlizadə yazır ki, Pənah xan Şuşaya öz adını verərək onu Pənahabad adlandırmışdı. Şuşa şəhəri bina olan kimi xan burada zərəbxana açdırıb pul kəsdirdi. Xanlığın gümüşdən kəsdirdiyi pula da şəhərin adı “Pənahabad” verilmişdi. Xalq arasında bu ad dəyişdirilib sadəcə olaraq,

Qarabağ xanlığı:
Mehdiqulu
xan, 1806-1822,
AR sahibgirani
(4.09 qram),
Pənahabad,
1222/1807-ci il,
Stephen Album
Rare Coins

“Pənavat” deyirdilər. Bu pul əski çar Rusiyasının gümüş pulu ilə 15 qəpik dəyərində idi. Eyni zamanda, bu pul “təklük” və “cütlük” olmaqla iki növ idi. Təklük 15 qəpik, cütlük 30 qəpik hesab olunurdu (Qarabağnamələr 2006b: 83).

Şuşa Cümə
məscidi. Rəssam
V.Vereşaqin.
1865-ci il

Mirzə Adıgözəl bəy yazır ki, Pənah xan həm siyasi, həm də hərbi yollarla Qarabağ obalarını ətrafında birləşdirə bildi. O, həmin obaların məskunlaşdığı qışlaq və yaylaqları əhatə edən torpaqları Qaradağ, Naxçıvan, Təbriz, İrəvan, Gəncə xanlarından alaraq Qarabağ xanlığına birləşdirmişdir. Hər birinin minbaşısı olan Kolanı, Kəngərli, Dəmirçi-Həsənli, Cinli obalarını Gürcüstan, İrəvan və Naxçıvan xanlarından ayırmış, Qarabağ xanlığı ətrafında cəmləmişdir. Cavanşir, Otuziki və Kəbirli obaları isə Qarabağ xanlığının özəyini təşkil etmişdir (Qarabağnamələr 2006: 43).

Xəmsə mülkiyyətləri

Mirzə Adıgözəl bəy yazır ki, Qarabağın Xəmsə adlandırılan beş mülkiyyəti vardır: Dizaq, Vərəndə, Xaçın, Çiləbörd, Talış. Pənah xan həmin mülkiyyətləri Qarabağ xanlığı ətrafında birləşdirmək üçün çoxşaxəli fəaliyyət göstərmişdir.

Dizaq mülkiyyəti hazırkı Ermənistan Respublikasının Lori vilayətindən Nadir şahın dövründə Qarabağa gəlmiş, orada məskunlaşmışlar. Pənah xan Dizaq mülkiyyəti Məlik Yeqan nəslinə uzun müddət mübarizə aparmış, nəhayət onların müqavimətini qıraraq və Qarabağ xanlığına birləşdirmişdir (Qarabağnamələr 2006: 43). Mirzə Yusif Nersesov Dizaq mülkiyyətinin Rumdan gəldiyini və Nadir şah ilə ailəvi münasibətlərinin olduğunu qeyd edir. O, Nadir şah dövründə Məlik Yeqanın Qarabağın bütün xristian icmasının vəkilliyini etdiyini də bildirir (Qarabağnamələr 2006a: 16). Maraqlıdır ki, Dizaq mülkiyyətinin nəslə sonrakı dövrlərdə islamı qəbul etmiş, Məlikyeqanov, Məlikabbasov və Məlikaslanov ailələri Azərbaycan tarixinin müasir mərhələsində mühüm müsbət rol oynamışlar.

Vərəndə mülkiyyəti hazırkı Ermənistan Respublikasının Göycə/Sevan bölgəsindən Qarabağa gəlmiş, Vərəndə mahalında yerləşdikləri üçün Vərəndə mülkiyyəti kimi tanınmışlar. Vərəndə mülkiyyəti Məlik Şahnəzər həm varlı, həm də nüfuzlu mülkiyyət hesab olunurdu. Məlik Şahnəzər və oğlu Məlik Cümşid Pənah xan və İbrahim xanla dostluq və müttəfiqlik münasibətində olmuşlar. Mirzə Yusif Nersesov yazır ki, Məlik Şahnəzər qızı Hürzad xanımı İbrahim xana əvəz vermişdi (Qarabağnamələr 2006a: 17). Qarabağnamə müəllifləri Məlik Şahnəzərin qızının İbrahim xanın xanımı olmasını təs-

diqləsələr də, QAKA-lardakı şəcərədə nə xanımları, nə də siğələri arasında onun adına rast gəlmirik (AKAK 1868: 695). Məlik Şahnəzərin nəvəsi Məlik Ulubab xaçını feodallarla birləşərək Ballıqaya istiqamətindən Pənah xana qarşı mübarizə aparsa da məğlub olmuş, istehkamları dağıdılmışdır (Qarabağnamələr 2006: 43; 128).

Xaçın məlikləri Ali Monqol xaqanlığı dövründən Qarabağda xristian əhalini ətrafına toplayaraq hakimlik edən Həsən Cəlalın nəslindən olmuşdur. Lakin, onlar məliklik rütbəsinə məhrum olduqdan sonra Xaçın mahalının uzun müddət məliki olmamışdır (Qarabağnamələr 2006: 43). Mirzə Yusif Nersesov yazır ki, Pənah xanın razılığı ilə Xındırstanlı Məlik Mirzə Xaçın məliki kimi tanınmış, onun oğlu Məlik Allahverdi və nəvəsi Məlik Qəhrəman onun məlikliyini davam etdirmişdir (Qarabağnamələr 2006a: 18).

Çiləbörd məlikləri hazırki Ermənistan Respublikası ərazisində Qərbi Zəngəzur bölgəsindən Qarabağa yerləşmiş, Tərtər çayı boyunu əhatə edən Çiləbörd mahalına görə belə adlanmışlar. Cermuk qalasında möhkəmlənən Çiləbörd məliki Məlik Allahqulu Nadir şahın Osmanlı dövləti ilə müharibəsində sərəsgər Abdulla paşa Köprülüzadəyə qarşı Əfşarlara dəstək vermişdir (Qarabağnamələr 2006a: 18). Ona görə də Nadir şah onu məlikdən bir üst rütbə olan sultan rütbəsi ilə təltif etmişdi. Pənah xan dövründə Çiləbörd məliki Allahqulu sultan Ağoğlu qalasında otururdu. Naxçıvan xanı Heydərqulu xanın məsləhəti ilə Pənah xan Allahqulu sultanı aradan götürdü və onun qardaşı Məlik Hətəmi Çiləbörd məliki kimi tanıdı (Qarabağnamələr 2006: 43).

Talış məlikləri Şirvan bölgəsindən gələrək Qarabağda, indiki Talış kəndində yerləşmişlər. Mirzə Yusif Nersesov qeyd edir ki, onlar həm də Bəylərov soyadı ilə tanınmışlar (Qarabağnamələr 2006a: 18). Talış məliki Məlik Usub Gülüstan qalasını ələ keçirdikdən sonra məlikliyin mərkəzini ora köçürmüşdür. Məlik Usub Çiləbörd məliki Məlik Hətəmin məsləhəti ilə öz əmisini öldürərək hakimiyyətə gəlmişdi. Məlik Usub və Məlik Hətəm birləşərək Cermuk qalasına çəkilmiş, Pənah xana qarşı uzun müddət mübarizə aparmışlar. Pənah xan Cermuk qalasını mühasirədə saxlamış, onlara müxtəlif vaxtlarda zərbə vursa da, qalanı ələ keçirə bilməmişdi. Pənah xanın inadkarlığından bezən birləşmiş Talış-Çiləbörd qüvvələri Gəncə xanlığına aid olan Şəmkir mahalına köçmüşdülər (Qarabağnamələr 2006: 43; 128).

Pənah xan

Əfşar dövlətinin zəifləməsinin ardınca hakimiyyət uğrunda ara müharibələrinə Qarabağ xanı Pənah xan da qoşulurdu. O, Gəncə, Qaradağ, Ərdəbil və Naxçıvan xanlıqlarını öz nüfuz dairəsinə sala bilməmişdi. Pənah xan Ərdəbil şəhərində dövlət işlərini həyata keçirməsi üçün Sarıcalı Dərgah bəyi təyin etmişdi. Gəncə xan zadələrinə qulluq vermək və ya onları qulluqdan çıxarmaq Pənah xanın səlahiyyətində olmuşdur. Pənah xan Şahbulaq qalasında adı çəkilən xanların övladlarını öz himayəsində saxlayırdı. Məhəmmədhəsən xan Qacarın müvəffəqiyyət qazanması və mərkəzdə hakimiyyəti ələ keçirməsinə qədər Pənah xan Qarabağ və ətrafında külli-ixtiyar sahibi kimi hərəkət edirdi. Ona xanlıq titulu verən Əfşar ailəsi ilə yaxınlığına əsaslanaraq Pənah xan Qacarlardan çox ehtiyat edirdi (Qarabağnamələr 2006: 46).

Mirzə Adıgözəl bəy yazır ki, Şuşa şəhərinin salınmasından bir il sonra 1171/1758-ci ildə Məhəmmədhəsən xan Qacar Qarabağa yürüş etmişdir. O, Şuşa qalasını almaq üçün onun yaxınlığında Xatun arxı deyilən yerdə düşərgə qurmuşdur. Pənah xanı dəfələrlə yanına dəvət etsə də, xan onunla görüşməmişdir. Qarabağ döyüşçüləri kiçik dəstələrlə Məhəmmədhəsən xanın ordusuna çətinlik yaratmış, azuqəsini, heyvanlarını imkan

İmarət
qəbiristanlığında
xan ailəsi
türbələri

Pənah xanın
qəbir daşı. Milli
Azərbaycan Tarixi
Muzeyi

düşdükcə qarət etmişdilər. Şuşa qalasının möhkəmliyi və yerli döyüşçü dəstələrin qarətçiliyi ilə yanaşı, Kərim xan Zəndin güclənməsi və mərkəzi hakimiyyət uğrunda qalibiyyətli mübarizəsi xəbəri Məhəmməd həsən xanı bir ay davam edən Şuşa mühasirəsindən çəkinməyə, toplarını, ağır silahlarını Xatun arxı düşərgəsində qoyaraq geri qayıtmağa məcbur etmişdir. Məhəmməd həsən xanın toplarını Pənah xan Şuşa şəhərinə gətirmiş, Şuşanın sonrakı mühasirələrində şəhər sakinləri həmin toplardan istifadə etmişdilər (Qarabağnamələr 2006: 48; 132).

Məhəmməd həsən xan Qacar Qarabağdan geri qayıtdıqdan sonra Pənah xan Qaradağ xanı Kazım xan, Naxçıvan xanı Heydər qulu xan və Gəncə xanı Şahverdi xanla birləşərək Şəki xanı Hacı Çələbi xana qarşı yürüş etmişdir. Xanlar məktub yazaraq Gürcü çarı II İraklini də ittifaqa qoşulmağa dəvət etmişdilər. Lakin II İrakli onlara müsbət cavab versə də sonra Gəncə şəhəri yaxınlığında Qızılqaya adlı yerdə düşərgə salan xanları əsir almışdır. Xanların əsir alınması xəbəri Hacı Çələbi xana çatmış, o, Kür çayını keçərək Nizami Gəncəvinin türbəsi tərəfdə Gürcü ordusuna yetişmişdir. Gürcü ordusu məğlubiyətə uğrayaraq və Qızılqaya düşərgəsini də tərk edərək geri çəkilməmişdir. Əsir xanlar Qızılqaya düşərgəsində qalmış və Hacı Çələbi xan tərəfindən azad edilmişdir. Hacı Çələbi xan Tiflis şəhərinə qədər Gürcü ordusunu qovmuş, Borçalı bölgəsinə öz oğlu Ağakışi bəyi naib təyin etmişdir. II İrakli sonralar güclü qüvvə toplayaraq Ağakışi bəyi Borçalıdan qovmuş, Xudafərin körpüsünə qədər irəliləmiş, Qarabağ kənd və obalarını qarət etmişdir (Qarabağnamələr 2006: 50).

Cənubi Azərbaycan xanlıqlarını ətrafında birləşdirən Urmiya xanı Fəth Əli xan Əfşar Pənah xanı özünə rəqib görür, onunla uyğun vaxtda hesablaşmağı planlayırdı. Bu məqsədlə böyük bir ordu ilə Xocalı istiqamətinə gələrək orada düşərgə salmışdı. Orada “Fəth Əli xan səngəri” adlanan möhkəm istehkam qurdu, qışı da Qarabağda keçirir. Çiləbörd mülki Məlik Hətəm və Talış mülki Məlik Usub Fəth Əli xana dəstək verirlər. Fəth Əli xan böyük qüvvə ilə hücum keçsə də Pənah xanın ordusu yaxşı müdafiə olunurdu. Döyüş sülhlə nəticələnir. Pənah xan ehtiram və etibar əlaməti olaraq oğlu İbrahim xan ı Fəth Əli xanın düşərgəsinə göndərir. Fəth Əli xan İbrahim xana ehtiram göstərsə də Qarabağdan gedərkən onu da özü ilə girov kimi Urmiyaya aparır (Qarabağnamələr 2006: 134).

Vəkil Kərim xan Zənd Pənah xana Urmiya xanı Fəth Əli xan Əfşara qarşı birləşməyi təklif edir. Fəth Əli xan Kərim xan Zəndin qardaşı İsgəndər xanı qətlə yetirmişdi. Pənah xanı oğlunu azad etmək istəyi rahat buraxmırdı. Odur ki, bu ittifaqa razı oldu və Qarabağ qoşunu ilə Cənubi Azərbaycana gəldi. Urmiya yaxınlığındakı döyüşdə Fəth Əli xan məğlub oldu, Urmiya qalasına sığınsa da əsir alındı və Kərim xan Zənd onu özü ilə Şiraza apardı və orada edam etdirdi. Kərim xan Zənd İbrahim xana xanlıq titulu verdi və onu Qarabağa göndərdi. Pənah xan isə Kərim xan Zəndlə

Şiraza getsə də orada vəfat edir. Onun nəşi Ağdama gətirilir və İmarət qəbristanlığında dəfn olunur.

Pənah xanın qəbir daşı hazırda Milli Azərbaycan Tarixi Muzeyində saxlanır. Qəbir daşındakı yazının tərcüməsi belədir:

Pənah xan Cavanşir, Günəş timsallı,
 Dağlarda yerləşən Daş və Şuşədə əyləşən
 Xalığın əmri ilə hər bənin cəsədi ölüdür.
 Sultana itaət qullar üçün qadağan deyil
 Əbədi qələm kitaba onun tarixini yazdı.
 Dost və həmdəm onun pənahı oldular.
 Cəmi 1172/1759-cu il

Şuşa mühasirəsi

İbrahim xan Cavanşir sülaləsinin ikinci xanıdır. Mirzə Camal Cavanşir yazır ki, Pənah xanın Şiraz şəhərində vəfat etməsindən və Ağdamda dəfnindən sonra 1174/1760-cı ildə İbrahim xan Şuşa şəhərində Qarabağ xanı elan olunmuşdur. Mirzə Adıgözəl bəy isə bu tarixi 1173/1759-cu il olaraq göstərir. Onun xanlıq titulunu Vəkil Kərim xan Zənd təsdiq etmişdir. Atasının siyasətini davam etdirən İbrahim xan Qarabağ xanlığının müstəqilliyi üçün bütün imkanlarından istifadə etmişdir. O, digər xanlıqların işlərinə qarışmış, imkan düşdükcə öz torpaqlarını genişləndirməyə çalışmışdır. Qonşu xanların övladları Şuşa qalasında, İbrahim xanın yanında həmişə girov kimi yaşayırdılar. Əldə etdiyi mahal və kəndləri öz bəyləri və maafıları arasında mülk kimi paylayaraq nüfuzunu genişləndirmişdir (Qarabağ-namələr 2006: 134).

Ağa Məhəmməd şah Qacar Şuşa şəhərini 33 gün mühasirədə saxlamışdır. 1795-ci ilin iyul-avqust aylarında Ağa Məhəmməd şah Qacarı ordusu Qarabağa hücum etmiş, Şuşa şəhərini mühasirəyə almış, şəhəri ala bilməmişdir. Bu hadisələr zamanı İbrahim xan Qarabağ obalarını üç hissəyə ayıraraq bir hissəsini Şirvan xanı Mustafa xanın yanına, bir hissəsini Gürcü çarı II İrəklinin yanına, bir hissəsini isə Qarabağın kəndlərində və Şuşa şəhərində saxlamışdır. Ağa Məhəmməd şah mühasirə vaxtı İbrahim xana

məktublar göndərmiş, amma xanı itaət etməyə razı sala bilməmişdi. Vəzir Molla Pənah Vaqifin hazırladığı cavab məktubları Ağa Məhəmməd şahı çox qəzəbləndirmiş, Qacar ordusu Şuşa qalasını odlu silahlarla atəşə tutmuşdu.

Mirzə Camal Cavanşir Şuşa şəhərinin müqavimət hekayəsi haqqında yazır ki, Ağa Məhəmməd şah otuz üç gün qala ətrafında qalmasına baxmayaraq o qədər böyük qoşunla qalanın beş verstliyindən (beş kilometr) axan çaydan keçə bilməmişdi. Qarabağın atlı və piyada qoşunu, obaların, kəndlərin sərkərdələri, mahalların məlikləri meşədə, yollar və keçidlərdə Qacar qoşununu qarət edirdilər. Hər gün dəstə-dəstə at, qatır, dəvə və başqa tədarükləri, ordu üçün vilayətlərdən göndərilən taxıl karvanlarını qarət və əsir edərək, mərhum İbrahim xanın yanına gətirirdilər. İş o yerə çatmışdı ki, o vaxtın hesabı ilə bir qatırı dörd manata, dəvəni altı, bir baş yaxşı atı isə on manata satırdılar. Qacar qoşunu Qarabağ əsgərlərinin gecə basqınlarından qorxaraq, ordugahın ətrafında möhkəm bürclər tikmişdi. Bir gecə Vərəndə mahalının piyadaları böyük bir dəstə ilə gedərək Ağa Məhəmməd şahın özünəməxsus tufəngiləri tərəfindən mühafizə olunan böyük bir bürcü alıb, bir saatin içərisində bütün tufəngiləri qırılmışdılar və sağ qalan iki-üç nəfəri isə gün çıxan vaxtı İbrahim xan ın yanına gətirmişdilər. İstər gecə, istərsə gündüz Qacar qoşununu bir an belə rahat qoymurdular. Üç-dörd dəfə şah özü böyük qoşunla çayı keçmək və qalaya yaxınlaşmaq istəmişdi. Bu tərəfdən cəld piyadalar, qoçaq süvarilər sərkərdələrlə birlikdə şahın qabağına çıxıb, qəhrəmancasına döyüşmüş, onu məğlub edərək geri qaytarmışdılar (Qarabağnamələr 2006: 139). Lakin Şuşa qalasının mühasirəsindən nəticə almayan Ağa Məhəmməd şah Tiflis şəhəri üzərinə yürüş etmiş, oranı ələ keçirərək qarət etmiş, əhalisini əsir götürmüşdür. Qacar ordusu həmin il Muğan çölündə qışlamışdır (Qarabağnamələr 2006a: 37).

Qraf Valeryan Zubov

1211/1796-cı ildə qraf Valeryan Zubovun başçılığı ilə Rusiya ordusu Qafqaza gəlmişdir. Gürcü çarı II İrakli Rusiya imperatriçası II Yekaterinaya məktub yazaraq kömək istəmiş, qraf Valeryan Zubov dəstək üçün Qafqaza göndərilmişdi. Öz növbəsində İbrahim xan oğlu Əbülfət xanın rəhbərliyi ilə nümayəndə heyətini hədiyyə və məktublarla qraf Valeryan Zubovun düşərgəsinə göndərmişdi. Zubov Əbülfət xana ehtiram göstərmiş, xanın məktubu-

nu imperatriçəyə çatdırmışdır. Sədaqəti əvəzində imperatriçə II Yekaterina İbrahim xana və onun vəziri Molla Pənah Vaqifə hədiyyə və məktublər göndərmişdir. İbrahim xan qonşu xanlar üçün də vasitəçilik etmiş, onların da məktub və hədiyyələrinin qraf Valeryan Zubova təqdim edilməsini təşkil etmişdir (Qarabağnamələr 2006: 141; Qarabağnamələr 2006a: 39).

Ağa Məhəmməd şah Qacarın ölümü

1212/1797-ci ildə Ağa Məhəmməd şah Qacar Şuşa şəhərinə ikinci dəfə yürüş etmişdir. Belə ki, II Yekaterina vəfat etdiyi və ordunun geri qayıtması əmri gəlidiyi üçün qraf Valeryan Zubov Qafqazı tərk etmişdi. Bunu eşidən Ağa Məhəmməd şah Qacar Rusiyaya sədaqət göstərən Qafqaz xanlarını cəzalandırmaq üçün yeni yürüş etmişdir. Güclü ordunun qarşısında dayanma bilməyən İbrahim xan ailəsi və əyanları ilə Kürü keçərək Car/Balakən bölgəsinə gəlmiş, orada sığınacaq tapmışdır (Qarabağnamələr 2006a: 41).

Mirzə Camal Cavanşir hadisəni belə təsvir edir ki, Qarabağ xanlığında üç il davam edən quraqlıq nəticəsində taxıl və başqa bitkilər məhsul vermədiyi üçün şiddətli qıtlıq vardı. Taxılın qiyməti o qədər qalxmışdı ki, hətta bir çətvər (100 qram) buğdanı o vaxtın pulu ilə 45 manata güclə almaq olurdu. İş çətinliyə düşmüşdü. Ağa Məhəmməd şah Qacar qoşunu ilə Araz çayı kənarına çatmışdı. Azuqənin qıtlığından və son bir neçə ilin əziyyətidən sonra Şuşa qalasında belə bir güclü padşahın qarşısında durmaq çətin idi. Əlacsız qalan İbrahim xan ailəsi, qohumları, bəzi bəylərin ailəsi və sədaqətli xidmətçiləri ilə birlikdə Şuşa qalasından köçüb, Car və Tala tərəfə yerləşdi. Car, Balakən və İlisu camaatı İbrahim xana ehtiram göstərdilər və üç ay onun qayğısına qaldılar (Qarabağnamələr 2006: 143). Balakəndə olarkən qarabağlı Məhəmməd Rəfi bəy Ağa Məhəmməd şah Qacarın kəsilmiş başını İbrahim xana gətirmişdir.

Mirzə Adıgözəl bəy yazır ki, Ağa Məhəmməd şah Qacar İbrahim xanın oğlu Məhəmməd həsən ağanın imarətində yerləşmişdi. Onu həmin imarətdə yuxuda ikən yatağında Səfər Əli bəy və Abbas bəy adlı qulluqçuları öldürmüşdü. Sonra hadisəni Sadıq xan Şəqqəqiyyə bildirmişdilər. Şuşa əhalisi ayağa qalxaraq şahın çaşqın halda olan qoşununu şəhərdən çıxardılar, onun bütün avadanlığını qarət etdilər. Xüsusilə İbrahim xanın qardaşı

oğlu Məhəmməd bəy qarətdə fərqlənirdi. İbrahim xan şahın kəsilmiş başını Gürcü çarı Georgiyə göndərdi. Əvvəlcə oğlu Mehdiqulu ağanı, sonra oğlu Məhəmmədhəsən ağanı Şuşa şəhərində asayışı bərpa etmələri üçün göndərdi. Onların ardınca İbrahim xan özü Balakəndən Şuşa şəhərinə qayıtdı (Qarabağnamələr 2006: 68).

Bu hadisəni Mirzə Camal Cavanşir daha detallı, nisbətən fərqli şəkildə təqdim edir. Şahın öldürülməsindən sonra şəhər əhalisi tökülüşüb, əllərinə keçən adamları soya-soya imarətə daxil oldular. İmarətin şeyləri - xalı-gəbəsi və şahın başqa qızıl, gümüş və cavahirət qarət edildiyi zaman igidliyi və şücaəti ilə məşhur olan xanın qardaşı oğlu Məhəmməd bəy xəbər tutaraq, bir neçə nəfər nökrəri ilə imarətin qarısını kəsmişdi. Hər kəs əlinə düşəni aparmışdı. O, yerdə qalan şeyləri camaatın əlindən almış, cəvahirdən və qızıldan alətləri, qızıl-gümüş qab-qacağı, xalı-gəbə, pul və başqa şeyləri tamamilə ələ keçirib, Məhəmmədhəsən ağanın evindən öz evinə aparmışdı. O, qalanın içərisində hökumət və divan işləri ilə məşğul olmağa başlamışdı. Ağa Məhəmməd şahın kəsilmiş başını öz məktubu ilə birlikdə köhnə xidmətçilərindən birinin vasitəsilə Balakənə İbrahim xanın yanına göndərmişdi. Şahın başı İbrahim xanın hüzuruna çatdıqda onun öldürülməsi hamıya yəqin olmuşdu. Nəcəbətın və ehtiramın tələbinə görə, şahın başını tam bir hörmətlə, qüsl və kəfən etdirib, lazımı dini mərasim qaydalarını bilən yaxşı mötəbər mollalarla Cara göndərərək, o yerin böyük adamlarının qəbiristanlığında dəfn etdirmişdi (Qarabağnamələr 2006: 145). Mirzə Rəhim Fəna da yazır ki, İbrahim xan şahın başını gördükdən sonra ona qüsl verib, bir qutu içində mötəbər bir qəbristanlıqda dəfn etdirib (Qarabağnamələr 2006b: 24).

Məhəmməd bəyin iddiası

Məhəmməd bəy İbrahim xana qarşı çıxmışdır. Belə ki, Ağa Məhəmməd şahın öldürülməsindən və İbrahim xanın hələ Balakəndə olmasından istifadə edən xanın qardaşı oğlu Məhəmməd bəy Şuşa şəhərində hakimiyyəti ələ keçirməyə çalışmışdır. O, fürsətdən istifadə edərək ədavət bəslədiyi xanın vəziri Molla Pənah Vaqifi oğlu ilə birlikdə qətlə yetirmişdir (Qarabağnamələr 2006a: 45). Mirzə Rəhim Fəna yazır ki, həmin hadisələr zamanı Qarabağ xanının vəziri Molla Pənah Vaqif Şuşa şəhərində ələ keçirilsə də,

şahın qətlə yetirilməsindən sonra azad olur. Lakin, Məhəmməd bəyin qurduğu plan əsasında Cıdır düzünə çağırılaraq və orada başı kəsilərək qətlə yetirilir (Qarabağnamələr 2006b: 25).

Bu hadisələrdən şübhələnən İbrahim xan Balakəndən Şuşaya gəlməyə tələsmir. Əvvəlcə oğlu Mehdiqulu ağanı Şuşaya göndərir. Mehdiqulu ağa Şuşada Məhəmməd bəyin bütün addımlarını izləyir və irəliləməkdə olan xanı xəbərdar edir. Daha sonra xan digər oğlu Məhəmməd həsən ağanı Qarabağ və Şahsevən silahlı qüvvələri ilə Şuşa şəhərinə göndərir. Məhəmməd bəy vəziyyətin belə hal almasından çəkinərək başının dəstəsi ilə Şuşa şəhərindən çıxır və Kirs dağındakı qalada mövqə qurur. Məhəmməd bəyin ətrafındakı Qarabağ obalarından təşkil olunan qüvvələr Məhəmməd həsən ağanın yanına qayıdırlar. Nəhayət, Məhəmməd bəy də fikrindən daşınır və Məhəmməd həsən ağanın düşərgəsinə gəlir. Mehdiqulu ağa da Məhəmməd bəyin təslim olduğunu görüb Şuşa şəhərində asayışı bərpa edir. Bu hadisələrdən sonra İbrahim xan Qarabağa gəlir və Şuşa şəhərinə daxil olur (Qarabağnamələr 2006: 146).

Ağabəyim ağa

Qarabağ xanlığının siyasi və iqtisadi vəziyyəti olduqca çətin idi. El-oba dağılmış, qıtlıq davam edirdi. Xanlığa qarşı qonşu xanların da düşmənçiliyi artmışdı. İbrahim xan belə vaxtda Tehran sarayı ilə yeni əlaqələr yaratmağa qərar verir. Əvvəlcə Ağa Məhəmməd şahın nəşini böyük ehtiramla Tehrana göndərir. Fətəli şah Qacar İbrahim xanın bu hərəkətini müsbət dəyərləndirir və nümayəndə heyətini hədiyyə və məktubla geri göndərir. O, Qarabağ xanlığının idarəetməsini bütün büdcəsi ilə İbrahim xana bağışlayır, hətta onunla qohum olmaq üçün qızı Ağabəyim ağa ilə evlənmək istədiyini bildirir. Böyük hörmət və izzətlə Ağabəyim ağanın kəbini Fətəli şah Qacara kəsilir. O, İbrahim xanın oğlu Əbülfət ağanı da öz yanına aparır, yüksək xanlar sırasında öz məclisində oturdur. Onun xətrini həmişə əziz və möhtərəm tutur. Hər il Fətəli şahın adından İbrahim xana və oğlu Məhəmməd həsən ağaya xələt, qılınc, qızıl yəhər, əsbablı at və başqa hədiyyələr göndərilir. Bu vəziyyət Rusiya imperatorunun canişini qoşunla Gürcüstana gələrək, müstəqil halda Tiflis şəhərində yerləşdiyi günə qədər davam edir (Qarabağnamələr 2006: 148).

Knyaz Pavel Sisianov

1221/1805-ci ilin may ayında Rusiyanın Qafqazdakı canişini gürcü əsilli knyaz Pavel Sisianov Kürəkçay kənarında Qarabağ xanı İbrahim xan və Şəki xanı Səlim xanla görüşür. Tərəflər arasında uzun çəkən danışıqlar olur, şərtlər müəyyən edilir, nəticədə Kürəkçay sülh müqaviləsi imzalanır. Knyaz Pavel Sisianov 500 əsgərlə mayor Dmitri Lisaneviçi Qarabağa göndərir (Qarabağnamələr 2006a: 59).

Knyaz Pavel Sisianov Car-Balakən camaatlığı və Gəncə xanlığını tabe etmək üçün hərbi gücdən istifadə etmişdi. Bu hadisələr digər feodalları da düşünməyə vadar eləmişdi. İki böyük dövlət arasında qalan yerli feodallar qərar verməkdə çətinlik çəkir, hər nəyin bahasına olursa, müstəqilliklərini qoruyub saxlamağa çalışırdılar. Knyaz Pavel Sisianov mayor Dmitri Lisaneviçi Gəncə qalasından İbrahim xanın yanına göndərmiş, onu Rusiya imperatoruna itaət etməyə dəvət etmişdi. İbrahim xan mayor Dmitri Lisaneviçə xoş cavablar verərək, onu ehtiramla yazılmış məktublarla yola salmışdı. Fətəli şah Qacar İbrahim xanla Rusiya canişini Pavel Sisianov arasında dostluq əlaqəsinin olmasını və elçilərin gediş-gəlişini eşitdiyinə görə, İrəvandan qayıtdığı zaman Əbülfət xana beş min nəfərlik qoşun verib, atasına yardım və kömək göstərmək adı ilə Qarabağa, İbrahim xanın yanına göndərmiş və ona tapşırırmışdı ki, digər oğlu Məhəmmədhəsən ağanı bir neçə Qarabağ bəyzadələri ilə Fətəli şahın hüzuruna göndərsin. Əbülfət xan İbrahim xanın həyatının axırına qədər vəkil sifəti ilə Qarabağda qalsın və Əbülfət xandan icazəsiz və məsləhətsiz heç bir iş görülməsin. İbrahim xan Fətəli şahın belə təkliflərindən inciyir, Əbülfət xana ağır cavablar verir, yazır ki, Qarabağ torpağına girmədən geri qayıtsın. Əbülfət xan atasının sözünə baxmayıb, İbrahim xan və Məhəmmədhəsən ağa Dizaq mahalının Tuğ kəndində olduqlarından, Qacar qoşununu götürüb, o tərəfdəki dağların qoçaq tufənglilərini, özünün işgüzar nöqərlərini və başqalarını toplayıb, tam bir sürət və böyük izdihamla İbrahim xanın və öz böyük qardaşı Məhəmmədhəsən ağanın hüzuruna gəlir. Həmin gecə Mehdiqulu xan da gəlib çatır. Səhər Əbülfət xan böyük dəstə ilə Tuğ kəndinə hücum edir. İbrahim xanın və oğlanlarının yanında olan qoçaq tufənglilər və adlı-sanlı atlılar hücumu keçərək, Qacar qoşununu məğlub edir, ordunun bütün at və heyvanını qarət edirlər. Əbülfət xan isə Arazın o tayına qaçır (Qarabağnamələr 2006: 151).

Fətəli şah bu xəbəri eşitdikdə, İbrahim xanın Qacar dövlətindən bütünlükdə əl çəkməməsi və Rusiya dövlətinə meyil göstərməməsi üçün yumşaq hərəkət edərək, iki-üç nəfər xanı elçi adı ilə İbrahim xanın yanına göndərir, Əbülfət xanı isə danlayıb məzəmmət edir. Kərim xan, Rəhim xan və Abdulla xandan ibarət olan bu elçiləri mülayim və şəfqətli sözlər, möhkəm təəhhüdlər və qəliz andlarla dolu fərmanı ilə İbrahim xanın yanına göndərib söz verir ki, bütün Qarabağ mahalını, şah xəzinəsinə çatmalı olan mədaxilə ilə birlikdə əbədi olaraq İbrahim xan nəslinə verəcək, övladlarından iki nəfərini də Şuşa qalasına, İbrahim xanın yanına girov göndərəcək. Müqabilində İbrahim xan Şuşa qalasının üç ağaclığında (21 kilometr), Tiflis və Gəncə yolunun üstündə olan Əsgəranın hər iki qalasını Qacar qoşununa təhvil verməli idi. Rus qoşununun qarşısını kəsmək üçün hər iki qala möhkəmləndirilib, içərisində qoşun saxlanmalı idi. Habelə qalanın bir ağaclığında (yeddi kilometr) olan çay, Şuşa qalasının üç verstliyindəki (üç kilometr) səngərlə birlikdə Qacar qoşununun ixtiyarına verilməli idi. Beləliklə, hər iki çay, keçidlər və qalanın yolları Qacar qoşununun əlində olmalı idi. Rusiya dövlətinin qoşunu Şuşa qalasına gəlmək istədikdə onun qabağını almaq üçün buralarda möhkəm səngərlər qurulmalı idi. Bir nəfər sərdar iki-üç min atlı ilə Şahbulağında oturmalı, Tiflis və Gəncə tərəflərinin işindən xəbər tutmalı və oralarda qətl-qarət etməli idi. Heç kimsə İbrahim xanın itaət və əmrindən boyun qaçırmamalı idi. Qacar qoşununun bütün xərcləri Fətəli şahın xəzinəsindən verilməli idi. Qoşuna lazım olan sursat və başqa şeylər pulla satın alınmalı idi. Məqsəd o idi ki, Gürcüstan və Şirvanın qapısı olan möhkəm Şuşa qalası Rusiya dövləti qoşununun əlinə keçməsin (Qarabağnamələr 2006: 152).

Qızı Ağabəyim ağa Fətəli şahın baş hərəmi, oğlu Əbülfət xan isə əmirəlüməra və hörmət sahibi olduqlarına baxmayaraq İbrahim xan Rusiya dövlətinin gücünə inanaraq Qacar dövlətinə məhəl qoymamış, yenidən Tiflis şəhərinə elçi göndərmişdi. O, knyaz Pavel Sisianovla görüşmək və müqavilə şərtlərini başa çatdırmaq istədiyini bildirmişdi (Qarabağnamələr 2006: 152).

Kürəkçay müqaviləsi

1221/1805-ci il may ayının 1-də İbrahim xan oğlanları general-mayor Məhəmmədhasən ağa, general-mayor Mehdiqulu ağa, polkovnik Xanlar

ağa və Qarabağın başqa əyanı ilə birlikdə Qafqaz canişini knyaz Pavel Sisianovun yanına getmişdi. Pavel Sisianov onlardan qabaq gəlib, Kürəkçay kənarında ordu qurmuşdu. İbrahim xan inandığı adamı göndərüb, kürəkəni olan Şəki xanı Səlim xanı da buraya gəlməyə təşviq etmiş və onu Şəki xanlığının əyanı ilə Pavel Sisianovun hüzuruna aparmışdı. Kürəkçayın qırağında bir neçə gün bayram, şənlik və qonaqlıq olmuşdu. Sonra müqavilə və əhdnamə yazılmışdı. İbrahim xan və Səlim xan müqaviləyə möhür basmış, Pavel Sisianov isə qol çəkmişdi. Bir-birinə böyük hörmət və ehtiram göstərdikdən sonra geri qayıtmış, şərtə görə Məhəmməd həsən ağanın ikinci oğlu Tiflisə girov göndərilmişdi. İbrahim xanın xahişinə görə bir dəstə rus qoşunu topxana ilə həmişə Şuşa qalasında xanın yanında qalmalı idi (Qarabağnamələr 2006: 153).

Səltənət naibi Abbas Mirzə

Kürəkçay görüşündən qayıtdıqdan sonra mayor Dmitri Lisaneviç knyaz Pavel Sisianovun əmri ilə bir dəstə yeger və topxana ilə qalanın on verstliyində (on kilometr) olan Xanbağına gəldi. Bu zaman Qacar qoşununun Araz qırağına yaxınlaşması xəbəri gəlib çatdı. Arazın suyu qalxmışdı. Çayı körpüdən başqa heç yerdə keçmək olmazdı. Buna görə Məhəmməd həsən ağa Qacar qoşununun Qarabağ torpağına girə bilməməsi və vilayətdəki obaların, kəndlərin əkin yerlərinin tələf olmaması üçün yeger dəstəsini və mayoru götürüb, Qarabağın adlı-sanlı atlıları ilə birlikdə körpüyə tərəf getmişdi. Lakin Qacar qoşunu onları qabaqlayıb körpüdən keçmiş və Qarabağ torpağına girmişdi. Qacar qoşunu Cəbrayılı bağları yaxınlığında rus və Qarabağ əsgərlərinə rast gəlmiş, döyüşmüşdülər.

Gecə Məhəmməd həsən ağa Şuşa qalasının mühafizəsini təşkil etmək üçün qoşunla qalaya qayıtmışdı. Qacar qoşunu qalanın dörd ağaclığında (iyirmi səkkiz kilometr) olan Ağoğlan qalasına girmiş, beş minə yaxın qoşun isə Əsgəran qalası ətrafına gəlmiş, iki tərəfdən qalanı almaq fikrinə düşmüşdülər. Mayor Dmitri Lisaneviç bu hadisə haqqında məlumat vermişdi. Bu zaman Qacar dövlətinin Səltənət naibi Abbas Mirzə Çanaqçı kəndinə gəlib Əsgəran qoşununun yolunu gözləyirdi. Rus qoşunu isə topxana ilə Şahbulaq qalasının yaxınlığına çatmışdılar.

Səltənət naibi Abbas Mirzə Çanaqçıdan Şahbulağa rus qoşununun üzərinə yürümüşdü. Ruslar Əsgəranın yaxınlığına çatanda qacar qoşunu hər yeri, bütün yolları və Əsgəran qalasını tutub möhkəmləndirmişdi. Ona görə də rus qoşununun və topların hərəkəti çətinliyə düşmüşdü. Bir dəstə rus qoşunu orada səngərə girib on bir gün qacar qoşunu ilə vuruşsa da, nəticədə döyüşü davam etdirə bilməmiş, üç yüzə qədər əsgər bütün topları götürüb, Vanya yüzbaşının bələdçiliyi ilə Şahbulağına qayıtmışdı. Həmin yüzbaşıya sonradan məlik statusu verilmişdir.

Rus qoşununun girə bilməməsi üçün Şahbulaq qalasında çoxlu qacar qoşunu piyadası qoyulsa da, ruslar həmin gecə hücum edərək qalanı qacarlardan almışdılar. Lakin ruslar da Şahbulaq qalasında çox qala bilmədilər, üç gün sonra Məlik Vanyanın bələdçiliyi ilə Gəncəyə getdilər. Fətəli şah özü də bütün qacar ordusu ilə Qarabağa gəlib, Şuşa qalasının altı ağaclığında (qırx iki kilometr) ordu qurmuşdu. Səltənət naibi Abbas Mirzə isə Şahbulaq qalasının yaxınlığında düşərgə salmışdı. Bu zaman knyaz Pavel Sisianov Səltənət naibi Abbas Mirzə və Fətəli şah Qacarla döyüşmək üçün Qarabağa gəldi. Öz növbəsində Abbas Mirzə Gürcüstana yürüş etmək niyyəti ilə qoşunu Qarabağdan Tiflisə tərəf apardı. Fətəli şah Qacar isə Ağoğlan qalasında qalmışdı. Bu zaman Rəştdən Fətəli şahla xəbər çatdı ki, rus qoşunu Xəzər dənizi yolu ilə Talış və Rəşt vilayətinə çıxmışdır. Şah bu xəbərə və knyaz Pavel Sisianovun Qarabağa gəldiyinə görə ordusunu götürüb Ərdəbilə tərəf getdi.

Knyaz Pavel Sisianov Ağoğlanın iki ağaclığında (on dörd kilometr) olan Xonaşənə qədər irəlilədi. Burada şahın köçüb getdiyini eşitdikdə Şuşa qalasına gəldi. Burada bir sıra işlərə baş çəkib, İbrahim xanın yanına elçi sifəti ilə gələn üç nəfər Qacar xanını özü ilə götürərək, böyük hörmət və razılıqla Tiflisə getdi. Həmin ilin qış fəslində knyaz Pavel Sisianov Kürdən keçib, Şirvan, Bakı, Quba və Dərbəndi tutmaq üçün Şəkiyə tərəf hərəkət etdi.

Məhəmməd həsən ağanın ölümü

Rusiya imperiyasına səmimi yanaşan İbrahim xan oğlu Mehdiqulu ağanı Qarabağ qoşunu və bir neçə bəyzadə ilə birlikdə çar əsgərləri sırasında tapşırılan vəzifələri yerinə yetirmək üçün knyaz Pavel Sisianovun

Məhəmməd həsən
ağaya verilən
nişan. Milli
Azərbaycan Tarixi
Muzeyi

hüzuruna göndərdi. Şəki xanı Səlim xan Pavel Sisianovu tədarük və hədiyyələrlə Şəki xanlığı sərhədindən ötürüb Şirvan xanlığı sərhədinə çatdırdı. Knyaz Pavel Sisianov Şirvandan keçib Bakı tərəfə hərəkət edən zaman İbrahim xanın xəstə olan böyük oğlu general-mayor Məhəmməd həsən ağa vəfat etdi. Ürəyində Rusiya dövlətinə itaət etməyə razı olmayan bir sıra adamlar Məhəmməd həsən ağanın vəfatından, Mehdiqulu ağanın xanlıqdan uzaqlaşmasından, İbrahim xanın xəstəliyi, yaşının çoxluğu və qüvvəsinin azlığından istifadə edərək, müqavilə və əhdnamənin əksinə olan işlər görməyə başladılar. Buna görə də knyaz Pavel Sisianov Mehdiqulu xanı Qarabağ qoşunu ilə birlikdə geri göndərməyi məsləhət bildi. General-mayor Məhəmməd həsən ağaya xüsusi səmimiyyəti və məhəbbəti olduğu üçün polkovnik Cəfərqulu ağaya sevgi və ehtiramını xatırladan məktub yazdı. Məhəmməd həsən ağanın vəfatından son dərəcə təəssüfləndiyini, ona məhəbbət bəsləyib, qeydinə qalmağa hazır olduğunu bildirdi.

General-mayor Mehdiqulu xan Qarabağ qoşunu və bəyzadələri ilə atasının yanına gəldi. O, fəsad törədən şəxslərin qarşısını aldı, Rusiya dövlətinin qanunlarının yerinə yetirilməsi üçün çalışdı. Həmin vaxtda Bakı şəhərinin yaxınlığında knyaz Pavel Sisianov öldürüldü.

İbrahim xanın öldürülməsi

Mirzə Camal Cavanşir yazır ki, knyaz Pavel Sisianov qətlə yetirildikdən sonra general Pyotr Nesvetayev Tiflis şəhərində qoşunu və vilayəti idarə etməyə başlamışdı. İbrahim xanın elçisi məktublarla generalın yanına

getmişdi. Belə ki, 1222/1806-cı ilin yazında qacar qoşunu Qarabağa yenidən hücumə keçmişdi. Gizlincə adamlar göndərib, İbrahim xana yenidən vəd və ümidlər verirdilər. Güclü ordunun qarşısını almaq üçün Qarabağda mayor Dmitri Lisaneviç və yeger dəstəsindən başqa qoşun olmadığı və məhsul vaxtı gəlib çatdığı üçün İbrahim xan Qarabağ obaları və kəndlərinin ayaq altında dağılması üçün qacarla xoşluqla rəftar etməyə başlamışdı. Bununla yanaşı, o, hər bir iş barəsində mayor Dmitri Lisaneviçlə məsləhətləşirdi. Mayor Rusiya ordusunun tezliklə gəlib çatacağını İbrahim xana vəd verirdi. Əslində isə rus qoşunu çox yubanırdı. Qacar qoşunu qalanın iki ağaclığına (on dörd kilometr) çatmışdı. Odur ki, İbrahim xan evini və köçünü Xan bağından köçürüb, qalanın yaxınlığına gətirmişdi. Bir gecə mayor Dmitri Lisaneviç bir dəstə qoşunla İbrahim xanın yaşadığı mənzilə yaxınlaşmış, xanı bir neçə nəfər ailə üzvü və yaxın adamı ilə orada öldürmüşdü. Mirzə Yusif Nersesov isə İbrahim xanın mövqə dəyişdirdiyini, ona görə mayor Dmitri Lisaneviçin onu və ailəsini qətlə yetirdiyini yazır. Bu məsələdə xalq arasında yayılan şaiyələri əsərinə daxil edir (Qarabağnamələr 2006a, 62). Mirzə Camal Cavanşirin oğlu Rzaqulu bəy bu hadisəni daha geniş təsvir edərək yazır ki, o gecə on yeddi adam, o cümlədən İbrahim xan, arvadı Tuba xanım, qızı Səltənət bəyim, on iki yaşlı oğlu, Kəbirli Abbasqulu ağa, Hacı Hacan, Əli bəy, Mirzə Haqverdi, qərəndli Hümmət bəy, sarıcalı Gülmalı bəyin oğulları Cavanşir və Həsən ağa, nökərlərdən qərəndli Əlipənah, əfşarlı Cavanşir və Mirzə Nağı, kəbirli Əcəməlinin oğlu Hacı Həsən iki oğlu ilə, iki nəfər şelli və iki başqa adam öldürülmüşdür. General-mayor Mehdiqulu xan və polkovnik Cəfərqulu ağa isə qalanın içində idilər. Onlar Rusiya dövlətinə qarşı hər hansı müqavimət göstərmədilər. Əksinə, qorxuya düşmüş əhalini sakitləşdirməyə çalışdılar.

Mehdiqulu xan

İbrahim xanın qətlə yetirilməsindən on beş gün keçməmiş general Pyotr Nebolsin qoşun və topxana ilə Şahbulaq qalasına gəldi. Mehdiqulu xan rus qoşununun gəldiyini eşidəndə Qarabağın adlı-sanlı athları, xidmətçiləri və bir neçə bəyzadə ilə, Qacar qoşununun ətrafı və yolları tutduğunu baxmayaraq, Şuşa qalasından çıxıb general Pyotr Nebolsinin yanına gəldi

və rus qoşunu ilə birləşdi. Qoşun Əsgəran qalası yaxınlığında düşərgə saldı. Polkovnik Cəfərqulu ağa, mayor Dmitri Lisaneviç və yeger dəstəsi qalanı qorumaq üçün Şuşada qaldılar. General Pyotr Nebolsin və Səltənət naibi Abbas Mirzənin ordusu Xonaşen döyüşündə üz-üzə gəldi. Yeddi saat davam edən döyüşdən sonra rus ordusu Mehdiqulu xanın da köməyi ilə qacar ordusunu məğlub etdi. Qarabağ obalarının bir hissəsini Əbülfət xanın başçılıq etdiyi qacar ordusu dəstəsi Zəngəzur tərəfə apararkən Cəfərqulu ağa mayor Dmitri Lisaneviçlə onları haqladı və obaların camaatını geri qaytardılar (Qarabağnamələr 2006: 157).

Graf İvan Qudoviç Qafqaz canişini təyin olunaraq Tiflisə gəldikdən sonra Mehdiqulu xanı öz hüzuruna çağırdı. Mehdiqulu xan bütün kəndxuda və obaların bəyləri ilə bərabər Tiflisə gələrək qrafıa görüşdü. Qarabağ xanlığı fərmanı və əhdnamədə qeyd edilirdiyi kimi, cəvahirə tutulmuş qılinc və padşahlıq bayrağı Mehdiqulu xana verildi. Mehdiqulu xan 1806-1822-ci illərdə Qarabağ xanlığını idarə etdi (Qarabağnamələr 2006: 158).

Mehdiqulu xanın dövründə də bir sıra çətin dövrlər olmuşdur. Onlardan biri qardaşı oğlu Cəfərqulu ağanın 1812-ci ildə Qarabağdan qaçaraq Qacar dövlətinə sığınması idi. Həmin dövrdə baş verən Qırcı qışlağı hadisəsi isə Mehdiqulu xanın və obaların nizamsız hərəkəti rus ordusu əsgərlərinin narazılığına səbəb olmuşdu.

Mehdiqulu xan general Aleksey Yermolovun Qafqaz canişini təyin olunmasından az sonra 1822-ci ildə Qarabağ xanlığını tərk edərək Qacar dövlətinə sığınmışdır. Qacar dövləti ona hörmət etmiş, təqaüd təyin eləmiş, Gərgər vilayətinin gəlirlərini ona bağışlamışdır. 1826-cı ildə Səltənət naibi Abbas Mirzənin İkinci Rus-İran müharibəsini başlatması Qarabağ xanlığını yenidən gündəmə gətirmişdir. Qarabağ xanı Mehdiqulu xan Abbas Mirzənin yürüşünə qatılmış, Şuşa şəhərinin mühasirəsində iştirak etmişdir. Mirzə Yüsif Nersesov həmin mühasirə haqqında rəsmi sənədlər və yerli hekayələrə əsaslanaraq geniş bəhs etmişdir. Abbas Mirzə Şuşa şəhərini almağa çox həvəsli olsa da general Reutun başçılığı ilə həm rus əsgərlərinin, həm də yerli sakinlərin müqavimət göstərməsi mühasirənin uzanmasına səbəb olmuşdu. Gəncə istiqamətində general İvan Paskeviçin Abbas Mirzənin ordusuna qalib gəlməsi Şuşa qalasının taleyini həll elədi. General

Valerian/Rüstəm Mədətov Şuşa qalasına daxil oldu. Müdafiə olunan şəhər sakinlərinin azuqəsi tükəndiyi üçün onlara Qarabağın müxtəlif yerlərindəki dövlət anbarlarından azuqə təmin edildi (Qarabağnamələr 2006a: 96). General Valerian/Rüstəm Mədətov Mehdiqulu xana və Şahsevən xanlarına qarşı çox əsəbiləşmişdi və ona görə də Qarabağın silahlılarını götürüb Cənubi Azərbaycanda Meşkin və Əhər bölgəsini qarət edərək qəniməti Qarabağa gətirmişdi.

Mehdiqulu xan Mirzə Adıgözəl bəyin vasitəçiliyi ilə 1827-ci ildə Qarabağ xanlığına qayıtmış, Şahbulaq qalası və ətrafında yaşamışdır. Əvvəlki mülklərin geri qaytarılması üçün çoxsaylı məhkəmə sənədləri arxivlərimizdə toplanmışdır.

Şuşa şəhərinin məhəllələri

1823-cü ildə Şuşa qalasının yaxınlığındakı bütün ərazilər dövlətə məxsus idi. Çünki bu torpaqlar İbrahim xan tərəfindən xüsusi mülkiyyət sahiblərindən satın alınıb və Qarabağ xanlarının mülkiyyətinə aid idi. İndiyə qədər şəhər sakinlərinə hər cür bina tikmək, həm öz müəssisələri, həm də qəbiristanlıq üçün boş torpaqları istifadə etmək məqsədilə tam sərbəstlik verilirdi. Şəhər, mahiyyəti üzrə üç hissəyə və ya məhəlləyə ayrılır: Təbrizli məhəlləsi, Qazançılı məhəlləsi və Əylisli məhəlləsi. Bu üç məhəllədəki şəhər sakinlərindən başqa bəzi kənd sakinləri də vergilərini mənsub olduqları mahallarla birlikdə verməklə Şuşada daimi öz icmalarında qalırlar. Şəhərlilərin vəzifələri xanın qonaqlarının həm özlərini, həm də atlarını pulsuz olaraq qəbul etmək və doyurmaq, o cümlədən şəhərdə xanlıq və ya indiki halda dövlət binalarının inşası üçün tələb olunan sayda işçi vermək və ehtiyaca uyğun olaraq araba və ya yüklərlə material təmin etməkdir.

Mirzə Yusif Nersesov yazır ki, Şuşa şəhərinin Mehrili, Qazançılı, Əylisli, Çiləbörd Dərə, Aşağı məhəllə, Qurdlar, Culfa, Quyuluq, Çuxur məhəllə, Hacı Yusufu, Merdinli, Cuhudlar, Saatlı, Mamayı, Xoca Mərcanlı, Çölqala və Hamamarası kimi məhəllələri var idi (Qarabağnamələr 2006a: 24).

1888-ci ildə Baharlı yazırdı ki, Şuşa şəhərinin yuxarı hissəsində Xanlıqara/Mir məhəlləsi, Saatlı məhəlləsi, Köçərli məhəlləsi, Mamayı məhəllə-

si, Xoca Mərcanlı məhəlləsi, Dəmirçi məhəlləsi, Hamamqabağı məhəlləsi, Təzə məhəllə (cəmi səkkiz məhəllə), aşağı hissəsində Qurdlar məhəlləsi, Seyidli məhəlləsi, Culfalar məhəlləsi, Toyluq/Quyuluq məhəlləsi, Çuxur məhəlləsi, Dördlər məhəlləsi, Hacı Yusifli məhəlləsi, Dörd Çinar məhəlləsi, Çöl Qala məhəlləsi (cəmi doqquz məhəllə) vardır.

Cümə məscidləri

Mirzə Camal Cavanşir yazır ki, İbrahim xan Şuşa şəhərinin böyük camaat məscidi olan Cümə məscidini 1182/1768-ci ildə tikdirir. Bu məscid köhnəldikdən sonra onu İbrahim xanın qızı Gövhər ağa təmir etdirir, əvvəlkindən daha gözəl şəkllə salır (Qarabağnamələr 2006: 162).

İbrahim xanın Gürcüstan tavatından olan Yevgeni Abaşıdzenin qızı Cəvahir xanımdan olan qızı Gövhər Nisə/Ağa Şəki və Xoy xanı Batmanqılınc ləqəbli Cəfərqulu xan Dünbülü Xoyskinin xanımı idi. Onun nüfuzu nəinki Qarabağda, Azərbaycanın digər xanlıqlarında və bütün Qafqazda qəbul olunurdu. Gövhər ağa Şuşa şəhərində hər iki Cümə məscidini öz vəsaiti hesabına inşa etdirmiş, sonra bir çox vəqfləri həmin məscidlərin saxlanılmasına vermişdir. Məscidin divarına həkk olunan vəqfnaməyə görə özündən malına-mülkünə sahib duracaq övladı olmadı-

Aşura mərasimi.
Şuşa Cümə
məscidinin qarşısı.
Rəssam Vasili
Vereşaqin.

ği üçün Gövhər ağa Şuşada yuxarı məhəllədəki Cümə məscidinə və aşağı məhəllədəki məscidə və onun yanındakı mədrəsələrə Qarabağın Cavanşir mahalından Maqsudlu və Qaradağlı kəndlərini, Kəbirli mahalından Evoğlu kəndini, Şelli kəndindəki bir parça meyvə və üzüm bağını, Darğalı torpağının bütün mülk və bağlarını, on bir ədəd dükən və bir karvansarayını vəqf etmişdi. Eyni zamanda həmin vəqflərdən gələn mədaxilin satılıb nəğd pula çevrilməsi və pulların xərclənməsindən ötrü, ümumiyyətlə vəqf malikanələrinin idarəsi üçün bir neçə mütəvəlli təyin olunmuşdur. Gövhər ağa həmin vəqflərin gəliri hesabına məscid nəzdində Darülşəfa adlı bir xəstəxana açdırmış, mədrəsələrin xərcini ödəmiş, habelə dini və ictimai elmlərə aid kitablar hesabına mədrəsələrin kitabxanasını zənginləşdirməyə çalışmışdı. Baharlı həmin xəstəxananın qərrib adamlar üçün qalmaq və müalicə olunmaq üçün yerinin olduğunu, vəfat etsələr, yuyulub, kəfənlənib, dəfn olunma yerinin olduğunu qeyd edir. Bu qalanın kasıb və yoxsul sakinlərinə də şamil edilirdi. Mədrəsədə təhsil alan tələbələrə çıraq və həftədə iki dəfə çörək vermək də planlaşdırılmışdı.

Həsən İxfə Əlizadə yazır ki, Cümə məscidi 1182/1768-ci ildə İbrahim xan tərəfindən tikilmişdir. 1282/1866-ci ildə İbrahim xanın qızı həmin məscidi əsaslı şəkildə təmir etdirmişdir. Maraqlıdır ki, 1880-ci illərdə tərtib olunan Şuşa şəhəri məscidlərinin mollaları siyahısında Yuxarı Gövhər ağa məscidinin adı İbrahim xan məscidi kimi verilmişdir. Məscidin girəcəyindəki qapının üstündəki kitabələr həmin məscidin vəqf hesabına işlədilməsi və təmir olunmasını göstərir. Məsciddəki kitabələr fars dilində aydın nəstəliq xətlə daşa həkk olunan sənət əsərləridir. Eyni zamanda, kitabələr vəqf məqsədi daşıyan hər iki məscidin gəlirinin nəyə sərf olunduğunu bildirir. Həsən İxfə Əlizadə qeyd edir ki, Yuxarı Gövhər ağa məscidinin kitabəsinin tərcüməsi belədir: “Ürəkləri bilən odur” (Allahdır). Şuşa qalasında olan iki Gövhəriyyə mədrəsəsi və iki məscidin vəqfləri aşağıdakılardır: Aşağı məscidin cənub tərəfində bir qatardan ibarət bütün on bir ədəd dükənlərdir ki, bir tərəfdən məscidin həyətinə bitişir və digər tərəfdən qala meydanına qədər uzanır. Cavanşir mahalından Maqsudlu kəndinin aşağı tərəfindəki qərbdən hüdudu quzey kəndləri, şərqdən Gəlinxanlıya və Quzanlıya, bir tərəfdən Küdri yüzbaşılıya və oradan da Ağ Kəhrizin yuxarisindən otaqçı damına çatır. Və

Mədrəsədə dərs
vaxtı. Rəssam
Vasili Vereşqin.

oradan da yeddi gözə qədər və cənubdan Şahbulaq və Göytəpə sərhədinə və Gəlinxanımlıya doğru üzüaşağı şimaldan Xaçın çayına kimi quzey kəndlərdən Tösü bağının yuxarısında olan Yolçu bağına kimi və Küdri yerindən dəstəməz suyuna və Elçi şıxlara kimi çıxır. Cavanşir mahalından Qaradağlı kəndinin bütün altındakı hüdudu, şərqdən Tələk çayına, qərbdən Seysulan çayına və cənubdan Seysulan xəndəyinin ortasına qədər və oradan üzüaşağı Səngi köbər və ildırımçıqan, şimaldan Səhləbada gedən yolla və Daşlı keçiddən üzüaşağı Şıxbaba çinarına kimi və nəhayət, Tələk çayına qədər uzanır. Kəbirli mahalından Evoğlu kəndinin bütün aşağı hissəsinin hüdudu: Şərqdən Saqqız ağacı pirinə, qərbdən Hacı Lazımın dəyirmanının başından üzüaşağı Oğulboynu çayına kimi və oradan Lələ bağına və oradan Qarqarlı meşəsinə və oradan Kiçik Şumlu təpəsinə və oradan Gurşənaha ağacına, oradan Kürə və Saqqız ağacı pirinə kimi və şimaldan yuxarısı Hacı Lazımın dəyirmanına və üzüaşağı Ərəs xanın əkdüyü yerə qədər və oradan bağ ağzına və oradan Evoğlu qışlağına qədər, çaydan və oradan Evoğlu əkin yerinə qədər gəlir və oradan Kürə və oradan yastı yolun və oradan Saqqız ağacına qədərdir. Və Darğalı torpağının bütün mülk və bağları. Məhduddur şərqdən Xıdırılı çayı ilə, qərbdən Qarağacı qəbiristanından Damlı təpəyə gedən ümumi yol ilə, cənubdan Kərim ağanın bağı ilə, şimalda Daşlı təpədən üzüaşağı qeyd olunan çaya qədər. Şərqdən Mirzəlibəy və şimaldan Məşədi Aşurun bağı ilə, qərbdən

Yuxarı
Gövhər ağa
məscidinin
kitabələrindən
biri

mövqüfata zülm əlini uzatsa, Allahın və Allahın övliyalarının əbədi lənətinə tutulsun. Allahın lənəti olsun zalım tayfaya...”

Şuşada meydan qarşısında olan Yuxarı Gövhər ağa məscidinin girəcəyində qapının sol tərəfində də çox sözlü zərif bir kitabə vardır. Həmin kitabə qapının sağ tərəfində Həsən İxfə Əlizadənin yuxarıda farscadan tərcüməsini verdiyi kitabə ilə eyni həcmdə və formadadır. Bu kitabə də vəqf yerlərindən alınan gəlirin (mədaxilin) nəyə və haraya xərc olunmasından bəhs edir. Kitabənin mətni: “Sirləri bilən odur (Allahdır). Gövhəriyyənin iki məscid və iki mədrəsəsinin mövqüfatını xərcləyən mütəvəkillər vəqf gəlirini hər il üç yerə bölsünlər; üçdə bir hissəsinin şəri qaydalara əsasən müamilələr vasitəsilə hər iki məscid və mədrəsə üçün ehtiyat yığsınlar və bu qaydanı müəyyən müddət davam etdirləsinlər ki, inşallah məscid və mədrəsələrin təmirinə bütünlüklə kifayət edəcək məbləğ hazır olsun. Allah eləməmiş məscidlər və mədrəsələr xarab olarsa, müvəkillər onları yenidən təmir etsinlər və həmin üçdə bir hissəsini xərcləsinlər. Müvəkillər qalan iki hissəsini xərclərkən məscid və mədrəsələrin hal-hazırda və gələcəkdəki təmirini

Yuxarı
Gövhər ağa
məscidinin
kitabələrindən
biri

birinci dərəcəli iş kimi nəzərdə tutsunlar. Sonra isə gecələr məscid və mədrəsələrin hücrələrinin işığını, qış və payız fəsillərində isə kömür pulu, məscid və mədrəsələrin iki nəfər işçisinin və iki nəfər azançısının məvacibini, mədrəsələrdə iki nəfər müəllimin məvacibini, məscidin işlərini idarə edən iki işçi, o cümlədən, zəhmət çəkən müvəkkillərin zəhmət haqqı da ödənilsin. Aşuranın on günlüyündə cənab Şəhidlərin Seyidinin (İmam Hüseyinin) təziyəsinin xərci ödənilsin. Vaxtın tələbinə görə müvəkkillər lazım bilsələr eləcə də Tasua günündə məscidlərdə və həyətlərində şərbət paylasınlar. Məhərrəm və ramazan aylarında vaxtın tələbi və müvəkkillərin məsləhətinə görə ehtiyacı olanlara müəyyən miqdarda pul paylansın. Məscidlərin minbərlərində vəqf sahibini xeyir-dua ilə yad etdirməkdən ötrü bir məbləğ xərclənsin. 70 nəfər müstəhəqqə mübarək ramazan ayının əhya gecələrində məscidlərin həyətinə iftar verilsin. Mübarək ramazan ayında 3 gün əhyanı məscid həyətlərində tutanların yanacaq və buxur ödəsinlər. Ramazan ayında məscidlərdə otuz gün (gecə və gündüz) 20 nəfər Quran oxuyanın haqqı pul ilə ödənsin. Belə ki, ramazan ayının 30 günündə 100 cild Allah kəlamını oxuyub, onlardan 50 cild vəqf sahibəsinin özü üçün, 20 cild ata və anası üçün, 20 cild bacı və qardaşları üçün, 10 cild də qohum-əqrəbaları üçün - hamısı adbaad vəqfnamədə qeyd olunduğu kimi Quran tapşırılsın. Quran-tapşırma işi əsasən əhya günlərində məsciddə başa çatdırılsın. Şaban ayının 15-ci günü qəriblərə və tullablara məscidlərdə mütəvəkkillərin məsləhəti və vaxtın tələbinə görə yemək verilsin və hər Qurban bayramında məscidlərin həyətinə on qoyun kəşib, ehtiyacı olanlara paylayıb vəqf edəni və onun sülaləsinə xeyir-dua ilə yad etsinlər. Məscidlərin birinin yanında yeri-yurdu olmayan qərib xəstələr üçün “Darüş-şəfa” adlı xəstəxana açılıb həmin gəlirdən təmin etsinlər və onun xərcləri: müalicə, dərman, pərəstarların maaşı və ölənlərin dəfn xərci vəqfnamədə göstəriləndiyi kimi təmin edilsin. Qeyd olunanlardan sonra artıq qalan gəliri mütəvəkkillər iki yerə bölüb, bir hissəsini yenə bir etibarlı adama tapşırsınlar ki, o pul həmişə müamilədə - artmaqda olsun ki, əgər işdir, bir il vəqflərin gəliri olmasa və ya az olsa və yaxud da mədrəsə və məscidlərin hər ildəkindən artıq təmirə ehtiyacı olsa, haman ikinci toplanmış pulu onların təmir və abadlaşmasına sərf et-

Yuxarı
Gövhər ağa
məscidinin
kitabələrindən
biri

sinlər. Qalan hissədən ilbəlil şəriət və müqəddəmat elmlərinə aid kitab alıb mədrəsələrin kitabxanasına vəqf adı ilə vəqfnamədə qeyd olunmuş şərtlər əsasında daxil etsinlər Əgər bir adam bunu eşidəndən sonra dəyişsə, xəbəri yoxdur ki, onu dəyişənlərin günahı nədən ibarətdir. Onlar bilməlidirlər ki, zülmkarlar hansı axirətə qayıdacaqlar. Xanlar-xanı xoşbəxt İbrahim xan Cavanşirin qızı vəqifə, həzrəti Zəhranın ən alçaq kənizi, misilsiz xanım, sərkar Gövhər ağa, ilahi haqq-hesab günündə möminləri, məni və mənim valideynlərimi bağışla. 1282/1866-1867” (Qarabağnamələr 2006b, 116).

Həsən ixfa Əlizadə yazır ki, Yuxarı Gövhər ağa məscidində başqa kitabələr də vardır. Bu məscidin şimal tərəfində, yəni girəcəyə yolunda üç qapı vardır. Bu qapılardan ikisi kiçik və biri (ortadakı) böyükdür. Qapıların hər üçünün üstündə daş lövhələr vardır ki, bu lövhələrdə müxtəlif kitabələr həkk olunmuşdur. Həmin kitabələrin farscadan tərcüməsi belədir: birinci balaca qapı üzərində (şərq tərəfdə) yazılmışdır: Peyğəmbər - Allahın ona salam və salavatı olsun, - dedi: - Allaha ibadət edin! Guya sən onu görürsən, əgər görməsən, o səni görür və əbd sözündə, üç hərfdən ξ ayn, \hookrightarrow be, \hookrightarrow dal hərflərindən ibarətdir. Əbd sözündəki aynı onun Allaha aid olmasını; bə onun başqasına qarşı olan fəzilətdir. Dal isə onun görünməyən və pərdəsiz Allaha yaxın olmasıdır. Həqiqəti olmayan yalan ibadət köynəyini geymək iddiasında olmaqdan şiddətli günah yoxdur”. Girəcəkdə orta böyük qapı üzərində daşa həkk olunmuş kitabənin tərcüməsi: “Doğrudan da, Allah kərimdir. Onu razı salmaqdan ötrü qapısına əylən əlacsız bəndələri üçün kəramət arzulayır. Cənnətməkan Gövhər ağanın vəsiyyətnaməsinə əsasən (məscid təmir olundu)”. Bu kitabənin üzərində iki kiçik xonça rəsmi vardır. Birinci xonçada aşağıdakı sözlər həkk olunmuşdur: “Allah, Məhəmməd, Əli, Fatimə, Həsən, Hüseyin”. İkinci xonçada isə belə bir cümlə həkk edilmişdir: “O Allahın əli onların əlləri üstündədir”.

Baharlı yazır ki, Səltənət naibi Abbas Mirzə Qacarın oğlu şahzadə Bəhmən Mirzə Qacarın 1851-ci ildən Şuşa şəhərində məskunlaşması şəhərin ictimai həyatında mühüm rol oynamışdır. Bəhmən Mirzə Şuşada ailəsi üçün böyük saray tikdirmiş, xanımları, övladları üçün otaqlar təşkil etmişdi. Böyük mətbəxi, hamam və müsafirxanası məşhur idi. Qız və oğlan uşaqlarının

oxuması üçün müəllimlər tutmuş, dərşxana təşkil eləmişdi. Bəhmən Mirzə Qacar 1884-cü ildə vəfat etdikdən sonra ailəsi Şuşa sarayını qoruyub saxlamadı, bütün mal və mülkləri satdılar. Saray 1905-ci ildə ermənilər tərəfindən tamamilə məhv edilmiş, yandırılmışdır (Qarabağnamələr 2006b, 117).

Həsən İxfə Əlizadə yazır ki, Aşağı məscid də İbrahim xanın qızı Gövhər ağa tərəfindən bina olunmuşdur. Maraqlıdır ki, hər iki məscidin inşa və təmirləri bir-birinə yaxın tarixə təsadüf olunur. Şuşada məhəllə məscidləri ilə yanaşı, iki Cümə məscidinin tikilməsini Həsən İxfə Əlizadə Şuşada şiələrə yanaşı, sünnilərin yaşaması ilə əlaqələndirir. Lakin sonra qeyd edir ki, Yuxarı Gövhər ağa məscidində şeyxi şiə icması, Aşağı Gövhər ağa məscidində üsuli şiə icması ibadət edirdi.

Aşağı Gövhər ağa məscidində kitabələr məhduddur. Yalnız məscidin içərisində olan minbərlərin (ortada) birində ayaq tərəfdən qarışıq nəstəlik xətlə Qurandan ayələr və hədislər həkk edilmişdir. Məscidin xaricində şimal tərəfində məscidə daxil olmaq üçün iki kiçik və bir böyük qapı vardır. Kiçik qapılar üzərində kitabə yoxdur. Ortada olan böyük qapının yuxarısında iki balaca və bir böyük lövhə vardır. Balaca lövhələrdə “Allah, Məhəmməd, Əli, Fatima, Həsən və Hüseyin” sözləri yazılmışdır. İki kiçik lövhə arasındakı böyük lövhədə aşağıdakı mənzumə həkk olunmuşdur (farscadan sətri tərcümə):

“Şişə şəhərinin banisi ki, həşəmət və mərtəbə etibarilə,
Onun taxtının qübbəsi ayın sərəpərdəsinə tərə vururdu.
Yəni fələk şövkətli olan sərdar İbrahim xan
Ki, onun qarısına bütün dünya xanlarının sığınacağı idi.
Onun parlaq və mübarəkgünlü bir Gövhəri var idi ki,
Bunun üzünün işığı günəşin başına tac idi.
Bu məscid və məhrabı binadən həmin pak olan Gövhər oldu.
Behişt əhli tamamilə buna şahiddirlər.
Dua edənlərin qələmi onun tarixini belə yazır:
Bu Gövhər həmişə Allahın sədəfi içərisində olsun”.

Həmin mədhnamə əslində məscidin bina olunması haqqında “maddeyi-tarix”dir.

Şuşa hamamları

1888-ci ildə Baharlı Şuşa şəhərinin hamamlarının identifikasiyasını aparmış, onların vəziyyətini öyrənmişdir. O hamamları bir və iki qapılı (kişi və qadınlar üçün) hamamlara ayırır. Birinci hamam Aşağı Bazar-da Uğurlu bəyin tikdirdiyi bir qapılı hamamdır. Onun vəziyyəti pis olsa da yeri məlum idi. İkinci hamam Aşağı Meydanda Qazı Mirzə Əlinin tikdirdiyi bir qapılı hamamdır. Onun vəziyyəti yaxşı olub, fəaliyyət göstərirdi. Üçüncü hamam Əli bəy Fuladov tərəfindən tikdirilən bir qapılı hamamdır. Xarab olduqdan sonra Əli bəy yenidən təmir edib. Onun vəziyyəti yaxşı olub, fəaliyyət göstərirdi. Dördüncü hamam Rüstəm bəyin tikdirdiyi bir qapılı hamamdır. Onun vəziyyəti pisdır. Beşinci hamam Rəhim bəyin tikdirdiyi bir qapılı hamamdır. Otuz işlədikdən sonra xarab olub, on ildir ki vəziyyəti pisdır. Altıncı hamamı öz ailəsi üçün şahzadə Bəhmən Mirzə tikdirib. Lakin Bəhmən Mirzə 1884-cü ildə vəfat edəndən az sonra hamam dağılmışdır. Yeddinci bir qapılı hamamı Hacı Əbdürrəhim tikdirib. Onun vəziyyəti yaxşı olub, fəaliyyət göstərirdi. Səkkizinci bir qapılı hamamı Xeyrənsə adlı xanım inşa etdirib. Hamam əl suyu ilə təmin edilirmişdir. Digərlərinə nisbətən qədim olmasına baxmayaraq vəziyyəti yaxşı olub, fəaliyyət göstərirdi. Doqquzuncu bir qapılı hamamı Baharlının babası olan Hacı Saleh tikdirib. Amma vəziyyəti pisdır və fəaliyyət göstərmirdi. Onuncu bir qapılı hamamı Şahbaz adlı şəxs tikdirib. Onun da vəziyyəti pisdır. Baharlı həmin hamamın suyunun axdığı dərəni də Şahbaz dərəsi adlandı-rır. On birinci bir qapılı hamamı isə xristianlar üçün bir erməni qaladan kənardə inşa etdirib. Onun vəziyyəti yaxşı olub, fəaliyyət göstərirdi. Hazırlanan sənəddən 1888-ci ildə bir qapılı hamamlardan Qazı Mirzə Əli hamamı, Hacı Əbdürrəhim hamamı, Xeyrənsə xanım hamamı, Əli bəy Fuladov hamamı və erməni hamamının fəaliyyət göstərdiyi anlaşılır. İki qapılı hamamlardan birincisini Mehdiqulu xanın qızı Xurşid Banu Natəvan iki nəfər şəriklə birlikdə tikdirib. Onun vəziyyəti yaxşı olub, fəaliyyət göstərirdi. İkinci iki qapılı hamamı yenə Xurşid Banu Natəvan Hacı Rza ilə şərik tikdirmişdir. Həmin hamamın da vəziyyəti yaxşı olub, fəaliyyət göstərirdi. Üçüncü və dördüncü iki qapılı hamamı Ağakişi adlı Şuşa şəhəri sakini inşa etdirib, həmin hamamlar da yaxşı

olub, fəaliyyət göstərirdi. Göründüyü kimi, bütün iki qapılı hamamlar yaxşı vəziyyətdə olub, fəaliyyət göstərirdi.

Şuşa şəhərinin karvansarayları

1888-ci ildə Baharlı Şuşa şəhərinin karvansaraylarının identifikasiyasını aparmış, onların vəziyyətini qeyd etmişdir. Birinci karvansaray Aşağı Bazarda Uğurlu bəyin inşa etdirdiyi karavansaraydır. Yuxarı məhəllələr abad olmağa başladıqdan sonra aşağı hissədəki dükən və karvansaraylar dağılıblar. İkinci karvansarayı Hacı Əmiraslan bəy tikdirib. Oğlu olma-

Şuşa sakinlərinin
istirahət vaxtı.
Rəssam Vasili
Vereşaqin.

dığı üçün karvansaray bəyin qızlarının ərləri Hacı Seyid Əhməd ağa və Mirzə Qasım tərəfindən işlədilməmiş, Məşədi Hüseyn Mirsiyab oğluna satmışdılar. O, karvansarayı söküb yenidən tikdirib. Üçüncü karvansarayı Hacı Hüseyn inşa etdirib. Lakin bur karvansaray əvvəldən abad olmayıb. Həmişə boş qalıb. Səbəb o göstərilir ki, karvansaray Xoca Mərcanlı məhəlləsində vəqf yerindən qəsb olunaraq tikilib. Dördüncü karvansarayı Timçəli Hacı Məhərrəm inşa etdirib. İlk karvansaray budur və həmişə abaddır. Bunun səbəbi hər il on gün məhərrəm ayında həmin timcə/guşədə İmam Hüseyn təziyəsi saxlanılır. Karvansarayın gəlirini imam ehsanı edirlər. Beşinci karvansarayı Hacı Böyük bəy və

İkimərtəbəli
karvansaray

Hacı İsgəndər bəy inşa etdirib. İki qardaşın karvansarayı abaddır və istifadə olunur. Altıncı karvansarayı Ağa Qəhrəman Mirsiyab oğlu inşa etdirsə də hələ 1888-ci ildə tikinti işləri başa çatmamışdı. Yeddinci karvansarayı Abbas bəy inşa etdirib. Onun da işləri 1888-ci ildə qurtarmamışdı. Səkkizinci karvansarayı Cavad ağa inşa etdirib. Onun da işləri 1888-ci ildə başa çatmamışdı. Doqquzuncu karvansarayı Gövhər ağa inşa etdirmiş və Cümə məscidlərinə vəqf eləmişdi. Lakin karvansarayı Süleyman xan oğlu Həsən ağa ələ keçirib. Səbəb kimi atası Süleyman xanın fəhlə və bənnaların pulunu verməsi ilə əlaqələndirib. Karvansaraya bir dəfə od düşüb yanmış və Həsən ağa məscidlərə geri qaytarmışdı. Lakin sonra fikdrindən daşınmış, yenidən geri almışdır. 1888-ci ildə xaraba olduğu və şəhər sakinlərinin zibilxanasına çevdirliyi qeyd edilmişdir.

Bu karvansaraylardan ikinci karvansaray haqqında Həsən İfxa Əlizadə geniş məlumat verib. Bu karvansaray Şuşanın dindar varlılarından olan Məşədi Hüseyn Mirsiyab oğlu tərəfindən Yuxarı Gövhər ağa məscidinə vəqf olunmuşdur. Həmin məsciddən 25-30 metr aralı böyük

bir karvansaray tikilmişdir. Bu karvansarayanın daxilində 25 dükən və dükənlərdən yuxarıda ikinci mərtəbədə 25 mənzil vardır. Şimal tərəfdən dörd dükən vardır ki, bu da karvansarayanın, tikintinin genişliyini, onun üç dalan və qarapının zəruriliyini əmələ gətirmişdir. Karvansarayanın ikinci mərtəbəsində cənub tərəfin qurtaracağında böyük bir zal məscid üçün nəzərdə tutulmuşdur. Həmin böyük zalı Məşədi Hüseyn məscid məqsədilə təsis etmişdir. Həmin məscid Şuşanın məhəllə məscidləri həcmindədir. Bu binanı vəqf edən Məşədi Hüseyn Mirsiyab oğlu öz vəsiyyətnaməsini karvansarayanın həmin məscid zalının bayır fasadında gözəl və aydın xətlə daşa həkk etdirmişdir. Həmin kitabədə Məşədi Hüseyn məscidi “Məscidi-Əqsayi Hüseyniyyə” adlandırmışdır. Məşədi Hüseynin vəsiyyəti dörd parça daş üzərində nəqş olunmuşdur. Aşağıda nəstəliq xətlə fars dilində yazılmış kitabənin tərcüməsi belədir: Birinci kitabənin tərcüməsi: “Rəhmli və mehriban Allahın adı ilə. Şəriətin göstərişinə uyğun olaraq yüksək nəcabətli Mirsiyab oğlu Məşədi Hüseyn öz mülk və dükənlərini abad edərək bunu “Məscidi-Əqsa” adlandırmışdır. Aşağıda göstərilən qayda ilə vəqf edilmişdir. Əvvəla, meydanın qərbində olan

Ermənilər
tərəfindən
dağıdılmış
karvansaray

Şuşa imkanlı
sakinlərinin
istirahət vaxtı.
Rəssam Vasili
Vereşaqin.

karvansaray ona tabe olan mənzillər və içərisində olan əşyalar hamılıqla (ardı 2-ci kitabədədir)”. İkinci kitabənin tərcüməsi: “Vəqf olunmuş töhfələr zəminində əllyə qədər mənzil və dükanlar ki, karvansaraydadır və buna şimal tərəfdən olan dörd qapılı dükan dəxi əlavə olunur. Bundan başqa bazarbaşında rus kilsəsi yanında Qara Hacı Sadıq oğlu ilə şərikli olan on beş qapılı dükanlar və qəssabxananın şimalında yenə həmin Qara ilə şərikli üç dükan. Bu karvansaray və dükanlar vəqf sahibinə məxsusdur, tamamilə doğru və düzgün qayda ilə öz xahişi və razılığı ilə vəqf olunur”. Üçüncü kitabənin tərcüməsi: “Mülklərdən gələn mədaxili mütəvəkillər xərcləməkdən ötəri qayda və qanun: Bütün mülklərdən gələn gəliri üç hissəyə bölməlidirlər. Əvvələn birinci hissəni şəriət qanunu ilə artırmaq üçün müamiləyə buraxmaq ki, Allah eləməmiş, məscidi əqsayi-hüseyniyə uçarsa və ya xarab olarsa, həmin qazanılmış nəqd ilə bərpa olunsun. Bundan sonra qalan üçdə iki hissəni bu qərar ilə sərf etməlidirlər. Vəqfiyyə işlərinə mübaşir olan vəkilə ildə bir yüz manat. Bundan sonra vəkillər o molla ki, hər gün gəlib bu məscidi-əqsada camaat namazı qılır və bu işi özü üçün bir vəzifə kimi hesab edir. Həmin mollaya ildə əlli manat. Bir nəfər müəzzin və bir nəfər mücavirin hər birinə ildə qırx manat. Bir nəfər rövzəxana iyirmi beş manat. Hər məhərrəm ayı hər bir məhəlləyə beş put qara neft və üç manat nəqd pul; hər üç nəfərə piyada zəvvarın hər birinə 15 manatdan 20 manata kimi (verilsin). Kimsəsizlərdən qərib yerli və

Şuşa qalası qarşısında Aşura mərasiminin sona çatması. Rəssam Vasili Vereşaqin.

qeyri hər kəs ölərsə onu kəfən və başqa şəri tələbat ilə təchiz etməli. Vəqf sahibinin ehsanına olaraq hər il həccə gedənlər üçün beş yüz manat və ya vəkillər məsləhəti ilə 500-dən 700-dək, bundan sonra baqi qalanlardan hər həftə cümə axşamları şəhər füyqarasına üç manat (verilsin). Dördüncü kitabənin mətni, demək olar ki, üçüncünün yekunundan ibarətdir.

Şuşa şəhərinin qala divarları

Mirzə Camal Cavanşir yazır ki, İbrahim xan Şuşa şəhərinin qala divarlarını 1198/1784-cü ildə tikdirməyə başlayır. Qala divarları üç il ərzində tikilib başa çatır. Mirzə Camalın yaşadığı dövrdə Rusiya dövləti qala divarlarını yenidən tikdirsə də İbrahim xanın tikdirdiyi divarların qalıqları bəzi yerlərdə görünür (Qarabağnamələr 2006: 162). Mirzə Yusif Nersesov isə 1214/1799-cu ildə Pənah xanın tikdirdiyi qala divarının dağıldığını və İbrahim xan tərəfindən tanınmış mühəndislərin dəstəyi ilə yenidən inşa edildiyini bildirir. Həmin dövrdə qala divarı bir verstdən (bir kilometr) artıq uzadılmışdır (Qarabağnamələr 2006a: 24).

Xəzinə qayası

Mirzə Camal Cavanşir yazır ki, İbrahim xan dağların, daşların arasında olan Xəzinə dərəsində imarət və otaqlar tikdirir. O, bu imarəti mağaranın

Şuşa qalası
Gəncə qalası

içərisində daş və əhənglə inşa etdirir. Həmin imarətə yalnız bircə yol olduğunu qeyd edir (Qarabağnamələr 2006: 162). Baharlı yazır ki, İbrahim xanın xəzinəsi Xəzinə qayası adlanan yerdə qalıb. Ələ düşməyib. İbrahim xanın xəzinəsini bu möhkəm qayalarda basdıran Batmanqılınc Məhəmməd bəy hesab olunur. Basdıran adamları da kənarlaşdırırlar. İbrahim xan və Məhəmməd bəy - hər ikisi öldükdən sonra xəzinənin yeri naməlum qalıb. Çox adamlar gedib orada olan evləri və kahaları axtarıblar, bir şey tapmayıblar. Xəzinə qayasındakı kahalar çox qəribədir. Kahalara əvvəllər insan ayağı dəyməsə də İbrahim xan orada tikinti işləri aparıb. Kahalara çox çətinliklə çuxur açdırıb. Kahanın birinə Sulu kaha deyirlər. Onun dərinliyi on beş arşın (on metr), eni altı arşın (dörd metr), içi səkkiz arşın (altı metr) olar. Ortasından soyuq və şirin suyu olan bir böyük bulaq axır. Yanındakı digər kahaya enmək üçün İbrahim xan daş pilləkən bağladıb. Kahalarda adamı vahimə basır. Bəzən kahaların sonunu dərk etmək olmur. Bu iki kahalar İbrahim xanın imarətlərinin yanındadır. Kahalara neçə də qala əhalisi gedib məşəl və fanar yandırılıb, amma irəliləyə bilməyiblər. Çünki həmin kaha o qədər dərinidir və qaranlıqdır ki, içinə girmək olmur. Onun dibindən bir elə bərk külək gəlir ki, nə məşəl, nə də fanar davam gətirir. Xəzinə qayası, kahalar və İbrahim xanın oradakı tikililəri maraqlıdır və baxmağa dəyər. Həsən İxfə Əlizadə yazır ki, Ağa Məhəmməd şahın sarayından və Qarabağdan əlinə keçmiş çoxlu qızıl,

gümüş və cavahiratin başqalarının əlinə keçməsindən qorxan Məhəmməd bəy onları gizlətmək qərarına gəldi. Bu şeyləri iki nəfər nökar ilə götürüb şuşalıların qırxpilləkən dedikləri yerdən Daşaltı çayına endirdi, oradan Kirs dağı istiqamətində bu xəzinəni meşədə basdırdı. Qayıdan başı xəzinənin sirri açılmasın deyə, qırx pilləkəndən çıxarkən nökarları öldürdü. İndi də həmin sərvətin basdırıldığı yer Xəzinə qayası adlanır (Qarabağnamələr 2006b: 101).

Xankəndi

Mirzə Camal Cavanşir yazır ki, İbrahim xan Şuşa şəhərinin bir ağaclığında – 7 kilometrliyində Xan bağı adlanan imarətini inşa etdirir. Hazırkı Xankəndi şəhəri həmin imarətin əsasında yaranmışdır (Qarabağnamələr 2006: 162).

1823-cü ildə Qarabağda yeni salınmış yaşayış yerlərindən biri kimi Xankəndi kəndi göstərilir. Həmin il Xankəndidə 40 ailə yaşayırdı. Onlardan 25-i vergi verir, 15-i isə vergi vermirdi. Vergi verənlərdən 3 ailə köhnədən orada yaşayırdı, 17 ailə yeni məskunlaşmışdı, 5 ailə isə rəncbər idi. Vergi verməyənlərin 6 ailəsi kasıb idi, 2 ailə keşiş ailəsi idi, 2 ailə kovxa, 2 ailə xanın nökarı Əlipənah bəyin rəncbəri, 2 ailə Davud kovxanın yetim

uşaqları, 1 ailə isə çitkər oğlu idi. Bütün ailələr xristian idi. Qarabağ xanı Mehdiqulu xan Xankəndi kəndini xanımı Bədircahan bəyimə bağışlamışdı. Bədircahan bəyim xan ilə İrana mühacirət eləmişdi. Ona görə də kənd dövlətə keçmişdi. Həmin ildə vergi ödəməli olanlar da vergi ödəməmişdilər. Çünki, yeni məskunlaşmış hesab edilirdilər. Xankəndini Davud kovxa idarə edirdi. Mehdiqulu xan bu kənddən malcahat və darğalıq vergilərindən başqa heç bir vergi toplamırdı. Taxıl üçün Xaçın torpaqlarını əkir, Ağdam kanalı vasitəsilə suvarırdılar.

Ədəbiyyat:

Aleksandroviç və başqaları 1927

Джамиль Александрович, Иса Азимбеков, Василий Сысоев. Евлах-Шуша // Известия Азербайджанского Комитета Охраны Памятников Старины, Искусства и Природы, выпуск третий, Баку: 1927, ст. 3-23

Верещагин 1864

Василий Верещагин. Путешествие по Закавказью в 1864-1865 г.

Каганкатвацци 1861

Каганкатвацци Мойсей. История Агван. Санкт-Петербург: Типографии Императорской Академии Наук, 376 стр.

Xəlillilər 2020

Fariz Xəlilli, Şəhla Xəlilli. Qarabağlı Pir Məhəmmədin "Mənaqibnamə"si (araşdırma, sadələşdirmə və transfoneliterasiya). Bakı: Elm və təhsil, 200 səh

Gülşeni 2014

Muhyi-i Gülşeni. Menakib-i İbrahim-i Gülşeni (hazırlayan: Mustafa Koç və Eyyup Tanrıverdi). İstanbul: Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı, 416 sayfa

Qarabağnamələr 2006

Qarabağnamələr. I kitab. Tərtib edən: Akif Fərzəliyev. Bakı: Şərq-Qərb, 216 səh.

Qarabağnamələr 2006a

Qarabağnamələr. II kitab. Tərtib edən: Nazim Axundov. Bakı: Şərq-Qərb, 288 səh.

Qarabağnamələr 2006b

Qarabağnamələr. III kitab. Tərtib edən: Nazim Axundov. Bakı: Şərq-Qərb, 248 səh.

Никитин 1873

Никитин К. Очеркь города Шуши и Шушинскаго Уезда. Елисаветполь: Типографии Федорова и Тарумова

Описание 1866

Описание Карабагской Провинции, составленное в 1823 году. Тифлись: Типографии Главного Управления Наместника Кавказскаго.

Шушинский 1968

Фирудин Шушинский. Шуша. Баку: Азербайджанское Государственное Издательство.

Дело 1880

Дело Закавказского Шиитскаго Духовнаго Правления. По города Шуша. Мечетских приходов и муль Шиитскаго учения. 1880 года. Ф. 290, оп. 1, д. 108

Vardanyan və Markaryan (2016-2017)

Aram Vardanyan, Gor Markaryan. Some Remarks on the History of Qarabagh in the Late Mongol Period (XIVth-XVth Centuries) // Revue des Études Arméniennes, Volume 37, pages 155-172. <https://www.academia.edu/35935529>. 01.05.2022

Зубов 1834

Платон Зубов. Карабахский Астролог или основание крепости Шуши в 1752 году. Москва: Университетской Типографии.

DR. AYGÜN MƏMMƏDOVA

Numizmatika

[doi: 10.30546/978-9952-8412-3-7.002](https://doi.org/10.30546/978-9952-8412-3-7.002)

2022-ci ilin “Şuşa ili” elan edilməsi Azərbaycanın dilbər guşələrindən biri olan Qarabağın milli-mədəni irsinə yenidən nəzər salmağı aktual edir. Burada numizmatik tədqiqatlara istinadən Şuşa qəzasında aşkarlanan Elxani sikkələri barədə məlumat verilmişdir. Xatırladıq ki, qeyd edilən rayonlar (Beyləqan, Ağdam, Xankəndi) tarixən Şuşa qəzası tərkibində olmuş, daha sonralar isə müstəqil rayon statusu qazanmışlar.

Xankəndi və Ağdam ərazisində aşkarlanan sikkələr

Cənubi Qafqazın tarixi, arxeologiyası, numizmatikası, mənbəəşünaslığı və genealogiyasına həsr olunmuş çoxsaylı elmi əsərlərin müəllifi, Azərbaycan numizmatika elminin banisi, Azərbaycan Elmlər Akademiyasının müxbir üzvü, tarix elmləri doktoru, professor Yevgeni Aleksandroviç Paxomovun (1880-1965) 1926-1966-cı illərdə nəşr edilmiş, topoqrafik məlumatlarla zəngin olan “Azərbaycan və Qafqazın digər rayon və vilayətlərinin sikkə dəfinələri” adlı 9 cildlik toplularına Şuşa qəzasının müxtəlif məkanlarında aşkarlanmış Hülakü (alim əsərlərində belə sikkələri məhz “Hülakülər” adı ilə qeyd etmişdir) sikkələri barədə məlumatlar daxil edilmişdir. Alimin qeydlərinə əsasən, 1934-cü ildə Xankəndi kəndində 120 gümüş sikkədən ibarət dəfinə aşkarlanmışdır. 118 ədəd dirhəm, 2 ədəd yarımdirhəmdən ibarət olan, ümumi çəkisi 300 qram olan dəfinənin numizmatik təyinatı nəticəsində aşağıdakı məlumat əldə edilmişdir:

1) Səlcuqlular (3 gümüş dirhəm): I Keyqubad (Sivas, 625 = 1227-1228), II Keyxosrov (Sivas), III Keyxosrov (zərb ili və zərxbana silinib);

2) Hülakülər (Qafqazda zərb edilməyən dirhəmlər, 78 ədəd): Hülaku (654 – 663 = 1256 - 1264): Təbriz, hicri 656 = 1258-1259, 659 = 1260 - 1261; Abaqa (665 – 680 = 1266 - 1282): Təbriz, 672 = 1273-1274, Təbriz, 678 = 1279-1280, 680 = 1281 - 1282, 681 = 1282-1283; Əhməd (681 – 683 = 1282 - 1285): Təbriz, 682 = 1283-1284; Arqun (683 – 690 = 1284 - 1292): Bağdad, 684 = 1285 - 1286; Təbriz, 683 = 1284-1285; 684 = 1285 - 1286; 685 = 1286-1287, 686 = 1287-1288, Şiraz, 684 = 1285-1286; Mosul, 685 = 1286-1287; Həmədan, 685 = 1286-1287;

3) “Ədalətli kaan” sözü olan 29 ədəd anonim dirhəmlər: 665 – 674 = 1266 - 1276, 676 = 1277-1278.

4) 10 ədəd xristian-hülakü dirhəmləri: Abaqa, 680 = 1281-1282, 681 = 1282-1283; Arqun, 685 = 1286-1287.

Dəfinədəki erkən sikkə hicri 625 (1227-1228), son sikkə isə hicri 686 (1287-1288) ildə zərb edilib (Пахомов 1938, 34).

1939-cu ildə həmin kənddə hicri 684 = 1285-1286-cı ilin gümüş dirhəmi aşkarlanmışdır (Пахомов 1949, 48-49).

1935-ci ildə Ağdam rayonunda 195 ədəd sikkədən ibarət dəfinə aşkarlanmışdır. Numizmatik təyinat nəticəsində aşağıdakı nəticələr əldə edilmişdir:

1) Səlcuqlular: IV Qılıc Arslan, Sivas, 660;

2) Trabzon asprı: II İoann Komnen (1280-1297);

3) Çingizilər: Münqke (649-657 = 1251-1259): Tiflis, 652 = 1254-1255, 656 = 1258-1259;

4) “Ədalətli qaan” sözləri olan dirhəmlər: 660 = 1261-1262, 661 = 1262-1263; 666 = 1267-1268; 668 = 1269-1270, 670 – 678 = 1271 – 1280;

5) Xristian-hülakü dirhəmləri (55 ədəd): Abaqa, Tiflis, 680 = 1281-1282; Əhməd, 681 = 1282-1283;

6) Hülakülər: Arqun, Təbriz, 684 = 1285 -1286, 686 = 1287-1288.

Dəfinədəki erkən sikkə hicri 652 (1254 - 1255), sonuncu sikkə isə hicri 686 (1287 - 1288) ilə aiddir (Пахомов 1949, 27-28).

Örənqala ərazisində aşkarlanan sikkələr

1927-ci ildə Beyləqan rayonunun Örənqala şəhərgahında yerli çobanın aşkarladığı mis sikkənin numizmatik təyinatını professor Y.Paxomov etmişdir. Nəticədə sikkənin Hülakü hökmdarı Əbu Səid (716-736 = 1316-1336) dövründə zərb edildiyi müəyyən edilmişdir (Пaxомов 1938, 36-37).

Qeyd edilən ərazidə 1933-cü ildə yeni ərazidə akademik İ.İ.Meşşaninovun rəhbərlik etdiyi ekspedisiya üzvləri tərəfindən torpağın üst qatından sikkələr aşkarlanmışdır. Numizmatik təyinat nəticəsində Hülakü hökmdarları – Əbu Səid dövrünün mis fəlsələri (Təbriz, hicri 72* = 132*, hicri 731-732 = 1330-1332; Bazar, zərb tarixi yoxdur), Ənuşirvan (745-757 = 1344-1357; hicri 748 = 1347-1348, Tiflis) dövrünün sikkələri və XIV əsrdə aid Elxani mis fəlsələri müəyyən edilmişdir (Пaxомов 1938, 36-37).

Şuşa qəzasında aşkarlanan Elxani sikkələrinin numizmatik şərh

Şuşa qəzasında aşkarlanan Hülakü (Elxani) sikkələrini nəzərdən keçirək. Bu ərazidə aşkarlanan Hülaku xan (654 – 663 = 1256-1264) dövrünün gümüş dirhəmləri hicri 656 = 1258-1259 və 659 = 1260-1261-ci illərdə Təbrizdə zərb edilmişdir.

Tarixi məlumatlara əsasən hicri 656-cı ildə Abbasilərin xəlifəsi əl-Mustasim Bağdad şəhərində qətlə yetirilmiş və bir sıra qənimətlər (qiymətli metallar və daşlar, mirvari, 100 misqal çəkiddə qızıl təngələr) Hülakü xanın əlinə keçmişdi. Həmin il o, Marağa şəhərinə gələrək buranı Hülakülər dövlətinin əsas inzibati ərazi mərkəzi elan etmişdi. Sərhədlərin genişləndirilməsi məqsədilə xan qonşuluğdakı bir sıra dövlətlərə yürüşlər təşkil edirdi.

Hülakülər dövlətinin yaranması nəticəsində Qızıl Orda dövləti şimal ilə cənub və Qərblə Şərqi əlaqələndirən karvan yollarından məhrum oldu. Başlıca ticarət şəhərləri olan Konya, Sivas, Ərzincan, Ərzurum, Malazgird, Ərciş, Xoy, Mərənd, Təbriz vasitəsilə həyata keçirilən Qara dənizdən Azərbaycana doğru uzanan başlıca ticarət yolundan məhrum olan Qızıl Orda Gürcüstan və Kiçik Asiya da torpaqlarını itirdi (Сейфеддини 1978, 170).

Yürüşlər nəticəsində Elxanilər dövlətinin geniş ərazisi Hülakü xanın oğulları, əmirlər və yerli təmsilçilər arasında bölüşdürüldü. Onun Abaqa adlı oğluna Xorasan, Əcəm İraqı və Mazandaran, digər oğlu Yəşmuta isə Arran və Azərbaycanın idarəçiliyi həvalə edildi.

Dövrün numizmatik faktlarına əsasən Qazan xanın islahatından və onun İslam dinini qəbul etməsindən sonra Hülakü xanın Menqu xandan formal asılılığı əhəmiyyətini itirmiş və Elxanilər dövləti müstəqillik əldə edilmişdir. Bunu numizmatik faktlar aşağıdakı ardıcılıqla izləmək mümkündür:

- a) Menqu xan və Hülakü xanın adları olan sikkələr;
- b) “əzəmətli qaan” tiltulu və “əzəmətli elxan” titulu ilə Hülakü xanın adı olan sikkələr;
- c) “ədalətli qaan” titulu ilə anonim sikkələr;
- d) “əzəmətli xan Hülakü” sözləri olan sikkələr (Сейфеддини 1978, 171).

Şuşada aşkarlanan hicri 656-cı ilin Təbriz gümüş dirhəmlərinin bir tərəfinə (2,74 q) altıguşəli ulduz daxilinə ərəbcə: “ədalətli qaan”, digər tərəfinə mərkəzdə: “Allahdan başqa ilah yoxdur, Muhəmməd onun elçisidir”, ətrafına zərbcə və sözlərlə zərb ili və ayı həkk edilmişdir. Belə sikkələrdə Hülakü xanın adının olmaması onun müstəqil sikkə zərb etmək hüququna malik olmadığını təsdiq edir. Bu sikkənin analoqu Moskva Tarix Muzeyində qorunur.

Hicri 661-ci (1262-1263) ildən Təbrizdə yalnız Hülakü xanın adı və titulu olan yeni gümüş dirhəmlərin zərbinə başlanılmışdır.

Şuşada aşkarlanan hicri 672-ci (1272-1273) ilin Təbriz gümüş dirhəminin analoqu hazırda Sankt-Peterburq şəhərindəki Dövlət Ermitajında qorunur (İnv. 34/ 579, çəki – 3 q; diametr – 21 mm).

Dirhəmin bir üzündə ərəbcə: “qaan, padşah, aləmin əzəmətli elxanı Abaqa” sözləri, ətrafında: “bu dirhəm Təbrizdə altı yüz yetmiş ikinci ildə zərb edilmiş”, digər tərəfində: “Allahdan başqa ilah yoxdur, Muhəmməd Allahın elçisidir”, “Allah hakimiyyətini davamlı etsin” sözlərindən bir hissə, həmçinin Qurani-Kərimin III surəsinin 25-ci ayəsi həkk edilmişdir (Сейфеддини 1978, 189-190).

NF 6946. Elxanilər.
Abaqa (665-680 =
1266 - 1282). Tiflis,
680 = 1281-1282,
gümüş dirhəm,
2,45 q

Şuşa qəzasında aşkarlanan Elxani sikkələri sırasında hökmdar Abaqa (665-680 = 1266 - 1282) dövrünün Tiflis gümüş dirhəmi (hicri 680 = 1281-1282) numizmatikada “xristian hülakü” və ya “gürcü-hülakü” adları ilə tanınır. Belə sikkələrin ilkin zərbinə hicri 680 = 1281-1282-ci ildə başlanmışdır (Сейфеддини 1978, 196).

Milli Azərbaycan Tarixi Muzeyinin Numizmatika Fondunda da eyni tipli gümüş dirhəm qorunur (NF 6946).

Dirhəmin üst tərəfinə uyğurca hökmdarın adı və d. ifadələr (qaan adından zərb edilib, Abaqa), arxa tərəfinə ərəbcə ifadələr: “Müqəddəs Ata, oğul və ruhun adı ilə, Allah vahiddir”, xaç işarəsi, ətrafında zərb tarixi və zərb ayından müəyyən sözlər həkk edilib.

Şuşa ərazisində Abaqa xandan əlavə Əhməd (681 – 683 = 1282 - 1285) və Arqun (683 – 690 = 1284 - 1292) dövrünün “xristian-hülakü” gümüş dirhəmləri də aşkarlanmışdır.

Cənubi Qafqazın pul təsərrüfatında ödəniş vasitəsi funksiyasını yerinə yetirən belə dirhəmlər Azərbaycanın müxtəlif məkanları ilə bərabər həm də İrəvan və Karsda da aşkarlanıblar (Пахомов 1926, 28). Belə dirhəmlərin zərbinin təsisçisinin Elxani xanı və ya gürcü çarı olduğu müzakirə mövzusu olaraq qalmaqdadır.

Şuşada aşkarlanan Təbriz və Bağdad gümüş dirhəmlərinin analoqları hazırda Milli Azərbaycan Tarixi Muzeyinin Numizmatika Fondunda qorunur:

NF 5700. Elxanilər.
Abaqa (665-680 =
1266 - 1282). Təbriz,
680 = 1281-1282,
gümüş dirhəm,
2,7 q

NF 6219. Elxanilər.
Əhməd (681 – 683
= 1282 - 1285).
Təbriz, 682 =
1283-1284, gümüş
dirhəm, 2,5 q
(Rəcəbli 2012, 167)

NF 5701. Elxanilər.
Arqun (683 – 690
= 1284 - 1292).
Bağdad, 684 =
1285-1286, gümüş
dirhəm, 2,4 q

Belə gümüş dirhəmlərə də uyğurca ifadələrlə yanaşı İslami yazılar həkk edilmişdir.

Elxanilər dövrünün başlıca nominalı olan dirhəm və onun fraksiyalarından Yaxın və Orta Şərqlə, hətta Avropa ilə ticarət əməliyyatlarında istifadə edilmiş, çoxsaylı italyalı tacirlərin Təbrizə gəldiyi, Hindistanla iqtisadi-mə-

Əbu Səid (716 -
736 = 1316 - 1336),
Bazar, mis fels,
2,46 q

dəni əlaqələrin olması tədqiqatlarla təsdiqlənmişdir (Məmmədova 2021, 223).

Örənqala ərazisində aşkarlanan sikkələr sırasında Bazar şəhər-zərbxanasının mis felsləri maraqlı tapıntılardır. Əbu Səid dövründə (716 - 736 = 1316 - 1336) Azərbaycanın daxili pul dövriyyəsində istifadə edilən Bazar şəhər-zərbxanalarının mis felslərinin çəkisi 2, bəzi tiplərə görə - 3 qramdır. Belə felslərlə daxili pul təsərrüfatında sikkəyə olan tələbat ödənilmişdir.

Belə felslərə ərəbcə: “Allahdan başqa ilah yoxdur, Muhəmməd Allahın elçisidir, əs-sultan Əbu Səid” sözləri, dörd xəlifə adları, sağa yönəlmiş pələng təsviri həkk edilmişdir.

Numizmatik faktlara əsasən Bazar felslərinin təsvirsiz tipləri də məlumdur. Qeyd edilən dövrdə fəaliyyət göstərən Bazar zərbxanasının adı sikkələrdə və hazırda Azərbaycan Respublikasının müxtəlif məkan adlarında qalmışdır. “Bazar” toponimi ilə əlaqədar tədqiqatlara əsasən, qədim türk mənşəli qırpçaq mənşəli tayfaları sırasında “basar” tayfası mövcud olub. Azərbaycanda “bazar” sözündən ibarət çoxsaylı dağ, çay, dərə və kənd adları mövcuddur - Adnabazar, Seyidbazar, Astraxanbazar, Bazarçay, Bazardüzü, Bazaryurd və s. (Гейбуллаев 1986, 32).

Bazar zərbxanasının yerləşmə məkanına aydınlıq gətirmək üçün bir sıra məlumatlara nəzər salaq. Alazan (Qanıq) çayının sol sahilində, müəssir Zaqatala rayonundan təxminən 25 km cənuba doğru Bazar kəndi yerləşir. Bu kənd Gürcüstanla həmsərhəddir. Zaqatala rayonunun Çobankol kəndində Bazar məhəlləsi vardır, həmçinin tarixi tədqiqatlara əsasən bu

Əbu Səid (716 -
736 = 1316 - 1336),
Təbriz, 732 = 1331-
1332, mis fels, 2,63
q (çiçək ilə; I tip)

rayondakı Qımır kəndinin də tam adı – Qımır Bazar, Çar kəndinin tam adı isə – Çarbazar olmuşdur. XIX əsr məlumatlarına əsasən, Zaqatala rayonunda Bazar Tala adlı kənd mövcud idi (Lüğət 2007, 87). Yuxarı Qarabağın Xaçın nahiyəsində, Dəvəçi rayonunun “Yurd Bazar Anbarçı” adlı yaşayış yerində, Qubadlı, Zəngilan, Kəlbəcər, Sabirabad rayonlarında Bazar adı bir sıra yaşayış yerlərinin olması bir sıra tədqiqatlarla təsdiqlənmişdir (Lüğət 2007, 87).

Numizmatik tədqiqatlar nəticəsində Bazar zərboxanasının üçüncü Elxani hökmdarı Əhməd (681 – 683 = 1282 - 1284) dövründən fəaliyyətə başladığı məlum olmuş, bu zərboxananın son sikkələrinin Tağay Timur (737 – 754 = 1336 - 1353) dövründə zərb edildiyi müəyyən olunmuşdur.

Elxanilər dövründə Bazar zərboxanasında mis felslərlə bərabər qızıl dinarlar, gümüş dirhəmlər zərb edilmişdir. Şuşada aşkarlanan mis felslər sırasında Əbu Səid dövrünün Təbriz mis felsləri (2 - 3 q; hicri 720 = 1320 - 1321, 731 – 732 = 1330 - 1332) müxtəlif tiplidir. Belə felslərə ərəbcə yazılar (kəlmeyi-tovhid, hökmdarın adı) və təsvirlər (balıq, altıguşəli ulduz, çiçək) həkk edilmişdir. Hicri 732-ci ilin (1331-1332) Təbriz mis felslərində ərəbcə yazılar olsa da, təsvirlərinə əsasən iki tipi müəyyən edilmişdir. I tip mis felslərə altıguşəli çiçək, II tip mis felslərə İslami haşiyələr həkk edilmişdir.

Son illərdə müəyyən edilmiş nadir numizmatik tapıntılar sırasında Əbu Səid dövrünün Bərdə (3,88 q) və Şirvan (5,7 q) mis felsləri unikalığı ilə diqqəti cəlb edir. Belə felslərə ərəbcə dörd xəlifənin adları və “əzəmətli sultan Əbu Səid, hakimiyyəti davamlı olsun” sözləri həkk edilmişdir (Barda 2022).

Əbu Səid (716-736
= = 1316 - 1336),
Təbriz, 732 = 1331-
1332, mis fels, 1 q
(II tip)

Elxanilər dövrünə aid numizmatik tədqiqatlara əsasən, qızılın gümüşə nisbəti 1 : 6,64 olmuşdur. Ən yüksək sikkə vahidi tümən, ardınca isə qızıl və gümüş balış, daha sonralar dinar, danq, fels və dirhəm pul təsərrüfatında istifadədə olmuşdur. Orta əsr mənbələrinə əsasən, “hörmüzi”, “xalifati” “mis-ri” adlı qızıl dinarlar Elxanilər imperiyasının beynəlxalq ticarət əlaqələrində istifadə edilmişdir (Сейфеддини 1978, 243; Мəммədova 2021, 223].

Elxani sikkələrində zərb tarixi hicri təqvimə müvafiq həkk edilsə də, xüsusilə mis sikkələrdəki heyvan təsvirləri (pələng, dovşan, at, it və s.) on iki heyvanla təmsil olunan Şərq təqviminə (və ya Çin təqvimi) uyğun tətbiq edilmişdir.

Şuşa qəzasının müxtəlif məkanlarında istər tək halda, istərsə də sikkə dəfınələrində aşkarlanan Elxani sikkələrinin tədqiqi gündəlik ticarətdə əsasən - gümüş dirhəmlərdən və onların fraksiyalarından, beynəlxalq ticarət əməliyyatlarında isə qızıl dinarlardan, xırda ticarətdə isə mis felslərdən istifadə edildiyini deməyə əsas verir.

Bu ərazidə aşkarlanan xarici zərboxanaların istehsalı olan sikkələr isə Elxanilər (Hülakülər) dövlətinin Gürcüstan, Trabzon imperiyası, Konya sultanlığı, Kilikiya çarlığı, Kipr krallığı, İran İslam Respublikası, İraq ilə ticarət əlaqələrini sübut edir.

Bir sıra milli numizmatik tapıntılarımızın qanundan kənar yollarla digər ölkələrə ötürülməsi halları müasir dövrümüzün acınacaqlı problemidir. Belə tapıntıların xarici muzeylərdə qorunması və nümayiş edilməsi təbliğat baxımından önəmli olsa da (yanlış izahlar da istisna deyil), belə tapıntıları muzeylərə təhvil vermək hər bir vətəndaşın borcudur və müvafiq qanun-

larla tənzim edilməlidir. Şuşa şəhəri və ətraf ərazilərinin ətraflı numizmatik tədqiqi məqsədilə geniş miqyaslı arxeoloji araşdırmalar aparılmalıdır.

Pənahabad zərbi

Türk sülaləsi Əfşarların rəhbəri, sultan Nadirin vəfatından sonra XVIII əsrin II yarısında Azərbaycan və İran ərazisində şah hakimiyyətinin daha kiçik təmsilçisi olan bir sıra müstəqil qurumlar – xanlıqlar yarandı. Belə xanlıqlar içərisində özünəməxsus mövqeyi ilə seçilən Qarabağ xanlığı digər xanlıqlarla yanaşı, qəddar istilacı Ağa Məhəmməd xan Qacarla (1742 - 1797) mübarizə aparırdı.

Müasir dövrümüzdə bir sıra şəxsi kolleksiyalarda, dünya muzeylərində və AMEA Milli Azərbaycan Tarixi Muzeyinin Numizmatika Fondunda Qarabağ xanlığının unikal numizmatik faktları – “pənahabadi” adlanan gümüş sikkələr və mis fəlsələr qorunur. Qarabağ xanlığının belə yüksək əyərli gümüş sikkələri Azərbaycan dövlətçiliyinin siyasi və iqtisadi əsasını təsdiq edir.

Azərbaycanda belə sikkələr müxtəlif məkanlarda (Bakı şəhərindəki Şirvanşahlar saray kompleksinin həyətidə, Gəncə, Goranboy, Bərdə, Xaldan, Xocavənd, Şuşa, Xankəndi) həm tək sayda, həm də sikkə dəfinələrinin tərkibində aşkarlanıblar. Qeyd edirik ki, müasir dövrümüzədək Qarabağ xanlığında qızıl sikkə zərbini təsdiq edən fakt aşkarlanmayıb.

Pənah xan Cavanşir (1748 - 1763) dövründə Azərbaycanın pul təsərrüfatı. 1748-ci ildə “xan” tituluna layiq görülən Pənah xan Cavanşirin əmri ilə düzəngah ərazidə yerləşən Qarabağda Bayat qalası inşa edilmişdi. Xanlıqlar arasındakı münaqişələr səbəbindən və bəzi hərbi toqquşmalardan sonra 1751-ci ildə Pənah xan öz iqamətgahını Şahbulaq qalasına köçürmüşdü (Мирза Джемал 1959, 5, 13).

Məlikliklər arasındakı münaqişələri bilən Pənah xan Cənubi Qafqazda əlverişli mövqeyi və müdafiə istehkamlı mahiyyəti ilə fərqlənən Qarabağ xanlığını yarada bilmişdi.

Pənah xan Cavanşir dövründə pul təsərrüfatında işlənən sikkələrdən biri də gümüş abbasılar idi.

Müvafiq dövrün pul-sikkə sisteminin başlıca gümüş sikkə vahidi olan

“abbası” hələ Səfəvi şahı I Abbas (995 – 1038 = 1586 - 1629) dövründə təsis edilmişdi.

XVIII əsrin yarısında bu sikkə vahidinin çəkisi deqradasiyaya uğrayaraq 1 - 2 qrama enmişdi (Rəcəbli 2012, 231).

Azərbaycanda aşkarlanan sikkə dəfinələri və təksaylı sikkələrə əsasən, Son Səfəvi şahları (I Süleyman – 1079 - 1105 = 1668 - 1693, II Hüseyn - 1105-1135 = 1693 - 1722; II Təhmasib – 1135 – 1145 = 1722 - 1732, III Abbas – 1145 – 1148 = 1732 - 1735, III İsmayıl - 1163 – 1169 = 1749 - 1755) sikkələrinin Azərbaycan xanlıqları (Şamaxı, Gəncə, Şəki və d.), Əfşarlar, Zəndilər, Osmanilər, Baburilər sikkələri ilə birgə tapılması dövrün rəngarəng pul dövrüyəsini təsdiq edir. Belə tapıntılara Bakı, Gəncə, Şamaxı, Şəki və d. məkanlarda rast gəlinib.

Numizmatik faktlara əsasən son Səfəvi şahı III İsmayıl dövründə Mazandaran, Rəşt, Astrabad, İsfəhan, Qəzvin, Şiraz, Kaşan, Təbriz, Şamaxı zərbcxanalarında istehsal edilən ağır çəkili gümüş abbasılar, digər nominal sikkələr (nadiri, ağça, rupiyə), şahı (1/4; 1/6 abbası), həmçinin mis qazıbəyilər (9 - 18 q) dövrün pul təsərrüfatında istifadə edilmişdir (Zeno.ru 2022).

Pənah xan 1763-cü ildə xan Şiraz şəhərində qətlə yetirildikdən sonra onun oğlu İbrahimxəlil (1763-1806) Qarabağ xanlığının rəhbəri oldu (Петрушевский 1949, 147, 183) .

İbrahimxəlil (1763-1806) xan dövründə Azərbaycanda sikkə zərbi. Dövrümüzədək aşkarlanan numizmatik faktlara əsasən, milli numizmatika elmimizin nadir inciləri olan gümüş pənahabadilərin zərbinə İbrahimxəlil dövründə (1763 - 1806) başlanılmışdır.

İbrahimxəlil xan Pənahabad (indiki Şuşa) şəhərinin adını atasının şərəfinə təsis etmişdi.

Bir sıra başlıca şəhərlər, məntəqələr və coğrafi məkanların şərəfli epitetlərlə adlandırılması İslam ənənəsinə xas olan cəhətlərdən idi. XVIII – XIX əsrlərdə digər müsəlman dövlətlərində olduğu kimi Qarabağ xanlığı sikkələrinə də onların zərb edildiyi məkana uyğun zərbcxana adı həkk edilirdi.

Pənahabadda zərb edilən ilk gümüş sikkələr anonim (adsız) zərb edilir-di və onların nominalı “pənahabadi” adlanırdı. Belə sikkələrə ərəb qrafikası

ilə həkk edilən “zərbə Pənahabadi” sözləri onların zərb edilmə məkanını aydın büruzə verirdi.

İbrahimxəlil xan “pənahabadi” adlanan sikkələrin zərbinə fərman verməklə həm pul təsərrüfatında nizamlanma yaratmağa çalışırdı, həm də hakimiyyətin ona atasından miras qaldığına işarə edirdi.

Aşkar olunmuş numizmatik faktlara əsasən isə ilkin pənahabadilər hicri 1209 = 1794-1795-ci ildə zərb edilib. Qeyd etməliyik ki, digər xanlıqlarda (Quba, Şəki) gümüş sikkə zərbi daha erkən (1747) icra edilmişdir.

Aşkarlanan numizmatik faktlara əsasən, hicri 1209-1212 = 1794-1800 və 1214 = 1799-1800-cü illərdə 1,48 – 1,89 q çəkili gümüş pənahabadilər və daha aşağı çəkili (0,96 – 0,97 q) yarım-pənahabadilər məlumdur. Belə sikkələrin diametri 24-25 mm-dir (Zeno.ru 2022).

Lakin qeyd edilən dövrdə (hicri 1212 = 1798-1799) istisna təşkil edən ağır çəkili gümüş pənahabadilər (4 - 5,2 q) də məlumdur ki, bunların çəkisi hətta son gümüş abbasılardan da iki dəfə ağır idi.

Bu dövrün pul təsərrüfatında mövcud olan sikkə tələbatını aradan qaldırmaq üçün təsis edilən yeni pənahabadilər yalnız çəkisi ilə fərqlənmirdi, bu yeni nominal həm də xanlığın sosial-iqtisadi əsasının tanınmasına xidmət edirdi.

İbrahimxəlil xan dövründə Qarabağda zərb edilən pənahabadilər həm də İrənin pul dövrüyəsində iştirak edirdi.

Bu dövrdə Qarabağda zərb edilən pənahabadilərə Avropa və Şərqi sikkə standartlarının tətbiq edilməsi təəccüb yaratmamalıdır. Xan dəfələrlə rusiyalı təmsilçilərlə danışıqlar etmiş, o öz sikkələrinin həm də İrənin pul dövrüyəsində iştirakını təmin etməyə çalışmışdır.

1797-ci ildə Ağsa Məhəmməd şah Qacar (1193 – 1211 = 1742 - 1797) Azərbaycana və Cənubi Qafqaza hücum etdi və Şuşa qalasını ələ keçirdi. Daha sonra o, qətlə yetirildi və hakimiyyətə Fəthəli şah Qacar (1797 - 1834) gəldi (Мирза Джемал 1959, 89). İbrahimxəlil xan onunla mehriban münasibət yaratmışdı. Bu münasibət Pənahabadda Fəthəli şahın adı olan gümüş sikkələrin zərbi ilə özünü büruzə verdi (Gəncədə də belə tipli gümüş sikkələr zərb edilmişdir).

Sahibqıran gümüş sikkələri. Hicri 1215 = 1800-1801-ci ildən Pə-

nahabadda əvvəlkindən fərqli olaraq 4 qramdan artıq çəkili, Fəthəli şah Qacarın adı olan gümüş sikkələrin - sahibqıranların zərbinə başlandı. Belə sikkələrə nəstəlik xətti ilə Fəthəli şahın adı və titulu (sultan) həkk edilib.

Mənbəəşünas Adıgözəl bəy belə sikkələrin 30 Rusiya kopeykasına bərabər olduğunu qeyd etmişdir (РаДжабли 2008, 13).

Fətəli şahın adından üst tərəfində hicri 1216, arxa tərəfində isə hicri 1217-ci illərin həkk edildiyi gümüş sahibqıranlar maraqlı numizmatik faktlardandır.

Sahibqıranları orta çəkisi 4,13 qram olsa da, bəzən çəkiddə fərqliliklər də nəzərə çarqmaqdadır. 3,85 və 4,6 q çəkili sahibqıranlar da məlumdur.

Hicri 1220-1232 = 1805-1817-ci illərdə gümüş sahibqıranlarla bərabər anonim pənahabadilərin zərb edilməsi Qarabağ xanlığının müstəqillik cəhdlərini bürüzə verməkdədir.

Mehdiqulu xan (1806 - 1822) dövrünün pənahabadiləri. 1806-cı ildə İbrahimxəlil qətlə yetirildi və rus çarı I Aleksandrın fərmanı ilə Qarabağ xanlığının rəhbəri onun ikinci oğlu Mehdiqulu xan (1806 - 1822) oldu (Бакыханов 1991, 188).

Bu xanın hakimiyyəti dövründə pənahabadilərin zərbində müəyyən dəyişiklər edildi.

Hicri 1222 = 1807-ci ilin istisna hal təşkil edən (orta çəkisi 4,4 q) Pənahabad sikkələrinə tac və bir-birilə kəşişən palma budaqları həkk edilib. Tipoloji baxımdan belə pənahabadilər 1800 – 1810-cu illərin Şəki xanlığı və 1804-1843-cü illərin Tiflis gümüş sikkələri ilə bənzərdir.

Hicri 1231-1238 = 1815–1823-cü illərin Pənahabad gümüş sikkələrinə imam Sahib əz-Zamana müraciətlə iki beytlik farsca şeir həkk edilmişdir.

Pənahabadda həm də daxili ticarət əməliyyatlarında istifadə edilən mis sikkələr – felslər zərb edilirdi. Gümüş sikkələrdən fərqli olaraq Qarabağ xanlığının mis felslərinə zərb ili qeyd edilmir, zərbxana və təsvirlər (at, balıq, şir və Günəş, xırda çiçək və ya naxış motivləri) həkk edilirdi. Belə mis felslərin müxtəlif çəkildir (2,8; 3,9; 5 q).

Beləliklə dövrümüzə qədər gəlib çatmış numizmatik faktlara əsasən, Qarabağ xanlığında sikkə islahatı – gümüş pənahabadilərin zərbi İbra-

himxəlil xan dövründə həyata keçirilmiş və 1823-cü ilədək davam etmişdir.

Pənahabadilərin aşağıdakı tipləri məlumdur:

- a) Hicri 1209 – 1216 = 1794 – 1801 (anonim, İslami ifadələrə; 1,93 q və yarım pənahabadilər);
- b) Hicri 1215 – 1216 = 1800 – 1801 (Fəthəli şah adından sahibqıranlar; 4,13 q);
- c) Hicri 1220 – 1232 = 1805 – 1816 (sahibqıran; 4,13 q);
- d) Hicri 1222 = 1807 (tac və palma budaqları ilə);
- e) Hicri 1231-1238 = 1815 – 1823 (iki beytlik şeirlər; 4,13 q).

Bundan əlavə daxili qeyd edilən dövrün pul təsərrüfatında həm də Pənahabadda zərb edilən mis fəslərdən də istifadə edilmişdir.

1823-cü ildən Qarabağ xanlığında sikkə zərbi ləğv edilmiş və pul dövriyyəsində Rusiya və rus-gürcü sikkələrindən istifadə edilmişdir.

Qarabağ xanlığının başlıca faktları olan gümüş və mis sikkələrin fərqli tiplərə, çəkirlərə, görünüşə malik olduğu xüsusi qeyd edilməlidir.

İslam numizmatikasının tədqiqat obyektini olan Qarabağ xanlığından dövrümüzədək gəlib çatan belə numizmatik faktlar Azərbaycanın başlıca dövlətçilik rəmzləri olaraq sikkə zərbini təsdiq edən son yadigarlardır.

Ədəbiyyat:

Lügət 2007

Azərbaycan toponimlərinin izahlı lüğəti. Tərtibçilər: Əliyeva R., Məşədiyev Q., İnanç E., Başxıyeva T., Qocayeva Ş. I c., Bakı: Şərq-Qərb.

Rəcəbli 2012

Əli Rəcəbli. Azərbaycan sikkələri. Bakı: Xalqbank.

Məmmədova 2021

Məmmədova A.M. Azərbaycanın orta əsr numizmatikasının nadir faktları: Bazar şəhər-zərbxanası // "Elm tarixi və elmsünaslıq: fənlərarası tədqiqatlar" (15 oktyabr 2021) mövzusunda II Beynəlxalq elmi konfransı. Bakı: Elm Tarixi İnstitutu, s. 220-223

Гейбуллаев 1986

Гейбуллаев Г. Топонимия Азербайджана (историко-этнографическое исследование). Баку: ЭЛМ.

Пахомов 1926

Пахомов Е.А. Монетныеклады Азербайджана и других республик, краев и областей Кавказа. Вып. I, Баку, 68 с.

Пахомов 1938

Пахомов Е.А. Монетныеклады Азербайджана и других республик, краев и областей Кавказа. Вып. II, Баку, 34 с.

Пахомов 1949

Пахомов Е.А. Монетныеклады Азербайджана и других республик, краев и областей Кавказа. Вып. V, Баку, 44 с.

Сейфеддини 1978

Сейфеддини М. Монетное дело и денежное обращение в Азербайджане XII – XV вв. Вып. 1, Баку.

Barda 2022

Oriental Coins Database. #20817: Ilkhanid AE fals, Abu Sa'id, Barda // 09.11.2022 <https://www.zeno.ru/showphoto.php?photo=20817&cat=12667&ppuser=&sortby=d&way=desc>

Бакыханов 1991

Бакыханов А. Гюлистан-и Ирам. Баку: ЭЛМ.

Джаваншир 1961

Джаваншир А. О политическом существовании Карабахского ханства с 1747 по 1805 годы. Баку.

Мирза Джемал 1959

Мирза Джемал Джаваншир Карабахский. История Карабаха. Баку.

Петрушевский 1949

Петрушевский И. Очерки по истории феодальных отношений в Азербайджане и Армении в XVI – начале XIX вв. Ленинград.

Раджабли 2008

Раджабли А. Монетное дело Карабахского ханства // Журнал «İrs - Наследие», 2008, с. 12-13.

Zeno.ru 2022

Qarabagh Khanate // 11.11.2022, www.zeno.ru

Milli Azərbaycan Tarixi Muzeyinin Numizmatika Fondunda qorunan sikkələr (XVIII əsrin II yarısı – XIX əsrin əvvəli)

Pənahəli xan
Cavanşir (1748 -
1763) dövrünün
numizmatik
faktları

Şəkil 1. NF 43317. Səfəvilər. III İsmayıl (1163 – 1169 = 1749 - 1755), Raşt, 1166 = 1752-1753, gümüş abbası, 11,2 q.
1. Üst tərəfdə: شاه ولايت اسمعيل ضرب رشت ۱۱۶۶ (vilayət sahibi İsmayıl, Raşt'də zərb edilib, 1166).
2. Arxa tərəfdə: رسول الله علي ولي الله لا اله الا الله محمد (Allahdan başqa ilah yoxdur, Muhammad onun elçisidir, Əli onun yaxındır).

Pənahəli xan
Cavanşir (1748 -
1763) dövrünün
numizmatik
faktları

Şəkil 2. NF 43320. Səfəvilər. III İsmayıl (1163 – 1169 = 1749 - 1755), Mazandaran, 1167 = 1753-1754, gümüş abbası, 2,1 q.
1. Üst tərəfdə: شاه ولايت اسمعيل ضرب مازندران ۱۱۶۷ (Allah hakimiyyətini davamlı etsin, Mazandaranda zərb edilib, 1167)
2. Arxa tərəfdə: السلطان اسمعيل (sultan İsmayıl).

İbrahimxəlil
(1763-1806) xan
dövrünün gümüş
pənahabədləri

Şəkil 3. NF 19606. Qarabağ xanlığı. Pənahabəd, hicri 1209 = 1794/1795, gümüş ¼ panahabədi, 1,8 q.
1. Üst tərəfdə: يا الله (Pənah abəd) zərbe Pənahabəddə, aşağıda: ۱۲۰۹ = 1209.
2. Arxa tərəfdə: رسول الله علي ولي الله لا اله الا الله محمد (Allahdan başqa ilah yoxdur, Muhammad onun elçisidir, Əli onun yaxındır).

Milli Azərbaycan Tarixi Muzeyinin Numizmatika Fondunda qorunan sikkələr (XVIII əsrin II yarısı – XIX əsrin əvvəli)

Mehdiqulu xan
(1806 - 1822)
dövrünün gümüş
pənahabadiləri

Şəkil 4. NF 1480. Qarabağ xanlığı. Pənahabad, hicri 1221 = 1806/1807, gümüş pənahabadi, 4,5 q
1. Üst tərəfdə:
پناه اباد ضرب (Pənahabad zərbə)
2. Arxa tərəfdə: رسول الله محمد لا اله الا الله (Allahdan başqa ilah yoxdur, Muhəmməd onun elçisidir...).

Mehdiqulu xan
(1806 - 1822)
dövrünün gümüş
pənahabadiləri

Şəkil 5. NF 1481. Qarabağ xanlığı. Pənahabad, hicri 1227 = 1812/1813, gümüş pənahabadi, 4,3 q (iki beytlik şəirlə).
1. Üst tərəfdə yuxarıda: يا الله (Ya Allah!); Aşağıda: پناه اباد ضرب (Pənahabad zərbə); Aşağıda: ۱۲۲۱ = 1221.
2. Arxa tərəfdə: بنام مهرم صاحب الزمانى . مكرم سكه صحبقرانى
Mahrəm Sahib əz-Zəmanın adı ilə, Kəramətli sahibqıran sikkəsi.

Pənahabad
mis felsi

Şəkil 6. NF 5210. Qarabağ xanlığı. Pənahabad, mis pənahabadi, 5,7 q.

Üst tərəfdə 3 satırda: اباد فلوسى ضرب پناه (Pənahabad fulus)
Arxa tərəfdə: sağa istiqamətlənən şir və üzərində Günəş, ayaqları altında dördləçkli çiçək.

DR. ŞƏHLA XƏLİLLİ

Paleoqrafiya

[doi: 10.30546/978-9952-8412-3-7.03](https://doi.org/10.30546/978-9952-8412-3-7.03)

Əlyazma kitabları Azərbaycan xalqının mənəvi sərvətlərinin nəsildən-nəslə keçərək günümüzə gəlib çatmasında əvəzedilməz vasitələrdən biri olmuşdur (Musayeva, 2002, 3). Bu kitablar ədəbiyyatın, mədəniyyətin, tarixin düzgün, obyektiv şəkildə öyrənilməsinə xidmət edir. Əlyazmalar əsrlərdən bəri hər bir xalqın qədimiyini, elminin, mədəniyyətinin zənginliyini göstərən əhəmiyyətli qaynaqlardır. Orta əsrlərdə mətbəə üsulu ilə çap olmadığından şair, yazıçı və alimlərin əsərləri katiblər tərəfindən yazılır, üzləri köçürülərək yayılırdı. Bu ənənə çap üsulu icad edilənə qədər davam edir.

Zəngin bədii, ədəbi irsə malik olan Azərbaycanda da Şuşa haqqında və Şuşada yazılmış bir çox əlyazma kitabları mövcuddur. Şuşa şəhəri haqqında əlyazma mətnlərinin araşdırılaraq ortaya çıxarılması tarixilik baxımından çox əhəmiyyətlidir. Bu mənada Şuşa haqqında bəzi müəlliflərin əlyazmaları, Şuşada yazılan və Şuşa haqqında yazılan əlyazmaların Azərbaycanda mühafizə edilən kataloqlarda, təzkirələrdə müəyyən edilməsi, əlyazmaların paleoqrafik təsvirinin verilməsi vacib məsələlərdəndir. Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası Məhəmməd Füzuli adına Əlyazmalar İnstitutunun fondunda saxlanılan, ərəb əlifbası ilə yazılan bu əlyazma kitabları müəyyən edilmiş, paleoqrafik təsviri verilmişdir. Bu kitablar XIX-XX əsrləri əhatə edir. Əlyazmalarda bəzi şuşalı müəlliflərin Şuşanın tarixi haqqında yazdığı məlumatlara, şuşalı şairlər haqqında yazılan təzkirələrə, cümlələrə (müxtəlif şairlərin və ya yazıçıların bəzi yazılarının bir dəftərdə toplanması) rast gəlmək mümkündür. Burada Azərbaycanın kitab mədəniyyətinin inkişafında xüsusi xidmətləri

olan Mir Möhsün Nəvvab kimi müəlliflərin yazıları yer alır. Mir Möhsün Nəvvab Şuşada qiraətxana, “üsuli-cədid” məktəbi, mətbəə və cildxana açmışdı. O, həm də mahir rəssam olduğundan öz xətti ilə köçürdüyü əlyazma kitablarını bədii tərtibatla hazırlayaraq, onları müxtəlif Şərq ornamentləri ilə bəzəmiş və əsərlərin süjetlər ilə bağlı miniatürlər çəkmişdir. Onun əlyazmaları və litoqrafiya üsulu ilə çap etdiriyi kitabların bədii tərtibatı XIX-XX əsrlərdə Azərbaycanın təsviri sənət və kitab tərtibatının inkişafında əhəmiyyətli rol oynamışdır (Şərifli, 2009, 19).

Həsən İxfa Əlizadə, Mir Mehdi Xəzaninin Qarabağın, Şuşanın tarixin öyrənilməsində mühüm mənbə sayılan əsərləri, Məhəmmədəğa Müctəhidzadə, Mir Möhsün Nəvvab, Qulam Məmmədlinin isə ədəbiyyat tarixinin öyrənilməsində dəyərli məxəz sayılan təzkirələri də burada toplanmışdır. Bunlardan əlavə məqalədə Abbasqulu Ağa Bakıxanov, Xurşidbanu Natəvan, Sağəri Qarabaği, Mirzə Xosrov Şaiq, Növbəri Qara Əliyev kimi şairlərin avtoqraf nüsxələri də verilmişdir.

Məqalədə 43 əlyazma nüsxəsi haqqında qısa annotasiya yazılmış, hər biri paleoqrafik təsvir edilmişdir. Paleoqrafik təsvirdə əlyazmanın adı, dili, xətti, yazıldığı yer və tarix, müəllifin və ya katibin adı, həcmi, ölçüsü göstərilmişdir.

Paleoqrafiya bölməsinin hazırlanmasına dəstək olan Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası Məhəmməd Füzuli adına Əlyazmalar İnstitutu Şərq ölkələri türkdilli əlyazmaların tədqiqi şöbəsinin müdiri Dos.Dr. Lamiyə Rəhimova, Dos.Dr. Aybəniz Rəhimova və Gülər Əsədullayevaya təşəkkür edirəm.

Tarixi-Qarabağ yaxud Asarul-Camal

Qarabağ tarixi kitabı Mir Mehdi Xəzani tərəfindən XIX əsrin 70-ci illərində yazılmışdır. Müəllifin də qeyd etdiyi kimi əsəri yazarkən o, Məhəmməd bəy Cavanşirin istəyi ilə Mirzə Camal Cavanşirin, Mirzə Adıgözəl bəyin əsərlərindən və bəzi tarixi kitablardan istifadə etmişdir. Mətn Qarabağ vilayətinin qədim tarixindən 1828-ci ilə qədər olan tarixindən bəhs edir. Bu əsər Qarabağ xanlarının soykökü, rus və iran müharibələri haqqındadır. Mətn giriş, 24 başlıq və nəticədən ibarətdir. Mətn qara mürəkkəblə sarı Rusiya filiqranlı kağıza yazılmış, karton cildə tutulmuşdur. Əsərin 7 nüsxəsinin paleoqrafik təsviri aşağıda verilmişdir.

Şifri	B 518/2136
Dili	türk
Xətti	Şikəstə-nəstəliq
Müəllifi	Xəzani Mir Məhəmməd Mehdi bin Mir Haşim bin Mirzə Məhəmməd Bağir Qarabaği
Katibi	
Köçürülmə tarixi	XIX əsr
Ölçüsü, həcmi	17x21 sm., 108 vərəq.

Şifri	B 3518/4783
Dili	türk
Xətti	Təhriri-şikəstə
Müəllifi	Xəzani Mir Məhəmməd Mehdi bin Mir Haşim bin Mirzə Məhəmməd Bağir Qarabaği
Katibi	
Köçürülmə tarixi	h.1297 ramazan ayı/ m.1880 avqust ayı
Köçürülmə yeri	Şuşa
Ölçüsü, həcmi	22x17 sm., 99 vərəq

Şifri	B 1917/13302
Dili	türk
Xətti	Təhriri
Müəllifi	Xəzani Mir Məhəmməd Mehdi bin Mir Haşim bin Mirzə Məhəmməd Bağir Qarabaği
Katibi	
Köçürülmə tarixi	h.1322/ m.1904
Köçürülmə yeri	
Ölçüsü, həcmi	22x18 sm., 83 vərəq

Şifri	B 7110/2729
Dili	türk
Xətti	Şikəstə nəstəliq
Müəllifi	Xəzani Mir Məhəmməd Mehdi bin Mir Haşim bin Mirzə Məhəmməd Bağir Qarabaği
Əsərin katibi	
Əsərin köçürülmə tarixi	h.1322/ m.1904
Köçürülmə yeri	
Ölçüsü	22x18 sm., 94 vərəq

Şifri	B 2044/3669
Dili	türk
Xətti	Təhriri
Müəllifi	Xəzani Mir Məhəmməd Mehdi bin Mir Həşim bin Mirzə Məhəmməd Bağir Qarabaği
Katibi	
Köçürülmə tarixi	h.1298/ m.1881
Köçürülmə yeri	
Ölçüsü, həcmi	17x22 sm., 147 vərəq

Şifri	B 195/195
Dili	türk
Xətti	Təhriri
Müəllifi	Xəzani Mir Məhəmməd Mehdi bin Mir Həşim bin Mirzə Məhəmməd Bağir Qarabaği
Katibi	Çələbi ibn Hacı
Köçürülmə tarixi	h.1294/ m.1877
Köçürülmə yeri	
Ölçüsü, həcmi	23x19 sm., 140 vərəq

Şifri	B 3336/4961
Dili	türk
Xətti	Nəstəliq
Müəllifi	Xəzani Mir Məhəmməd Mehdi bin Mir Həşim bin Mirzə Məhəmməd Bağir Qarabaği
Katibi	
Köçürülmə tarixi	h.1296/ m.1879
Köçürülmə yeri	Azərbaycan
Ölçüsü, həcmi	17,5x22 sm.; 18x14 sm., 212 vərəq

Qarabağ vilayətinin qədim və cədid keyfiyyət və ovzaları

Müəllifi Həsən Əli Qarabağidir, əsl fars dilindədir. Fars dilində olan nüsxənin geniş adı “Qarabağ vilayətinin qədim və cədid keyfiyyət və ovzaları, Pənah xan, İbrahim xan və Mehdiqulu xan əyyami-hökumətləri əksər vaqəə və hekayətləri”dir. Əsərdən çıxarış edərək azərbaycan dilinə tərcümə isə müəllifin oğlu Məhəmməd Qarabağiyə məxsusdur, 1936-cı ildə tamam-

lanmışdır. Əsərdə qeyd etmişdir: “Mən Məhəmməd Qarabaği, yuxarıda adı çəkilən Həsəli xanın oğluyam. Hal hazırda Ağdam çəhərində yaşayıram. Ağdam rayonu Torpaq şöbəsinin müfəttiş-aqronumunun tapşırığı ilə bu kitabı rus dilində yazmalı idim. Amma dövlət tərəfindən mənə ayrılan bir gün kifayət etmədiyinə görə, atam tərəfindən yazılan bu kitabdən olan dəftəri türk dilində köçürməyə məcbur oldum”.

Mətn məktəbli dəftərinə bənövşəyi rəngli mürəkkəblə yazılıb, cildi yoxdur.

Şifri	B 1949/3574
Dili	türk
Xətti	Təhriri
Müəllifi	Həsən Əli Qarabaği
Katibi	Məhəmməd Qarabaği Həsən Əli
Köçürülmə tarixi	1936
Köçürülmə yeri	Ağdam
Ölçüsü, həcmi	17x21 sm., 10 vərəq

Qarabağname

Mətn 1846-ci ildə Mirzə Adıgözəl bəy tərəfindən Tiflis qubernatoru M.P.Kolubyakinin istəyi ilə qələmə alınmışdır. Əsərdə 1736-1828-ci illər arasında Qarabağ və qonşu xanlıqların tarixi təsvir olunur. Əsər giriş, 12 başlıq və müəllifin bioqrafiyasından ibarətdir.

Şifri	B 2382/3169
Dili	türk
Xətti	Təhriri
Müəllifi	Mirzə Adıgözəl bəy Haqverdi bəy oğlu ibn Adıgözəl Ağa
Katibi	Əhməd Cavad Axundzadə
Köçürülmə tarixi	XX əsrin əvvəli
Köçürülmə yeri	Azərbaycan
Ölçüsü, həcmi	21x16,5 sm., 181 səhifə.

Şifri	B 6312 (1)/7937
Dili	türk
Xətti	Şikəstə elementli təliq

Müəllifi	Mirzə Adıgözəl bəy Haqverdi bəy oğlu ibn Adıgözəl Ağa
Katibi	Şəfi Sadiqzadə
Köçürülmə tarixi	1265/1848
Köçürülmə yeri	Gəncə
Ölçüsü, həcmi	17x21,5 sm.; 13,5x9 sm, 114 vərəq
Şifri	B 1150/2773
Dili	türk
Xətti	Təliq
Müəllifi	Mirzə Adıgözəl bəy Haqverdi bəy oğlu ibn Adıgözəl Ağa
Katibi	Mirzə Hüseyn Məhəmməd Ağa oğlu Salari
Köçürülmə tarixi	1863
Köçürülmə yeri	
Ölçüsü, həcmi	22x17 sm, 52 vərəq

Tarixi-cahangüşayi-Nadir

Əsər XVIII əsrin məşhur tarixçisi, Nadir şah Əfşarın dəftərxanasında mirzə olan Mirzə Məhəmməd Mehdi xan Astarabadi bin Məhəmməd Nasir tərəfindən yazılmışdır. Mətnin iki nəşri vardır. Birincisində Nadir şahın doğumundan (1688) ölümünə (1747) qədər olan hadisələrdən, ikicisində isə Nadir şahın nəvəsi Şahruxun idarəsindən bəhs edir. Əsərin AMEA M.Füzuli adına Əlyazmalar İnstitutunda 40-a yaxın nüsxəsi mövcuddur. Yalnız biri Şuşa şəhərində qələmə alınmışdır. Bu nüsxə birinci nəşrdən ibarətdir. Mətn avropa istehsalı nazik ağ kağıza yazılmışdır. Qurani-Kərimdən alınan cümlələr iri nəstəliq xətti ilə yazılmış, qırmızı xətlə çərçivəyə alınmışdır.

Şifri	D 565/24324
Dili	fars
Xətti	Nəstəliq
Müəllifi	Mirzə Məhəmməd Mehdi xan Astarabadi bin Məhəmməd Nasir
Katibi	İsa
Köçürülmə tarixi	h.1246/m.1830
Köçürülmə yeri	Şuşa
Ölçüsü, həcmi	34,5x21 sm, 144 vərəq

Mirzə Xosrov Şaiq

Mirzə Xosrov Şaiq, Mirzə Əli Aşiqin oğlu, Molla Zeynalabdin Sağərinin nəvəsidir. 1889-cu il iyun ayının 13-də Şuşa şəhərində ziyalı ailəsində anadan olmuşdur. Xosrov da ilk təhsilini musiqişünas və şair kimi tanınan atası Mirzə Əli Aşiqdən almışdır. 1905-ci ildə Şuşa şəhər məktəbini bitirmiş, 1906-cı ildən ömrünün sonuna qədər müəllimlik etmiş, eyni zamanda maarifçi, şair kimi də tanınmışdır. O, “Şaiq” təxəllüsü ilə şeirlər yazmış, M.M.Nəvvabın başçılıq etdiyi “Məclisi-fəramuşan”ın üzvü olmuşdur. Dörd yüzdən çox şeir, qoşma və bayatının müəllifidir. 1960-cı il mayın 10-da Şuşa şəhərində dünyasını dəyişmiş, orada dəfn olunmuşdur.

Şifri	B 8070/11968
Dili	türk
Xətti	Təhriri
Müəllifi	Mirzə Xosrov Şaiq
Həcmi	2 ədəd dəftər, I-də 24 ədəd şagird dəftəri, II də 8 ədəd şagird dəftəri

XIX əsrdə Şuşada yaşayıb-yaratmış şair və yazıçıların yaşadıqları tarixi yerlər

Əlyazma Şuşa haqqında və XIX əsrdə Şuşada yaşayıb-yaradan görkəmli elm və incəsənət xadimləri, ədiblərimiz haqqında və onların yaşadıqları evlərin təsviri ilə bağlı məlumatlardan ibarətdir.

I-ci və 20-ci səhifənin sonunda inventar qeyd edilmişdir. Həmçinin 20-ci səhifənin sonunda “Nizami muzeyi, Xatirələr İnv № 484” qeydli möhür var. Mətn göy mürəkkəblə sarımtıl şərq istehalı kağıza yazılmışdır. Bənövşəyi karton qovluğa qoyulmuşdur.

Şifri	S 944/9897
Dili	türk
Xətti	Nəstəliq
Müəllifi	Mirzə Xosrov Şaiq
Katibi	

Köçürülmə tarixi	1959
Köçürülmə yeri	Şuşa
Ölçüsü, həcmi	30x22 sm, 20 vərəq

Həsən Əlizadə İxfa

1893-cü ildə Şuşa şəhərində anadan olmuş şair, dramaturq və nasirdir. Ədəbi fəailyyətinə 1910-cu ildə “Molla Nəsrəddin” jurnalında başlamışdır. Bir çox hekayə, şeir və pyeslərin müəllifi olmuşdur. Aşağıda onun “Şuşa şəhərinin tarixi” və “Ciddi mənzumələr” adlı əsərlərinin paleoqrafik təsviri yer alır.

Şuşa şəhərinin tarixi əsəri 1774-1960-cı illər arası Şuşa şəhərinin tarixindən bəhs edir. Şuşa şəhərinin adlandırılması, tikilməsi, coğrafi mövqeyi, qalaların tikilişi, hərbi-siyasi əhəmiyyəti, Pənahəli xanın və İbrahim xanın şəhəri idarəetmə illəri, Şuşanın tarixi abidələri və mədəni həyatı haqqında məlumatları əhatə edir. Müəllifin avtoqraf nüsxəsidir. Mətn 2 ümumi dəftərə bənövşəyi mürəkkəblə yazılmışdır. Başlıqlar qırmızı, yaşıl, göy və narıncı karandaşla fərqləndirilmişdir.

Şifri	B 4556/6181
Dili	türk
Xətti	Təhriri
Müəllifi	Həsən Əlizadə İxfa
Katibi	
Köçürülmə tarixi	1960
Köçürülmə yeri	Şuşa
Ölçüsü, həcmi	20,5x17,5 sm., 74 vərəq

Ciddi mənzumələr

Şifri	B 3365/4990
Dili	türk
Xətti	Təhriri
Müəllifi	Həsən Əlizadə İxfa

Katibi	
Köçürülmə tarixi	h.1340-1354/m.1921-1935
Köçürülmə yeri	Şuşa, Bakı
Həcmi	11 vərəq

Mir Möhsün Nəvvab

Mir Möhsün Nəvvab 1833-cü ildə Şuşa şəhərində anadan olmuş, orada yaşayıb-yaratmış, Şuşada da vəfat etmişdir. O, ədəbiyyatşünaslıq, rəssamlıq, xəttatlıq, nəqqaşlıq, astronomiya, musiqişünaslıq, riyaziyyat, kimya və s. kimi sahələrlə məşğul olmuş dövrünün məşhur alimi kimi tanınır. Alim Şuşanın mədəni-ictimai həyatında fəal iştirak etmişdir, belə ki, alim Şuşada fəaliyyət göstərən ədəbi və musiqi məclislərində yaxından iştirak edirdi. Onun 20-dən artıq müxtəlif mövzularda kitabları vardır. AMEA M.Füzuli adına Əlyazmalar İnstitutunda alimin 50 yə qədər əlyazma kitabı mühafizə olunur. Onun “Təzkireyi-Nəvvab” adlı təzkirəsi xüsusi yer tutur. Burada XIX əsrdə Qarabağda yaşayan bir çox şairlər haqqında məlumat vermişdir. Bundan əlavə onun “Vüzühül-ərqam”, “Divani-əşari-farsi”, “Divani-əşari-türki”, “Bəhrül-həzən”, “Kifayətül-ətfal”, “Nəsihətnamə”, “Nurül-ənvar”, “Kəşfül-həqiqey-məsnəvi”, “Ziyaül-ənvar”, “Dəvazdəh bənd”, “Məzəmir”, “Şəmsül-hidayət”, “Məzlumnamə” kimi əsərləri vardır. Aşağıda Nəvvabın bəzi əsərlərinin təsviri verilmişdir.

Təzkireyi-Nəvvab

Şifri	M 67/67
Dili	türk
Xətti	Təliq
Müəllifi	Mir Möhsün Nəvvab
Katibi	
Köçürülmə tarixi	h.1310/m.1892
Köçürülmə yeri	Şuşa
Həcmi	529 vərəq

Tarixi-rəzmü şurişi-taifəyi-araməni ba müsəlmanani-Qafqaz

Şifri	B 7974/11810
Dili	türk
Xətti	Nəstəliq
Müəllifi	Mir Möhsün Nəvvab
Katibi	Mir Möhsün Nəvvab
Köçürülmə tarixi	h.1324/m.1906
Həcmi	312 səhifə

Cüng

Şifri	B 1116/2739
Dili	Türk, fars
Xətti	Nəstəliq
Müəllifi	
Katibi	Mir Möhsün Nəvvab
Köçürülmə tarixi	
Köçürülmə yeri	Şuşa
Həcmi	142 vərəq

Fərhəngi-əlfazi-nadirə və istiləhati-ərəbiyyə bəhril-həzən və kənzil-mihən və qəsaid

Şifri	M 147/147
Dili	türk
Xətti	Nəstəliq
Müəllifi	Mir Möhsün Nəvvab
Katibi	
Köçürülmə tarixi	h.1281/m.1864
Köçürülmə yeri	Şuşa
Həcmi	164 vərəq

Şifri	M 147/147
Dili	türk
Xətti	Nəstəliq
Müəllifi	Mir Möhsün Nəvvab
Katibi	
Köçürülmə tarixi	h.1211/m.1864
Köçürülmə yeri	Şuşa

Həcmi	164 (73b-106b) vərəq
-------	----------------------

Kifayətül-ətfal

Şifri	B 828/2448
Dili	türk
Xətti	Nəstəliq-nəsx
Müəllifi	Mir Möhsün Nəvvab
Katibi	
Köçürülmə tarixi	h.1317/m.1899
Köçürülmə yeri	Şuşa
Həcmi	20 vərəq

Şifri	B 1326/2929
Dili	türk
Xətti	Nəstəliq-nəsx
Müəllifi	Mir Möhsün Nəvvab
Katibi	
Köçürülmə tarixi	h.1317/m.1899
Köçürülmə yeri	Şuşa
Həcmi	18 vərəq

Müsibətnamə

Şifri	B 569/6788
Dili	türk
Xətti	Təliq
Müəllifi	Mir Möhsün Nəvvab
Katibi	
Köçürülmə tarixi	h.1329/m.1911
Köçürülmə yeri	Şuşa
Həcmi	78 vərəq

Nəsihətnamə (Yüznamə)

Şifri	B 7975/11811
Dili	türk
Xətti	Nəsx elementli nəstəliq

Müəllifi	Mir Möhsün Nəvvab
Katibi	
Köçürülmə tarixi	h.1324/m.1906
Köçürülmə yeri	Şuşa
Həcmi	vərəq

Qulam Məmmədli təzkirəsi

Təzkirə XX əsrin görkəmli jurnalist-alim, dəyərli salnamələr müəllifi Qulam Məmmədliyə (1897-1994) aiddir. 2012-ci ildə çap olunmuş təzkirədə Oğuz coğrafiyasını simvolizə edən cəhətlərindən biri olan sərhədsizliyi əks olunmuşdur. Belə ki, çox geniş və sərhədsiz coğrafiyanı əhatə edən təzkirənin səhifələri üzərində yaradıcı insanların ortaya çıxdığı və hərəkət etdiyi son dərəcə geniş bir məkan xəritəsini görmək mümkündür. Xəritənin başlanğıc nöqtəsi kimi Azərbaycanın Şirvan və Şirvanşahlar məktəbi, Dərbəndin yaradıcı şəxsləri, Dərbəndlilər, Qarabağ, Qarabağilər, əsasən də şuşalılar və oranın Qərbindəki İrəvan coğrafiyası İrəvanilər, başda Təbriz olmaqla, bugün İran sərhədləri içində qalan Güney Azərbaycanın hamısı, əsasən təbrizlilər, ərdebililər və s. Azərbaycan ərazisinin və azərbaycanlıların böyük hissəsini təşkil edən Naxçıvan və naxçıvanilər, Şərqdəki Əfqanıstan, Hindistan, Qərbdəki Osmanlı imperiyasının Bursa, İznik, Amasya və İstanbulun yaradıcı insanların həyatı və əsərlərindən nümunələr təqdim olunmuşdur.

Təzkirə müasir cildə tutulmuş 6 əlyazma kitabından ibarətdir. 1954-cü ildə müəllif tərəfindən AMEA Əlyazmalar İnstitutuna təhvil verilmişdir.

Şifri	B 2701
Dili	türk
Xətti	Nəstəliq
Müəllifi	
Katibi	Qulam Məmmədli
Köçürülmə tarixi	XX əsr
Köçürülmə yeri	
Həcmi	1466 vərəq

Təzkireyi-Məhəmməd Şahi

Əsəri Qacar sülaləsindən şahzadə olan və 1851-ci ildən Şuşa şəhərində yaşayan Bəhmən Mirzə Qacar böyük qardaşı Məhəmməd şah Qacarin xahişi ilə yazmışdır. Mətn üç hissədən ibarətdir. Birinci hissəyə müəllifdən əvvəl yaşamış 132 şair və yazar haqqında qısa bioqrafik məlumatlar və onların yaradıcılığından nümunələr verilmişdir. İkinci hissə şah nəslindən olan 12 şair haqqında məlumatlar və onların yaradıcılığından nümunələr vardır. Üçüncü hissəyə şairin müasirləri (56) daxildir.

Mətn qara mürəkkəblə boz, nazik, ahərli şərq istehsalı olan kağıza yazılmışdır. 1 b səhifəsində qızıl və rəngli boyalarla nəbati naxışlı içərisində ünvan olan sərlövhə mövcuddur. Mətn qızıl boya ilə çərçivələnmişdir. Cildi bərpadan sonra parça ilə örtülmüş müasir kartondur.

Şifri	M 24/2995
Dili	fars
Xətti	Nəstəliq
Müəllifi	Bəhmən Mirzə bin Naib əs-Səltənə Abbas Mirzə
Katibi	Məhəmməd Hüseyn Təbrizi
Köçürülmə tarixi	h. 1247 – m.1831-32.
Köçürülmə yeri	Ərdəbil
Ölçüsü, həcmi	18,5x11 sm, 287 vərəq

Xurşidbanu Natəvan

Azərbaycanın görkəmli şairəsi Xurşudbanu Natəvan 1832-ci ildə Şuşa şəhərində anadan olmuşdur. Onun atası Qarabağın sonuncu hakimi Mehdiqulu xan Cavanşir, anası isə Gəncə hakimi Cavad xanın nəticəsi Bədircahan bəyim olmuşdur. Xan qızı kiçik yaşlarından oxuyub-yazmağı, dini və dünyəvi bilikləri, habelə klassik poeziyanı öyrənmişdir. O, 1872-ci ildə “Məclisi-üns” adlı şairlər məclisini yaradıcısı olmuş, Azərbaycanın ədəbi məclisinin inkişafına böyük göstərmişdir. Şeir yazmaqdan əlavə onun gözəl rəssamlıq qabiliyyəti də var idi. AMEA M.Füzuli adına Əlyazmalar İnstitutunda qorunan 1886-cı ildə tərtib etdiyi dəftərində (Gül dəftəri)

həm də rəsmlər çəkmişdir. Bu dəftərdə həm özünün, həm də müasirlərinin də şeirləri yer alır.

Albom

Şifri	M 117/117
Dili	türk
Xətti	Nəstəliq
Müəllifi	Natəvan Xurşidbanu
Köçürülmə tarixi	h.1304/m.1888
Köçürülmə yeri	Şuşa
Həcmi	110 vərəq

Məcmuayi-əşar

Şifri	M.118/118
Dili	türk
Xətti	Nəstəliq
Müəllifi	Natəvan Xurşudbanu
Köçürülmə tarixi	h.1303/m.1885
Köçürülmə yeri	Şuşa
Həcmi	17 vərəq

Molla Zeynalabdin Sağəri Qarabaği

XVIII əsrin ikinci yarısı, XIX əsrin birinci yarısı Azərbaycan klassik ədəbiyyatının söz üstadlarındanıdır. 1791-ci ildə Şuşada doğulmuşdur. Erkən yaşlarından Qarabağın mötəbər alimlərindən və atası Axund Molla Sadıqdan dərs almış, ərəb və fars dillərini, müxtəlif elmləri öyrənmiş və 22 yaşından ömrünün sonunadək müdərrişlik etmişdir. Gözəl səsə malik olan şair rövzəxanlıq da etmişdir. Babası Mirzə Məhəmməd Qarabaği Şuşanın mötəbər şəxslərindən olmuşdur. Şair türkcə divanının dibaçəsində dörd əsəri olduğunu qeyd etmişdir: “... və bu da vazeh olsun kim, on beş yaşından qırx yaşına yetişənə dəyin dörd cild kitab təsnif etdüm. Birisi “Əqaid” və o biri kitab “Musiqi” və bir cild “Divani-farisi” və bir cild kitab

“Divani-türki”. Şair h. 1271/m. 1854-cü ildə 65 yaşında ildırım vurmasından dünyasını dəyişmişdir.

Divani-türki

Şifri	B-1391/2347
Dili	türk
Xətti	Şikəstə-təliq
Müəllifi	Sağəri Qarabaği
Katibi	
Köçürülmə tarixi	h.1263/m.1846
Köçürülmə yeri	
Ölçüsü, həcmi	17x22 sm, 113 vərəq

Divani-farsi

Şifri	B-562/2353
Dili	fars
Xətti	Nəstəliq
Müəllifi	Sağəri Qarabaği
Katibi	
Köçürülmə tarixi	h.1251/m.1835
Köçürülmə yeri	
Ölçüsü, həcmi	17x22 sm, 82 vərəq

Növbəri Qara Əliyev

XX əsrdə Azərbaycanda bir sıra istedadlı şair, mütərcim, şair təbiətli ədəbiyyatşünaslar yetişmişdir ki, onların klassik ənənələri davam etdirməkdə xüsusi xidmətləri olmuşdur (Növbəri 2012, 3). Bunlardan biri iri həcmli “Divan” müəllifi olan Kərbəlayi Qara Süleyman oğlu Əliyevi göstərmək olar. O, 1885-ci ildə Şuşa şəhərində anadan olmuş, Şuşa realni məktəbində təhsil almışdır. Ərəb, fars, türk, rus dillərini mükəmməl bilmiş və bu dillərdən yaranan əsərlərlə yaxından tanış olmuşdur. AMEA M.Füzuli adına Əlyazmalar İnstitutunda Növbərinin şeirlərinin 5 əlyazma nüsxəsə mövcuddur. Aşağıda bu nüsxələrin paleoqrafik təsviri yer alır.

Şifri	S 466/9416
Dili	türk
Xətti	Nəstəliq
Müəllifi	Növbəri Kərbalayi Qara bin Məşhədi Süleyman Şişeyi
Köçürülmə tarixi	
Köçürülmə yeri	
Həcmi	359 vərəq

Şifri	S 467/9420
Dili	türk
Xətti	Nəstəliq
Müəllifi	Növbəri Kərbalayi Qara bin Məşhədi Süleyman Şişeyi
Həcmi	235 vərəq

Şifri	S 464/9417
Dili	türk
Xətti	Nəstəliq
Müəllifi	Növbəri Kərbalayi Qara bin Məşhədi Süleyman Şişeyi
Köçürülmə tarixi	h.1375/m.1955
Köçürülmə yeri	
Həcmi	468 vərəq

Şifri	S 465/9418
Dili	türk
Xətti	Nəstəliq
müəllifi	Növbəri Kərbalayi Qara bin Məşhədi Süleyman Şişeyi
Katibi	
Köçürülmə tarixi	h.1380/m.1960
Köçürülmə yeri	
Həcmi	236 vərəq

Şifri	B 3169/4794
Dili	türk
Xətti	Təhriri
Müəllifi	Növbəri Kərbalayi Qara bin Məşhədi Süleyman Şişeyi
Köçürülmə tarixi	h.1380/m.1960
Həcmi	vərəq

Riyazül-qüds

Əsər Abbasqulu ağa Bakıxanovun sağlığında qələmə alınmışdır. Əsərin məzmunu İmam Hüseynin əziyyətli ölümünə həsr olunmuşdur. Burada Kərbəlada baş verən faciəvi hadisədən, Məhəmməd Peyğəmbərdən, onun qızı Həzrəti Fatimədən, İmam Əli və onun oğlu Həsəndən bəhs olunur. Mətn dibaçə (giriş), hər biri fəsillərə bölünən 14 bab (başlıq) və xatimədən (nəticə) ibarətdir. Mətn qara, başlıqlar isə qızımızı mürəkkəblə avropa istehsalı olan kağıza yazılmışdır. Kənarlar qırmızı mürəkkəblə çərçivələnmişdir. Cildi medalyonlu qara dəridəndir.

Şifri	B 140/10117
Dili	türk
Xətti	Nəstəliq
Müəllifi	Abbasqulu Ağa Bakıxanov Qüdsi
Katibi	Haqverdi ibn Məşədi Ocaqverdi Garabaği
Köçürülmə tarixi	h.1258 / m.1842
Köçürülmə yeri	Şuşa
Ölçüsü, həcmi	20x33 sm., 91 vərəq

Cünglər

Ədəbiyyat həvəskarları tərəfindən tərtib edilən cünglərə tərtibçinin bədii zövqünə uyğun ayrı-ayrı şairlərin əsərlərindən seçmələr daxil edilir. AMEA M.Füzuli adına Əlyazmalar İnstitutunda xeyli sayda cünglər mühafizə olunur. Aşağıda isə Şuşa şəhərində qələmə alınmış bəzi cünglərin təsviri verilir.

Şifri	A 81/524
Dili	Fars, türk
Xətti	Şikəstə-nəstəliq
Şairlər	8 şair
Köçürülmə tarixi	h.1279-1281/m.1862-1864
Köçürülmə yeri	Şuşa
Həcmi	144 vərəq

Şifri	B 236/1854
Dili	Fars, türk
Xətti	Şikəstə, nəsx, nəstəliq
Katibi	İsgəndər bəy Rüstəmbəyov
Şairlər	21 şair
Köçürülmə tarixi	h.1282-1334/m.1865-1915
Köçürülmə yeri	Şuşa
Həcmi	105 vərəq

Şifri	B 724/2343
Dili	Fars, türk
Xətti	Müxtəlif
Katibi	Məmai
Şairlər	10 şair
Köçürülmə tarixi	h.1290/m.1873
Köçürülmə yeri	Şuşa
Həcmi	127 vərəq

Şifri	B 376/2990
Dili	Fars, türk
Xətti	Nəstəliq
Katibi	Mirzə Rəhim İbn Mirzə Məhəmməd Baqir Şuşeyi (Fəna)
Şairlər	10 şair
Köçürülmə tarixi	h.1279/m.1862
Köçürülmə yeri	Şuşa
Həcmi	10 vərəq

Şifri	B 5005/6630
Dili	Fars, türk, ərəb
Xətti	Nəstəliq
Katibi	Abdullah
Şairlər	35 şair
Köçürülmə tarixi	h.1291/m.1874
Köçürülmə yeri	Şuşa
Həcmi	66 vərəq

Ədəbiyyat:

Müctəhidzadə 1995

Məhəmmədəğa Müctəhidzadə. Riyazül-əşiqin. Hazırlayan: Ə.Bağirov. Bakı: Azərbaycan nəşriyyatı.

Həsənzadə 2022

Tarixə dair əski çap kitabları. Hazırlayan: Tahirə Həsənzadə. Bakı: Elm və Təhsil.

Rəhimova 2012

Aybəniz Rəhimova. Qulam Məmmədli təzkirəsi. Bakı: Elm və Təhsil.

Фарзалиев и Мамедова 2018

Акиф Фарзалиев, Рена Мамедова. Каталог тюркоязычных рукописей Института рукописей НАН Азербайджана (сочинения по истории и географии), Bakı: Elm və Təhsil.

Nəvvab 2018

Mir Möhsün Nəvvab. Təzkireyi-Nəvvab. Hazırlayan: Ə.Bağirov. Bakı: Elm..

Musabəyli 2018

Azadə Musabəyli. Əlyazmalar İnstitutundakı türkdilli əlyazmaların toplu kataloqu. 4 cildə. 1-4-cü cildlər. Bakı: Elm.

Musayeva 2002

Azadə Musayeva. Əlyazma kitabı və XV-XVI əsrlər Azərbaycan ədəbiyyatı: problemlər, araşdırmalar (tekstoloji, filoloji tədqiqat). Bakı: Nurlan.

Геюшов и Наджафов 2000

Каталог персидских рукописей. Том 2. Составители: Н.Геюшов, Г.Наджафов. Баку ЕЛМ.

Nobəri 2012

Nobəri Qara Əliyev. Füzuli qəzəllərinə təxmislər. Hazırlayan: Cənnət Nağıyeva, Tahirə Nürəliyeva. Bakı: Elm və təhsil.

Sağəri 2006

Sağəri Qarabaği. Divan (Həyatü məmat). Hazırlayan: Gülər Əmirəhmədova. Bakı: Nurlan.

Tağıyev 2011

Cəmil Tağıyev. Xan qızı. Bakı: Şur.

Şərifli 2009

Kamandar Şərifli. Azərbaycan əlyazma kitabı və kitabxanaları. Bakı: Nurlan.

DOS.DR. GÜLZADƏ ABDULOVA

Etnoqrafiya

[doi: 10.30546/978-9952-8412-3-7.004](https://doi.org/10.30546/978-9952-8412-3-7.004)

Azərbaycan Respublikasının Qarabağ bölgəsi, təkcə ölkəmizin deyil, ümumiyyətlə, dünyanın çox qədim tarixə malik olan ərazilərindəndir. Qarabağ dünyada ilk insanın yaranma beşiklərindən biri Azıx mağarasının, ümumdünya arxeologiya elmi tərəfindən ilkin mədəniyyət mərkəzi kimi qəbul edilən “Quruçay mədəniyyəti”nin, Qafqazda ilk şəhər tipli yaşayış məskəni hesab olunan Üzərliktəpənin, Xocalı-Gədəbəy mədəniyyətinin tarixi vətənidir.

Qarabağ bölgəsi müstəqil tarixi-coğrafi-inzibati ərazi və ayrıca tarixi-etnoqrafik bölgə kimi öz spesifikasiyası ilə diqqəti cəlb edərək etnoqrafik bölgələrimiz içərisində özünəməxsus yer tutur. Bu spesifik cəhətlər özünü əhəlinin yaşayış evlərinin tip və formalarında, evlərin eksteyer və interyerinin kompozisiya-layihə həllində, əhəlinin geyim və bəzəklərinin müxtəlif formalarında, yemək və içkilərin hazırlanma qaydası, tərkibinin rəngarəngliyi, yemək rasionunun zənginliyində, nəqliyyat vasitələri, təsərrüfat-istehsal alət və avadanlıqlarının geniş çeşidində, terminologiyasında və s. göstərir. Burada sosial-iqtisadi, mədəni tarixi və təbii coğrafi amillərin qarşılıqlı təması, biri digərini tamamlaması nəticəsində ümum-Azərbaycan mədəniyyətinin məhəlli bir variantı yaranmış, zaman-zaman təkamül tərzində fərqlənərək özünün lokal xüsusiyyətləri ilə fərqlənmişdir.

1748-ci ildə əsas qoyulan Qarabağ xanlığı az bir müddətdə iqtisadi-siyasi, sosial-mədəni cəhətdən inkişaf edərək Qafqazda Tiflisdən sonra ikinci böyük şəhər mərkəzinə çevrildi. Qarabağ tarixi-etnoqrafik

Toqqa. Qızıl. Aynalı
torlama üsulu. XX
əsrin əvvəli. Milli
Azərbaycan Tarixi
Muzeyi (MATM).
XF inv. № 193

bölgəsinin məişət və mədəniyyətinin formalaşmasında Şuşa şəhəri mühüm rol oynamış, salındığı vaxtdan az müddət keçməsinə baxmayaraq, buranın ən iri ticarət-sənətkarlıq, mədəni-iqtisadi mərkəzi olmuşdur. XVIII əsrin ortalarında müstəqil xanlığın siyasi və iqtisadi mərkəzi kimi meydana gəlmiş Şuşa şəhəri təbii-coğrafi şəraiti nöqtəyi-nəzərindən əlçatmaz yüksəklikdə yerləşdiyindən, düşmən hücumlarının qarşısını almaq üçün əlverişli şəraitə malik olmuş, bu isə öz növbəsində şəhərdə məişət və mədəniyyətin, eləcə də məhsuldar qüvvələrin inkişafına lazımı şərait yaratmışdır. Müdafiə məqsədilə tikilən Şuşa qalası az vaxt içərisində bura köçürülən və müxtəlif sənəkarların hesabına xeyli böyümüş, şəhər məişəti öz ahənginə düşmüşdür. Şəhər məişətinin formalaşmasında burada məskunlaşmış 17 azərbaycanlı məhəlləsinin əhalisinin böyük rolu olmuşdur. XIX yüzildə Şuşada milli memarlıq ənənələri əsasında inşa edilən tarixi abidələr Azərbaycan memarlığının təkrarolunmaz nümunələridir.

Papaq qabağı.
Qızıl. XX əsrin
əvvəli. (MATM).
XF inv. № 231

Qoza yaxalıq. Qızıl.
XX əsrin əvvəli.
(MATM).
XF inv. № 242

“Şuşanın görünüşü orta əsr Avropa şəhərlərini xatırladır”dı. Şuşada inşa edilmiş evlər, karvansaralar, məscidlər, saray kompleksləri və digər tikintilərin əksəriyyəti məşhur memar Kərbəlayi Səfixan Qarabağının (1817-1910) əməyinin məhsuludur. XIX əsrdə Avropa memarlıq üslubu Şirvan-Abşeron memarlığına təsir etdiyi bir zamanda istedadlı memar Kərbəlayi Səfixan Qarabağının yaratdığı Qarabağ memarlıq məktəbinin sənət gücü və qüdrəti sayəsində yerli memarlığa cüzi belə təsir edə bilməmişdi.

Şuşada ev tikintisi haqqında müəyyən təsəvvür yaratmaq üçün I.İsmayılovun bir məlumatını olduğu kimi diqqətə çatdırmaq: “Cahangir xanın evinin (Şuşa rayon Polis Şöbəsinin yerləşdiyi bina) giriş qapısı blok sistemlidir. Küçədən başı xonçalı (tağlı - A.G.) giriş qapısından içəri girəndən sonra pilləkənlərlə yuxarı qalxıb otaqlara daxil olursun. Evin pəncərələri döşəməyə çox yaxındı, yəni döşəmədən ən çox 20 sm. hündür qoyulub. Faytonun həyatə girişi üçün binanın özündə iri darvaza var. Belə evlərdə hələ XIX əsrdə, ikinci və hətta üçüncü mərtəbələrdə hamam otağı olurdu. Çirkab suyun axıdılması üçün sal mərmər daşlardan sifon tipli axarlar düzəldilirdi ki, bu da burudan xoşagəlməz qoxu gəlməsinin qarşısını alırdı” (İsmayılov 2022, 11).

Şuşanın yaraşığı hesab edilən Xan qızı Natəvanın, Hacı Qulunun, Bəhmən Mirzə Qacarın, Əsəd bəyin, Mehmandarovların, Hacı Bəşirin, Hacı Dadaşın, Zöhrabbəyovların və b. malikanələri üslub baxımından

Kəmər. Qızıl.
Məxmər. XX
əsrin əvvəli. Şəxsi
kolleksiya

geniş otaqlara malik, iri pəncərəli, hündür tavanlı evlər idi. Məhz evlər belə böyük ölçüdə tikildiyinə görə bölgədə iri həcmli xalçalara ehtiyac vardı. Bu amillər Qarabağın dəst-xalının vətəninə çevrilməsini şərtləndirmişdir.

Şuşa əhalisinin sayına görə Azərbaycan xanlıqları arasında dövrünün ən böyük şəhərlərindən biri olduğu üçün burada alıcılıq qabiliyyəti yüksək idi. Buna görə xanlığın, eləcə də ətraf bölgələrin səriştəli sənətkarları qazanc məqsədi ilə Şuşaya axıyır, burda öz işlərini qururdular. Bu da öz növbəsində Şuşanın sosial-iqtisadi, sənət və ticarət qüdrətinin artmasına təkan verirdi. Şəhərdə kустar sənətkarlıq sahələrindən toxuculuq (xalçaçılıq, keçəçilik, bəzəzlıq, şalbəflıq, ipəkçilik), dəriişləmə (dabbaqlıq, xəzəşiləmə, papaqçılıq, kürkçülük, çəkməçilik, başmaqçılıq, sərraclıq, məişət qabları istehsalı), ağacışləmə (tarbəndlik, şəbəkəçilik, oymakarlıq, dülgərlik, xarratlıq, qundaqsazlıq, arababağlama, təkərçilik və s.), metalışləmə (misgərlik, dəmirçilik, nalbəndlik, zərgərlik), daşışləmə (bənnalıq, həkkaklıq, heykəltərəşlıq), həmçinin boyaqçılıq, çörəkçilik, dərzilik, aşbazlıq, sabun-bişirmə, şam istehsalı, dəlləklik, şirniçilik, qəssablıq və s. geniş yayılmış və əhalinin böyük əksəriyyətinin əsas məşğuliyəti olmuşdur.

Sadaladığımız sənətkarlıq sahələri arasında xalçaçılıq sənəti xüsusi yer tuturdu. Qarabağ özünün xalçaları ilə məşhurdur. Burada xalçaçılığın yaranıb inkişaf etməsi üçün zəngin xammal bazası olan “Qarabağı” qoyun cinsi, əhalinin sənətkarlıq qabiliyyəti, əsrlərdən keçib gələn empirik biliklər

Tərçək (araqçın).
Tirmə. Pələk. XIX
əsrin sonu – XX
əsrin əvvəli.
(MATM).
EF inv. № 3306

sistemi mövcud idi. Qarabağ bölgəsində arxeoloji qazıntılar aparmış arxeoloq H.F.Cəfərovun yazdığına görə “Toxuculuğun varlığı Qarabağın bir çox ilk tunc dövrü kurqanlarında tapılmış toxuma izləri qalmış qablar, habelə orta tunc dövrü abidələrindən tapılmış iy ucluqları, Üzərliktəpədə aşkar olunmuş toxuculuq aləti və s. sübut olunur” (Cəfərov 2000, 156). Qədim alətlərin tədqiqi ilə məşğul olan S.A. Semyonov Ağdam şəhəri yaxınlığındakı Üzərliktəpə abidəsindən tapılan sümük əşyanın toxuculuq

Başmaq. Dəri,
metal, bez,
muncuq. XIX
əsr. Sonuncu
Qarabağ xanı
Mehdiqulu xanın
qızı Xurşudbanu
Natəvana
məxsusdur.
(MATM).
EF inv. № 3367

Arxalıq. Atlas.
XIX əsrin sonu –
XX əsrin əvvəli.
(MATM).
EF inv. № 6675

Tuman. Xara.
XIX əsrin sonu –
XX əsrin əvvəli.
(MATM).
EF inv. №7724

Köynək. Qanovuz.
XX əsrin əvvəli.
(MATM).
EF inv. №8867

Küləcə. Məxmər,
güləbətın və pılək
tikmə. XIX əsr.
(MATM).
EF inv. № 2053

aləti olduğunu qeyd edirdi. Belə bir alət hələlik arxeoloji qazıntılar zamanı Qafqazda aşkar edilməmişdir (Bünyadov 1964, 96). Həmin alət haqqında bəhs edən akademik T.Bünyadov onun yalnız Azərbaycanda deyil, hətta Qafqazda belə toxuculuq sənətinin tarixini öyrənməkdə xüsusi əhəmiyyəti olduğunu göstərir (Bünyadov: 1964, 96). Bütün bu faktlar Qarabağın hələ qədim dövrlərdən bir toxuculuq sənəti mərkəzi kimi formalaşdığını söyləməyə əsas verir. Alman tədqiqatçısı H.Ropers göstərir ki, “Qafqaz xalçaları Kiçik Asiya xalçalarından əvvəl istehsal olunmağa başlayıb və istisna etmək mümkün deyil ki, Qafqaz ümumiyyətlə, şərq xalçalarının vətəni hesab olunur. Çünki hörmə məmulatı, xüsusən də kilimlər xovlu xalçalardan əvvəl toxunmağa başlanmış və hal-hazırda başlıca olaraq Qafqazda istehsal olunur” (Казиев 1949, 56). Məlum olduğu kimi, Qafqaz xalçalarının 95%-ni Azərbaycan xalçaları təşkil edir. Azərbaycanda ən qədim toxuculuq alətinin Qarabağdan aşkar edilməsi məhz Qarabağın şərq xalçalarının vətəni olmasını söyləmək imkanı verir (Abdulova 2013a, 4).

Qarabağ xalçalarında istifadə edilən naxış-çəşni elementləri türk dünyası naxışları ilə identikdir. Qarabağ ərazisindən tapılan e.ə. II minilliyə aid

Çəpken. Məxmər.
İrək. Güləbətın.
XVIII əsr. (MATM).
EF inv. №3571

Çuxa. Keci. XX
əsrin əvvəli.
(MATM).
EF inv. № 2350

Çuxa. Mahud,
xara, tirmə,
güləbətin qiy.
Mehmandarovlara
məxsus. XIX əsr.
(MATM).
EF inv. №1801

maddi mədəniyyət nümunələri üzərindəki təsvirlər nəinki xalça naxışları ilə eyniyyət təşkil edir, həmçinin Qarabağın hələ çox qədim dövrlərdən bütün türk dünyası ilə sıx şəkildə bağlı olduğunu sübuta yetirir. Bu naxışlara Türkiyə, Qazaxıstan, Qırğızıstan və s. mədəni irs nümunələrində geniş şəkildə rastlanır.

İstehsal texnikasına, naxış və çeşnilərinin müxtəlifliyinə, rəng əlvanlığına görə Qarabağ xalçaçılığı hələ orta əsrlərdə geniş şöhrət qazanmışdı. Bu şöhrətin nəticəsi olaraq XV əsr holland rəssamı Hans Memlinq “Məryəm körpəsi ilə”, “Bir gəncin manifesti” əsərlərində Qarabağın məşhur “Muğan xalçası”ndan istifadə etmişdir.

Qədim tarixə malik Bərdənin xalça sənəti XVIII əsrin ikinci yarısından etibarən Şuşa şəhərində mərkəzləşmiş, burada daha geniş miqyasda inkişaf etməyə başlamışdır. Qarabağda toxunan “Qoca”, “Çələbi”, “Qasımuşağı”, “Malıbəyli”, “Açma-yumma”, “Muğan”, “Vərni”, “Şəddə”, “Əjdahalı” və s. xalçaları neçə-neçə dünya muzeylərinin, şəxsi kolleksiyaların qiymətli eksponatları sırasında yer alır. XIX əsrin sonlarına aid olan nəşrlərdə Qarabağ xalçalarının kəmiyyət və keyfiyyətinə görə Qafqazda birinci yer tutduğu göstərilirdi (Zegenidze 1891, 1).

Qotaz. Güləbətın.
Əl işi. XIX əsrin
sonu - XX əsrin
əvvəli. (MATM).
EF inv. № 2125

Mücrü. Muncuq
tikmə. XIX əsr.
(MATM).
EF inv. № 2286

Qovluq. Məxmər,
ipək, barama, pələk
və məliyə. XX əsrin
əvvəli. (MATM).
EF inv. № 6776

Yuxarıda qeyd etdiyimiz kimi Qarabağda evlərin geniş tikilməsi səbəbi ilə dəst-xaliya ehtiyac yaranmışdı. Bu xalçalar eni 2 m, uzunluğu 4-8 m olan ortalıqdan, yanlarına əlavə edilmiş eni 1 m, uzunluğu ortalığa bərabər yanlıqdan, başlıqdan (1x4 m) və ayaqlıqdan ibarət olurdu (bunlar köndələn salınırdı).

Qarabağ həm də dünyaca məşhur vərninin vətəni kimi tanınır. Heç bir xovsuz xalça çeşnisinin zənginliyinə görə vərni ilə bəhsə girə bilməz. “Dünyanın müxtəlif muzeylərində saxlanan vərnilərlə Qarabağın xalq sənətkarlığının bariz nümunəsi kimi fəxr etməyə haqqımız vardır” (Əliyeva 1983, 88). Qarabağda vərni xalçalarının əsas istehsal mərkəzləri Ağcabədi, Bərdə, Lənbəran, Ağdam və Cəbrayıl olmuşdur. A.S.Piralov göstərirdi ki, “Cəbrayıl qəzasında vərni geniş istehsal olunur, həm də baha qiymətləndirilir” (Piralov 1900, 34). El yaylağa köçərkən yükün üstünün vərni ilə örtülməsi xalq arasında həmin köçün sahibinin varlı adam olması qənaətini hasil edirdi.

Məfrəş.Yun. XIX
əsr. (MATM).
EF inv. № 8132

Verilən məlumatlara görə Qarabulağın (indiki Füzuli rayonu) Aşağı Seyidəhmədli və Yuxarı Seyidəhmədli kəndlərində toxunan vərnilər daha yüksək qiymətləndirilir və satışda birinci tutulurdu. Qarabağın bu kəndlərində vərnə toxunmayan ev tapmaq mümkün deyildi.

Qarabağda xalçaçılığın digər kустar sənət sahələri arasında geniş inkişaf etməsinin, yüksək dəyərə malik məhsula çevrilməsinin səbəblərindən biri evlərin, sarayların, müxtəlif ictimai binaların tərtibatında xalça məmulatına olan böyük tələbat idi. Bəhs olunan dövrdə Qarabağ bölgəsində var-dövlət göstəricilərindən biri məhz xalça idi. Təsadüfi deyil ki, oğul evləndirməyə hazırlaşan ailələr gəlinin toxuculuq qabiliyyəti ilə xüsusi maraqlanırdılar.

Yəhərüstü.
Məxmər,
güləbətin.
Qarabağ xanlarına
məxsus. XIX əsr.
(MATM).
EF inv. №2347

Tənbəki kisəsi.
İpək. Güləbətin
və ipək sapla
təkəlduz tikmə.
XIX əsr. Sonuncu
Qarabağ xanı
Mehdiqulu xanın
qızı Xurşudbanu
Natəvanın əl işi.
(MATM).
EF inv. № 3327.

Divar bəzəyi.
Məxmər, güləbətın
tikmə. XIX əsr.
(MATM).
EF inv. № 4390.

Adətə görə ailə quran qızların cehiz xalça və ya gəbəsi arasında öz əlinin məhsulu olmalı idi. Bu baxımdan Qarabağın Xanqərvənd kəndi xüsusilə fərqlənmişdir. Görkəmli xalçaşünas Lətif Kərimovun yazdığına görə bu kənddə qız övladının dünyaya gəlməsi oğlana nisbətən daha böyük sevinc-lə qarşılanırdı. Xanqərvənd kəndində xalça toxumağı bacarmayan qızları ərə almırdılar. Hər ailədə ayda bir xalça toxunurdu. Xalçaçılıq alətlərinin səsi gəlməyə ev bədbəxt, yazıq hesab olunurdu. Xalça kəsilən gün ailə bayram edirdi (Kərimov 1985, 163). Məhz bu səbəbdən hətta qonşu kəndlərin sakinləri Xanqərvənd kəndinin qızları ilə evlənməyə can atırdılar. Bu kəndin qızı ilə evlənmək ikiqat baha başa gəlirdi. Xanqərvəndli qızların xalça sənətindəki ustalığı onlar üçün ən qiymətli cehiz hesab olunurdu. Qızlar altı yaşdan etibarən xalça toxumağa başlayır və bu işi bütün ömürləri boyu davam etdirirdilər. Həyatlarını dəyişdikdə isə mütləq onların başdaşı üzərində hana və xalçaçılıq alətləri təsvir edilirdi (Kərimov 1985,163).

Bu gün YUNESKO-nun representativ siyahısında yer alan Azərbaycan xalçalarının şöhrətində Qarabağ xalça məktəbinin də özünəməxsus payı vardır.

Qarabağda inkişaf etmiş sənət sahələrindən biri tikmə sənətidir. Bu sənət sahəsi ev peşəsi hesab olunsada, sonralar əmtəə istehsalının artması sayəsində tikmə ustaları satış üçün məhsullar istehsal etmişlər. Əmtəəlik

Tikmə. Üzərində
Leyli və Məcnun
təsvir olunub.
XX əsrin əvvəli.
(MATM).
EF inv. № 9752

məhsul istehsal edən tikmə ustaları əsasən sərraclər və başmaqçıların sifarişlərini yerinə yetirirdilər. XIX əsr və XX əsrin əvvəllərində başmaq üzlükləri, yəhəraltı və yəhərustülər tikmə üsulu ilə bəzədilirdi.

Qarabağda əsasən güləbətın, muncuq, pılək, qondarma və ipək sapla tikmə geniş yayılmışdı. Tikmə üsulu ilə evlərin daxili interyerinin bəzədilməsində, məişət əşyalarının, qadın və kişi

aksesuarlarının, dini ibadət əşyalarının, geyim elementlərinin, yazı işi ilə bağlı ləvazimatların hazırlanmasında geniş şəkildə istifadə edilirdi.

Fərdi ipəkçilik təsərrüfatlarından əldə edilən vaz adlı ipək sap, zərgərlər tərəfindən çəkilən qızıl, gümüş və mis tellər, çaxmaqəlib üsulu ilə hazırlanan çaxma, həmçinin xaricdən gətirilən kiçik həcmli pıləklər və rəngbərəng muncuqlar tikmə sənətində geniş şəkildə istifadə olunurdu. Xüsusən tərlik (tərçək) və şəbküləhlərin bəzədilməsində tətbiq edilən quşgözü tikmə üsulu vaz saplarla hasilə gətirilirdi.

Tikmə sənəti ilə əsasən şəhər mühitində yaşayan yüksək təbəqə qadınları məşğul olurdu. Çünki kənd qadınlarının, ümumiyyətlə, kasıb təbəqənin materialı çox baha başa gələn tikmə işi ilə məşğul olmağa nə vaxtı, nə də maddi imkanı yətmirdi.

Xan qızı Xurşud Banu Natəvanın MATM Etnoqrafiya fondunda mühafizə edilən xurcun və qazantutan (sayma tikmə üsulu), tənəkə kisəsi, yaxalıq (güləbətınli təkəldüz üsulu), quranqabı (güləbətın və ipək doldurma üsulu), başmaqlar (muncuq tikmə), taxça pərdəsi (pılək tikmə) və s. əl işləri Şuşanın tikmə sənətinin gözəl nümunələrindəndir. Vaxtilə onun öz əli ilə tikdiyi və Aleksandr Dümaya bağışladığı pul kisəsi yazıçını heyran qoymuşdu (Abdulova 2013b).

Çul. Yun.XIX əsrin
sonu – XX əsrin
əvvəli. (MATM).
EF inv. № 9944

Yəhər qaşı. Yun.
XIX əsrin sonu -
XX əsrin əvvəli.
(MATM).
EF inv. № 9623

Xurcun. Yun.
Pambıq. XX əsrin
əvvəli. (MATM).
EF inv. № 6406

Şuşada həmçinin eksklüziv tikmə nümunələrinə də rast gəlmək mümkündür. Belə nümunələrdən biri Şuşada hazırlanmış süjetli qondarma tikmədir (MATM EF inv. N 9752). Tikmə XX əsrin əvvəllərində Şuşa şəhərində, “Leyli və Məcnun” operasından bir səhnənin təsiri ilə ərsəyə gətirilmişdir. Tikmədə ceyran dərisi, təbii insan tükü, ipək parça və sapdan istifadə edilmişdir. Məcnunun geyimi ceyran dərisindən, Leylinin geyimi ipək parçadan, həm Leylinin, həm də Məcnunun saçları insan tükündən tərtib olunmuşdur. Əsərdə ipək sapla tikmə üsulundan da istifadə edilmişdir. Tikmə nümunəsi öz dövrü üçün nadir rast gəlinən əsərdir, MATM-da yeganə nümunə olaraq, şuşalıların yaradıcılıq qabiliyyətinin, incə zövqünün, yenilikçi düşüncəsinin təcəssümüdür.

Qarabağda hasil olunan növbəti maraqlı nümunə qondarma tikmə növündə yeni bir üslub olub, baramalardan hazırlanmışdır. Quranqabı üzərində icra olunan tikmədə baramalar yarıya bölünərək gül ləçəyi, kənarları ləçək formalı kəsilərək çiçəklər, üçkünclər və onların kənarları dilikli kəsilərək yarpaqlar, dördbucaqlı formada kəsilərək həm gövdə, həm də dibçək yaradılmışdır. Tikmənin bədii əhəmiyyətini artırmaq üçün məlilədən budaqlar düzəldilmiş, gül ləçəklərinin və çiçəklərin üzərinə pələklər əlavə olunmuşdur. Bəhs olunan tikmə nümunəsi MATM kolleksiyasında yeganə nümunədir (MATM EF inv. N 6776).

Qarabağın sənət mədəniyyətində zərgərlik sənəti də olduqca önəmli yer tuturdu. Bölgə ərazisində aparılan arxeoloji qazıntılardan tapılan zər-

Cecim. İpək. XIX
 əsr. (MATM).
 EF inv. № 7677

gərlik nümunələri burada bu sənət növünün hələ qədim zamanlardan pərvəriş tapdığını göstərir. Qarabağda zərgərlik sənəti torlamaçılıq, qəlibkarlıq (çaxmaqəlib), gümüşbəndlik, cəvahirsazlıq istiqamətində inkişaf etmişdi.

Məlumdur ki, şəhərlər sənətkarlığın inkişafında mühüm rol oynamışdır. Bir sıra sənətkarlıq sahələrindən fərqli olaraq zərgərlik sənəti, şəhər sənətkarlığı sahəsinə aid idi. Bu səbəbdən Qarabağ zərgərlik sənəti məhz Şuşanın şəhər kimi formalaşmasından sonra yüksək inkişaf səviyyəsinə çatmışdır. Şuşa şəhər kimi formalaşdıqca, əhalisinin sayı artdıqca bura axışan sənətkarların, o cümlədən zərgərlərin sayı artmağa başladı.

Şuşa şəhərində zərgərlik sənəti XIX əsrin ikinci yarısında yüksək inkişaf mərhələsinə çatmışdır. 1848-ci ildə Şuşada 3, 1849-cu ildə 32, 1860-cı ildə 81, 1879-cu ildə 31 gümüşbənd ustası fəaliyyət göstərmişdir. 1900-cü ildə onların sayı 13-ə ensə də artıq 1902-ci ildə Şuşada zərgər dükanlarının sayı 20-yə çatmış və orada 56 nəfər sənətkar işləmişdir (Sumbatzadə 1964, 171-172).

XIX əsrin sonu - XX əsrin əvvəllərində Şuşa şəhərində zərgər Abbasqulu tərəfindən bünövrəsi qoyulan bütöv zərgərlər nəslə yetişib formalaşmışdı. Bu nəslin sonrakı nümayəndələri zərgər Rüstəm, zərgər Behbud, Yemiş ləqəbi ilə tanınan zərgər İsmayıl, zərgər Muxtar, zərgər Seyidəli və başqaları zəngin sənət biliklərinə malik məşhur sənətkarlar olmuşlar. Bu

Xalça "Buynuz".
Yun, xovlu. XIX
əsrin sonu-XX
əsrin əvvəli.
Azərbaycan Milli
Xalça Muzeyi, inv.
№ 318

Xalça "Qoca". Yun,
xovlu. XIX əsr.
Azərbaycan Milli
Xalça Muzeyi, inv.
№ 495

zərgərlər nəslinin son nümayəndəsi zərgər Cahangir Şuşa zərgərlərinin əldə etdiyi bilik və vərdisləri son dövrlərə qədər gətirib çatdırmışdır. Məhz onun dəyərli məlumatları, qoruyub saxladığı zərgərlik alət və ləvazimatları Qarabağ zərgərlik sənəti barədə müfəssəl təsəvvür verir.

Qarabağ bölgəsində milli geyimlərin ayrılmaz tərkib hissəsi kimi istehsal edilən bəzək elementləri başlıca olaraq Şuşa şəhərində ev tikdirib yurd-yuva salan tavanalı zadəgan ailələrinin, kübar əyanların tələbatları üçün nəzərdə tutulurdu. Şuşada zərgərliyin məhəlli xüsusiyyətlərinin formalaşmasında Şuşa əhalisinin etnik və sosial tərkibinin müxtəlifliyi, bu şəhərin əsas ticarət yollarından və Azərbaycanın digər əyalət mərkəzlərindən xeyli aralıda yerləşməsi, Qarabağ bölgəsinin ən səfəli istirahət yeri və yaylaq şəhəri olması kimi amillər mühüm rol oynamışdır. Digər şəhərlərə gediş-gəlişin çətinliyi, uzaqlığı ucbatından Şuşa ən yaxşı və bu səbəbdən də ən əlverişli sənət ticarət mərkəzi idi. Mil-Qarabağ düzlərindən Kiçik Qafqazın yaşıl yamaclarına doğru

Xalça"
Xanqərvənd". Yun,
xovlu. XIX-əsrin
sonu. Azərbaycan
Milli Xalça Muzeyi,
inv. № 663

Xalça "Bəhmənlı".
Yun, xovlu. XIX
əsrin sonu.
Azərbaycan Milli
Xalça Muzeyi, inv.
№ 711

uzanan köç yollarının çoxu Şuşa və onun ətrafından keçdiyinə görə elatlar, xüsusilə də aran tərəkəmələri alış-verişlərini burada edirdilər (Mustafayev 1987, 5).

Azərbaycan etnoqrafik leksikasında işlənən zərgərliyin "qəlibkarlıq" üsulu Qarabağda "çaxmaqəlib", "şəbəkə" üsulu isə "torlama" adı ilə məlumdur. Respublika Prezidentinin Azərbaycan dilinin qorunması haqqındakı sərəncamını nəzərə alaraq Azərbaycan ədəbi dilinin formalaşmasında əsas kimi götürülmüş qərb dialektinin Qarabağ şivəsindən gələn, tərtəmiz ana dilimizə aid "çaxmaqəlib", "torlama" ifadələrinin elmi dövriyyəyə daxil edilməsini məqsəduyğun hesab edirik.

Şuşanın mədəni-iqtisadi inkişafının əsas göstəricilərindən biri ənənəvi xalq geyimləridir. Şuşa şəhəri XIX əsrin sonlarında Azərbaycanın dəb mərkəzi hesab olunurdu. Türk etnik mədəni mühitində yaranıb formalaşan Qarabağ geyimləri özünün lokal-məhəlli xüsusiyyətləri ilə də seçilirdi. Qarabağ geyimlərinin özünəməxsusluğu Azərbaycan etnoqrafik leksikasın-

Xalça "Muğan".
Yun, xovlu. XX
əsrin əvvəli.
Azərbaycan Milli
Xalça Muzeyi, inv.
№ 892

Xalça "Malibəyli".
Yun, xovlu. XX
əsrin əvvəli.
Azərbaycan Milli
Xalça Muzeyi, inv.
№ 3341

da "Qarabağ papağı", "qala başmağı", "Qarabağ arxalığı" "Qarabağ kəməri" ifadələrində öz izlərini qoymuşdur.

Tarixən Qarabağın geyim mədəniyyətini materialla əsasən yerli parça toxuculuğu emalatxanaları təmin etmiş, XIX əsrin sonlarından etibarən isə xarici ölkələrdən gətirilən parçaların çeşidi xeyli artmışdı. Digər tərəfdən Rusiya və Avropada təhsil almağa gedən gənclər (onların sayı başqa bölgələrlə müqayisədə daha çox idi) geriyyə Avropa üsullu geyim nümunələri ilə qayıdır, bununla da Şuşada yerli geyim mədəniyyətinə ciddi təsir göstərirdilər. Nəticədə Şuşa əhalisi bütün Azərbaycanla müqayisədə Avropa geyim üslubuna daha tez keçmişdi.

Qarabağın kişi geyimləri ümum-Azərbaycan, ümum-Qafqaz karakteri daşıyırdı. Bütün Qafqazda olduğu kimi Qarabağda da kişi geyimləri çuxa, arxalıq, papaq, uzunboğaz çəkmə, başmaq, çarıq, məst, çust, kəmər (törpülü və sallama) ibarət idi. Qarabağda da əvvəlcə eynilə bütün Azərbaycanda yayılmış şiş və qacarı papaqlardan istifadə olunmuş, XIX əsrin sonlarından etibarən bu papaqlar kəsilərək 25-30 sm-ə, I dünya müharibəsindən sonra

Xalça "Rüstəm
və Zöhrab".
Yun, xovlu. Hicri
1331 (1912-1913).
Azərbaycan Milli
Xalça Muzeyi, inv.
№ 2348

isə 8-10 sm-ə çatdırılmışdır (Abdulova 2020, 36). Qeyd edək ki, bu papaq-
ların ölçüsü Şirvanda 12-14 sm-dir.

Bölgənin qadın geyimləri rəngarəngliyi, simmetrik forması, əyində şux
duruşu ilə diqqəti cəlb edir, çeşid zənginliyi ilə seçilirdi. Bu geyim dəstinə
küləcə (baharı), çəpkən, arxalıq (2 növ), kürdü, eşmək, köynək, tuman,
şalvar, tərlik (tərçək), örpək, kəlağayı, başmaq, çust, corab və s. geyimlər,
rəngarəng bəzəklər daxil idi (Vəliyev və Abdulova, 2016).

Qarabağ çəpkənləri Bakı-Şirvan, Qazax-Borçalı çəpkənlərindən uzun-
luğuna, yarmaclarına görə fərqlənirdi. Bu çəpkənlərin ümumi uzunluğu

Xalça "Ovçuluq".
Yun, xovlu.
Üzərində hicri
1345-ci il tarixi var.
Azərbaycan Milli
Xalça Muzeyi, inv.
№ 4573

Xalça "Ləmpə".
Yun, xovlu. XX
əsrin əvvəli.
Azərbaycan Milli
Xalça Muzeyi, inv.
№ 3056

43 sm-dən 57 sm-ə qədər, yan çapıqları (yarmaqları) 2 sm-dir. Müqayisə üçün qeyd edək ki, Bakı və Şamaxı çərkənlərinin boyu əsasən 56-63 sm-ə, yan çapıqları isə 8-10 sm-ə çatır.

XIX əsrin ikinci yarısından etibarən Qarabağda çərkənləri arxalıqlar əvəz etdi. Qarabağda arxalığın iki növündən istifadə olunmuşdur. İlk forma yarımqol, yaxası dairəvi (oyma), beldən düyməli, ətəyi 25 sm uzunluqda büzmə və ya qatlamalardan ibarət idi. Artıq XIX əsrin sonlarından yeni arxalıq modeli dəbə gəldi. Bu arxalıqlar digər bölgələrin arxalıqlarından yığcamlığı, uzun tumanla geyilmək üçün mütənəşib biçimliliyi, buta (zanbaq) yaxalı, nilufər qollu, gödək ətəklili olması ilə seçilirdi. Zanbaq yaxa Qarabağ arxalıqlarına Osmanlı saray geyimlərindən, nilufər qol isə Avropa geyimlərindən keçmişdir. Zanbaq yaxa arxalıqda praktik əhəmiyyət verirdi. Bədənə kip oturan arxalığın belində tikilmiş xüsusi yuvalara şaqulu formada quzu qabırğasından və ya metal lövhədən ibarət çubuq qoymaqla qadın sinəsinin mütənəşibliyi təmin olunurdu. Qarabağ arxalıqlarının yaxa dairəsi boyunca qızıl, gümüş və misdən hazırlanmış qozalar düzülməsi XIX əsrin sonu-XX əsrin əvvəllərində geniş dəb halını almışdı.

Qarabağda yüksək təbəqənin istifadəsində olan küləcələr, digər bölgələrin küləcələri ilə eyniyyət təşkil edir. Bu sərəya köynəkləri, ayaq geyimlərini, örpək, kəlağayı, tərəçəkləri (tərlək, araqçın) də daxil etmək olar.

Qarabağ kəmərləri də başqa bölgələrdən qismən fərqlənir. Burada istehsal olunan qələmi, aynalı kəmərlər özünəməxsusluğu ilə seçilir, "Qarabağ" və "Zəngəzur" kəməri kimi tanınır.

Geyimlərin yayılmasında əhalinin yerdəyişməsi, ailə-nikah münasibətləri, ticarət-iqtisadi əlaqələr mühüm rol oynamışdır. Vaxtilə Qarabağdan Şirvana köçürülən

Xalça "Xanlıq". Yun, xovlu. XX əsrin əvvəli. Azərbaycan Milli Xalça Muzeyi, inv. № 3052

Xalça "Dəryanur". Yun, xovlu. 1975-ci il. Azərbaycan Milli Xalça Muzeyi, inv. № 3089

əhalinin geyim mədəniyyəti yerli əhalinin geyimlərinə təsir etmiş, Şirvanda qismən də olsa, yayılan oyma yaxalı arxalıklar Qarabağ arxalıkları əsasında yaranmışdır.

Qarabağın ənənəvi qadın geyimləri olan çəpkən, arxalıq, küləcə, köynək, tuman, hətta kəlağayı və digər baş örtükləri, başmaq, zinət əşyaları, geyim bəzəkləri eynilə erməni qadınları tərəfindən əxz edilmiş, öz yerli adı ilə istifadə olunmuşdur. Əksər erməni qadınları kofik adlanan baş geyimindən imtina edib Qarabağ qadınlarının geniş istifadəsində olan araxçıdan (yəni tərçəkdən, ermənicə araxçı) istifadə etdi. Mənşəcə erməni olan qarabağlı E.N.Babayan Qarabağın qadın geyimlərinə həsr etdiyi məqaləsində Sarovsk məktəbinin baxıcısı (nəzarətçisi) Nikolay Qriqoryevdən iqtibas gətirərək yazır ki, özlərinin milli geyim dəstlərini bir tərəfə qoyan Qarabağın erməni qadınları qonşuları olan azərbaycanlıların qol və yaxa kəsiyinə cərgə ilə gümüş pullar bənd edilmiş arxalıklarını geyməyə üstünlük verirlər (Бабаян 1966, 88).

Qarabağın istər azərbaycanlı, istərsə də erməni qadınları arasında yaşınmaq ənənəsi mövcud olmuşdur. İstər azərbaycanlılar, istərsə də ermənilər arasında mövcud olan ənənəyə görə qadının bir-iki uşağ dünyaya gələnə qədər danışmaq hüququ yox idi. Patriarxal ailənin qəbul olunmuş ənənələrinə görə qadının uşağı olanadək ərinin ailəsində ögey, özgə

Xalça "Şabalid buta". Yun, xovlu.
XIX əsrin sonu.
Azərbaycan Milli
Xalça Muzeyi, inv.
№ 3728

Xalça "Çələbi". Yun,
xovlu. XX əsrin II
rübü. Azərbaycan
Milli Xalça Muzeyi,
inv. № 6414

sayılırdı. Ona görə də evin böyüklərindən və naməhrəmlərdən yaşınmalı, onlarla danışmamalı, hətta gizlənməli idi (Ensiklopediya 2000, 329). Yalnız uşaq olduqdan sonra qadına danışmaq hüququ verilir. Azərbaycan qadınları əsasən yaşınmaq üçün örpəkdən istifadə edirdilər. Bunun üçün baş örtüyünün bir qanadı ağızın üstündən çəkilərək əks tərəfə keçirilir və yanda boyuna dolanmış hissəyə bənd edilirdi. Yerli geyim elementlərini mənimsəyən erməni qadınlarını azərbaycanlılardan fərqləndirən yeganə cəhət ağızlarına bağladıkları yaşmaqdır. Bu yaşmaq kəlağayı və ya örpək vasitəsilə bağlanmayıb, xüsusi örtükdən ibarət idi.

Erməni kişi geyimləri Azərbaycan kişi geyimlərini bütünlüklə təkrarlayır və həvəslə, eyni ad və semantika ilə istifadə olunurdu. Türk dünyasında papağa namus, şərafətimə kimi baxılması, papağın başdan düşməsinin yolverilməz olması düşüncəsi ermənilər arasında da mövcud olmuşdur. Düzdür, İrandan köçürülən ermənilərin geyimləri ilə yerli əhalinin

Xalça "Naxçıvan".
Yun, xovlu. XX
əsrin əvvəli.
Azərbaycan Milli
Xalça Muzeyi, inv.
№ 5643

geyimində uyğunluq var idi. Çünki, cənubi Azərbaycan geyimləri ilə şimali Azərbaycan geyimləri eyni kökə malik idi. İran erməniləri həmin bölgənin azərbaycanlılara məxsus geyim elementlərini, yəni çuxa, arxalıq, dəri papaqlar və s. əvvəldən də geyinirdilər. Onlar Azərbaycanda məskunlaşdıqdan sonra mövcud olan məhəlli elementləri də asanlıqla mənimsədilər. Türkiyədən köçürülən ermənilər isə Azərbaycana Osmanlı Türkiyəsi üçün xarakterik olan geyimlərlə gəlmişdilər. Dövrə aid mövcud rəsm və foto nümunələri fikrimizi təsdiqləyir.

Artıq XIX əsrin sonlarına aid olan fotoşəkillərdə ermənilərin (kişilər bütünlüklə, qadımların isə böyük əksəriyyəti) Azərbaycan milli geyimlərində olduğu müşahidə edilir. Erməni elmi ədəbiyyatında, internet resurslarında isə bu geyimlərin ermənilərə məxsusluğu və qədim tarixə malik olduğu iddia olunur. Halbuki ermənilər həmin geyimlərin adlarını bu gün də Azərbaycan dilində ifadə edirlər.

Qarabağ dünya mədəniyyətinə öz məşhur at cinsi ilə də töhfə vermişdir. "Qarabağ atı" adı ilə tanınan bu cins Qafqazda ən qədim at cinsi hesab olunur. İngilis təmizqanlı atı Avropa atçılığında nə kimi rol oynamışsa, Qarabağ atı da Asiya atçılığının inkişafında eyni əhəmiyyət kəsb etmişdir (Bünyadov 2007, 263).

Azərbaycan ərazisində əldə olunan arxeoloji tapıntılar burada atın əhliləşdirilməsinin eneolit dövründən təşəkkül tapdığını sübut edir. Arxeoloq İ.H. Nərimanovun Muğanda "Əliköməktəpə" qədim yaşayış yerində apardığı qazıntılar nəticəsində aşkar etdiyi osteoloji qalıqlar hələ altı-yeddi min il əvvəl Azərbaycanda əhliləşdirilmiş at cinsindən istifadə olunduğunu göstərir (Нариманов 1987).

Arxeoloji qazıntılar nəticəsində əldə olunan maddi dəlillər atın Azərbaycanda yerli zəmin əsasında əhliləşdirilməsi fikrini (Müseiyibli 2003, 44) təsdiq etməklə yana-

Xalça
 "Qasımusağı". Yun,
 xovlu. XX əsrin
 əvvəli. Azərbaycan
 Milli Xalça Muzeyi,
 inv. № 6765

şı, onu əhliləşdirənlərin buranın avtohton əhalisi olan türklər olduğunu da bir daha faktlarla sübut edir.

Qarabağda aşkar olunan e.ə. II minilliyə aid Xocalı, Borsunlu, Bəyimсарov, Sarıçoban kimi möhtəşəm və zəngin kurqanlarda çoxsaylı at skeletlərinin, habelə ata inamla bağlı atributların tapılması atılığın Qarabağda geniş yayılması və aparıcı yer tutmasını sübut edir (Cəfərov 1995,18).

Türk tayfalarının sosial-iqtisadi, siyasi-hərbi həyatında atın böyük mövqeyə malik olması cəmiyyətdə onun rolunu artırmış və e.ə. II minillikdən etibarən xalqın mənəvi həyatına da təsir edərək at kultunun yaranmasını şərtləndirmişdir. Artıq bu dövrdən etibarən atın öz sahibi ilə birlikdə qəbirə qoyulması ənənəsi başlayır. At öz sahibinə axirət dünyasında da xidmət etməli, onu bir dünyadan o birinə çatdırmaq vəzifəsini yerinə yetirməli idi. Məlumat üçün qeyd edək ki, Qarabağda tədqiq olunmuş kurqanlardan Borsunluda - 8, Bəyimсарovda - 6, Sarıçoban kurqanında -16 at skeleti aşkar olunmuşdur. Əksər hallarda atlar cilovlu-yüyenli halda basdırılmışdır (Cəfərov 1995, 19).

Azərbaycanda minilliklər boyu davam edən həmin dəfnətmə adətləri İslamın qəbulundan sonra ləğv olunsada, müsəlman dövrünə aid olan başdaşılar üzərindəki at təsvirləri həmin inamın qalıqlarıdır. Qeyd edək ki, orta əsrlər dövrü qəbrüstü abidələrdə at heykəlləri (Ağdam Baharlı kəndində biri var) və at təsvirləri digər bölgələrlə yanaşı Qarabağda da geniş yayılmışdı. Bu ənənə dekorativ-tətbiqi sənət nümunələrində də öz izlərini qoymuş, Qarabağ xalça məktəbində at təsvirlərinin yaranmasına səbəb olmuşdur.

Xalça "Açma-yumma". Yun, xovlu. XX əsrin əvvəli. Azərbaycan Milli Xalça Muzeyi, inv. № 6857

At və onunla əlaqəli bütün bu dəlillər türklərdə atla bağlı çox qədim bir ayin ənənəsinin olduğunu göstərməklə yanaşı, eyni zamanda, türk-at adı qoşa səsləndiyinə görə, bu tapıntılar xalqımızın etnogenezinin öyrənilməsində böyük önəm daşıyır (Abdulova 2012, 675).

Qarabağ atı 1867, 1869, 1872-ci illərdə keçirilən Beynəlxalq sərgilərdə yüksək mükafatlara layiq görülmüşdür. Bu at cinsi dik duruşu, əzələli bədəni, qızılı rəngi ilə insanları valeh edir, çətin dağ yollarında rahat hərəkəti ilə hərbiçilərin etimadını qazanırdı. Bütün üstün cəhətləri sayəsində Qarabağ atı qiymətli hədiyyə kimi istifadə olunurdu. 1956-cı ildə SSRİ-nin Baş katibi N.Xruşşov İngiltərə kraliçası II Yelizavetaya "Zaman" adlı Qarabağ atı hədiyyə etmişdi. Qarabağ atı bölgədə YUNESKO-nun representativ siyahısına daxil edilmiş çovğan oyununun yaranıb inkişaf etməsində öz əhəmiyyətli rolunu oynamışdır.

Şuşa şəhəri əhalisinin mənəvi mədəniyyəti – xalq yaradıcılığı, xalq bayramları, oyun və əyləncələr, toy və mərasim adətləri, musiqi, elm, din, maarif və s. sahələri əhatə etməklə, zənginliyi, özünəməxsusluğu, məhəlli xüsusiyyətləri, keçirilmə tərzinin orijinallığı ilə diqqəti cəlb edir. Mübaliğəsiz deyə bilərik ki, XIX-XX əsrin əvvəllərində Şuşa şəhəri təkcə Qarabağın deyil, bütün Azərbaycanın mənəvi mədəniyyət mərkəzi olmuşdur. Bəhs olunan dövrün ədəbi-bədii, sənət mühitinin formalaşmasında Şuşa mədəni mühiti xüsusilə fərqlənmişdir. Qarabağ bölgəsi, xüsusilə də Şuşa şəhəri Azərbaycan mədəniyyətinə N.B.Vəzirov, Ə.Haqverdiyev, Y.V.Çəmənəzəminli, X.B.Natəvan, M.N.Nəvvab, Fatma xanım Kəminə, Qəmərbəyim Şeyda, Aşıq Pəri, Mirzə Adıgözəl bəy, Mirzə Camal Cavanşir Qarabaği, Əhməd bəy Cavanşir, Mir Mehdi Xəzani, Rzaqulu bəy Mirzə Camal oğlu, Mirzə Rəhim Fəna, Kərbəlayi Səfixan Qarabaği, S.S.Axundov, Ə.Ağaoğlu və s. kimi çox görkəmli elm, maarifçi-demokrat, ədəbiyyat və incəsənət xadimlərini bəxş etmişdir.

Xalça "Balıq". Yun,
xovlu. XIX əsr.
Azərbaycan Milli
Xalça Muzeyi, inv.
№ 6910

Şuşa Yaxın şərqdə yeganə şəhər idi ki, burada qadınların sərbəst şəkildə, kişilərlə birlikdə şeir məclislərində, yarışlarda iştirak etməsinə maneə yox idi. Qarabağ qadınları hətta Beynəlxalq sərgilərdə iştirak edir, öz əl işlərini nümayişə çıxarırdılar. XIX əsrin sonlarında Tiflisdə keçirilən Beynəlxalq kустar səgisindən bəhs edən A.S.Piralov yazırdı: "Ümumdünya sərgisinin Qafqaz şöbəsində qızıl və gümüş tellərlə tikilmiş güləbətın tikmələr də yer almışdır. Onların arasında Şuşadan gətirilmiş, qızıl və gümüşlə işlənmiş olduqca gözəl atlas namazlığı xüsusi qeyd etmək lazımdır" (Пиралов 1900, 49). Həmin namazlıq Şuşanın məşhur ailələrindən birinə mənsub olan Böyükxanım Əbrəxanova tərəfindən hazırlanmışdı.

Şuşanın təbii-coğrafi şəraiti də burada mədəni mühitin formalaşmasında öz təsirini göstərmişdir. Yaşayış məskəninin sağlamlıq üçün yüksək əhəmiyyətə malik olduğunu qeyd edən XVII əsrin görkəmli təbib Məhəmməd Yusif Şirvani yazırdı ki, "Dağlıq ərazidə, daşlıq relyefdə hava az zərərli, iqlim isə daha çox sağlam olur... Əgər yer dağlarda yerləşirsə və orada tikilən evlər üzü şərqə doğru baxırsa, belə yerlərin havası çox gözəl olur, orada yaşayan adamlar isə güclü, uzunömürlü və gözəl səsə malik

Xalça "Aran". Yun,
xovlu. XX əsrin
əvvəli. Azərbaycan
Milli Xalça Muzeyi,
inv. № 6946

Xalça "Ləmpə".
Yun, xovlu. XX
əsrin əvvəli.

Azərbaycan Milli
Xalça Muzeyi, inv.
№ 7523

olurlar" (Алекперли 2001, 15). Şuşada həmin təbii-coğrafi şəraitin, eyni zamanda münbit musiqi mühitinin təsiri ilə böyük əksəriyyət xalq musiqisini ifa edə bilirdi. Şuşa camaatı tez-tez bulaq başına toplaşar, məclislər qurar, bu məclislərdə mütləq xanəndələr olardı. Çal-çağır səsi hər tərəfi bürüyərdi. Uşaqlar beləcə körpəliyindən həmin musiqilərin, eyni zamanda anaların muğam üstündə çaldığı laylaların sədası altında böyüyər, musiqi onların qan yaddaşına hopardı. Bu hal xalq arasında dolaşan "qarabağlı uşaqlar segah üstündə ağlayar, şahnaz üstə gülərlər" ifadəsində öz əksini tapmışdır. Şuşa şəhəri bu xüsusiyyətlərinə görə Qafqazın "musiqi konservatoriyası"na çevrilmişdir. "Şuşa musiqiçiləri Azərbaycan musiqisinin tarixini yaradırdılar və onu yalnız vətənlərində deyil, digər Şərq ölkələrində də təqdim edirdilər" (Виноградов 1938, 9). Sergey Yesenin bu fikirləri obrazlı şəkildə ifadə edirdi: "Əgər oxumursansa Şuşalı deyilsən".

Qarabağın "Qafqazın musiqi konservatoriyası" olması bu bölgədə tarbəndlik sənətinin inkişafına böyük təkan vermişdir. Eyni zamanda Qarabağda ipəkçiliyin geniş yayılması tut bağlarının salınmasını zəruri etmiş və bu da tarbəndlik sənətinin bol xammal ehtiyatı ilə təmin olunmasını şərtləndirmişdir. Tarbəndlik sənəti üçün əsas xammal 60-70 illik tut ağacları hesab olunurdu. Nadir hallarda qoz ağacından da istifadə olunurdu. Laçının (vaxtilə Qarabağ xanlığının ərazisi olmuşdur) Gülübird, Malbəyli, Seyidlər, Pircəhan, Suarası, Səfiyan, Fərəcan, Qozlu kəndlərinin, Ağdamın Abdal-Gülablı, Şelli kəndlərinin tut ağacları tarbəndlik sənəti üçün daha qiymətli material hesab olunurdu. Ağaclar adətən yazəgzi (burc vaxtı) və ya xalq dili ilə desək "qurdqulağı olanda" kəsilir və qurudulmaq üçün 1-2 il sərgidə saxlanılırdı.

Musiqişünas Xərrat qulu, Sadıq Əsəd oğlu (Sadıqcan) görkəmli musiqi alətləri düzəldən ustalar hesab olunurlar (Əliyeva 1992, 60). Müasir Azərbaycan tarı məşhur tarzən

Xalça "Bağçada güllər". Yun, xovlu.
XX əsrin əvvəli.
Azərbaycan Xalça
Muzeyi, inv. №
7618

Sadıqcanın adı ilə bağlıdır. Sadıqcan tarın quruluşunu dəyişdirərək onun qolunda bir çox artıq pərdələri atıb 17 pərdə saxlamışdı. Sadıqcana qədər tarı diz üstə çalırıldı. O, tarı əldə tutaraq sinə üzərində çalınmasını təmin etmişdir. Sadıqcana qədər tarın beş simi mövcud idi. O, bu simlərin sayını on birə çatdırdı. Sadıqcan "Segah" muğamını inkişaf etdirərək tarın qoluna "Zabul" pərdəsini əlavə etmişdir (Şuşinski 1958, 28). Sadıqcanın təkmilləşdirdiyi bu tarı xalq "Sehirli tar", Sadıqcanı isə "Tarın atası" adlandırmışdı. Azərbaycan tarını isə bütün tarların atası da adlandıırırlar (Qarabağlı 2006). Azərbaycan xalq musiqi alətlərinin şahı hesab olunan müasir tarın məhz Qarabağ torpağının bəhrəsi olması olduqca fərqli haldır və bununla fəxr etməyə hər birimizin haqqımız vardır.

Qarabağın ağacışləmə sənətində xüsusi yeri olan və mühüm əhəmiyyət kəsb edən tarbəndlik sənəti öz inkişafını sovet dövründə də davam etdirmiş, nəinki bölgənin, hətta Azərbaycanın muğam ustalarının əksər hissəsinin tələbatını ödəmişdir. Təsadüfi deyil ki, inqilabdan sonra Şuşada musiqi alətləri sexi fəaliyyət göstərmiş, sonralar isə bu sex böyüdülmüş və fabrik kimi fəaliyyətini davam etdirmişdir. Məşhur tarzən Sadıqcanın adını daşıyan Şərq musiqi alətləri fabriki Şuşanın ermənilər tərəfindən işğalına qədər Azərbaycan sənətçilərini yüksək keyfiyyətli tarla təmin etmişdir.

Qarabağa köçürülən ermənilərə yaradılan münbit şərait nəticəsində onlar tezliklə Azərbaycanın dərin ənənələrə söykənən tarbəndlik sənətinin sirlərini də öyrənmiş və onların arasında səriştəli tarbəndlər yetişmişdi. Müasir Azərbaycan tarının atası hesab olunan Sadıq Əsəd oğlu (Sadıqcan) şiə təriqətinə mənsub dindarların hər il keçirdiyi aşura mərasimləri dövründə erməni məhəlləsinə gedər və biləyi "yatmasın" deyər erməni qonşuların evində ifaçılıq fəaliyyətini davam etdirərdi. Məhz bu yaxın qon-

şuluq münasibətləri sayəsində onlar nəinki tarbəndlik sənətini, hətta tar, kaman, balaban ifaçılığını da öyrənmişdilər. Azərbaycan xanəndələrinin muğam üçlüyündə də erməni sənətkarlara rast gəlmək mümkündür. Tarzənlər Lazar Ter-Vartanesov, Bala oğlu Qriqor, Arsen Yarameşev, kamança ifaçısı Avanes Avanesov Şuşa mədəni mühitinin təsiri altında yetişmişdilər. Bununla belə, muğam ifaçılığı sırf genetik sənət olduğuna görə ermənilər arasında heç vaxt xanəndələr yetişməmişdir.

XX əsrin əvvəllərində ictimai-siyasi və mədəni yüksəliş şəraitində Üzeyir Hacıbəyov müasir Azərbaycan professional musiqi mədəniyyətinin əsasını qoydu və şifahi ənənəli milli sənətlə bəstəkar yaradıcılığının sintezini yaradaraq şərq və qərb mədəniyyətlərinin fəal qarşılıqlı təsirinə səbəb oldu. 1908-ci ildə Ü.Hacıbəyov yaratdığı “Leyli və Məcnun” operası ilə təkcə Azərbaycan operasının deyil, bütün müsəlman Şərqində opera sənətinin əsasını qoydu, muğam-opera janrının yaradıcısı oldu. Azərbaycan dinləyicisi üçün yeni janrın qavranılmasında çətinlik olacağını dərk edən Ü.Hacıbəyov Füzulinin “Leyli və Məcnun” poemasına və xalq musiqi janrlarına (muğam, mahnı, rəqs) müraciət etmiş, dövrün əhval-ruhiyyəsi, xalqın mənəvi tələbləri ilə səsleşən ölməz səhnə əsəri yaratmışdır. O, Azərbaycanda musiqili komediya janrının da yaradıcısıdır. Dahi bəstəkarın “Arşın mal alan” musiqili komediyası, xüsusilə, geniş şöhrət qazanmışdır. Əsər ingilis, alman, Çin, ərəb, fars, polyak, Ukrayna, belorus, gürcü və s. (70-ə yaxın) dillərə tərcümə edilmiş, Moskva, İstanbul, Nyu-York, Paris, London, Tehran, Qahirə, Pekin, Berlin, Varşava, Sofiya, Budapeşt, Buxarest və s. yerlərdə, 120 teatrın səhnəsində tamaşaya qoyulmuş, dəfələrlə ekranlaşdırılmışdır. Üzeyir Hacıbəyov monumental xalq qəhrəmanlıq epopeyası olan “Koroğlu” operası ilə milli opera sənətinin şah əsərini yaratmışdır.

Azərbaycan vokal məktəbinin yaradıcısı Bülbül, milli dirijorluq məktəbinin formalaşması və inkişafında müstəsna xidmətləri olan bəstəkar Niyazi, simfonik muğam (“Şur”, “Kürd ovşarı”) janrının yaradıcısı Fikrət Əmirov Şuşa mədəni mühitinin parlaq simalarıdır. Q.Pirimov, Z.Hacıbəyovun Şuşa musiqi mühitini zənginləşdirən musiqiçilərin sırasında özünəməxsus yerləri vardır. Təkcə dövrünün tanınmış xanəndələrindən olan Məcid Behbudovun ailəsində dünya şöhrətli müğənni Rəşid Behbudov, Rusiyanın xalq artisti Ənvər Behbudov, Azərbaycanın xalq artisti Nəciyə Behbudova kimi sənətkarlar yetişmişdir. Maarifçi Bədəlbəy Bədəlbəyovun ailəsindən

pərvazlanan Azərbaycan musiqi tarixində ilk baletin müəllifi Əfrasiyab Bədəlbəyli, Şəmsi və Fərhad Bədəlbəyilər Azərbaycan mədəniyyətinə öz gözəl töhfələrini vermişlər. Şuşa mühitinin yetirdiyi Sadıq Əsəd oğlu (Sadıqcan), Məşədi İsi, Əbdülbaği Zeynalov, Hacı Hüsü, Xarrat Qulu, Seyid Şuşinski, Cabbar Qaryağdıoğlu, Xan Şuşinski kimi muğam korifeyləri muğam sənətimizin inkişafında öz imzalarını qızıl

hərflərlə yazmış, neçə-neçə böyük sənətkar yetişdirib Azərbaycan mədəniyyətinə bəxş etmişlər. Azərbaycan muğamının YUNESKO-nun qeyri-maddi mədəni irs siyahısına daxil edilməsində bu sənətkarların müstəsna payı vardır.

Azərbaycan xalqının mədəniyyət tarixində ilk dəfə olaraq teatr, sirk tamaşaları, Avropa və Şərq konsertləri, musiqi, elm, maarif və bir çox sənət məclisləri, bundan əlavə mətbəə, kitabxana, realni uçiliş, seminariya və bir sıra mədəni-maarif müəssisələri Şuşada yaranmışdır.

Təsadüfi deyildir ki, böyük Şekspirin məşhur “Otello” faciəsi Azərbaycanda ilk dəfə məhz

Şuşada oynanılmışdır. “İtaliya vokal məktəbi” Avropa musiqi tarixində hansı mövqeyi tutursa, “Şuşa vokal məktəbi” də Şərq musiqi tarixində eyni mövqeyi tuturdu. Vaxtı ilə Şuşanı “Qafqazın İtaliyası” da adlandırmışlar.

Şuşanın mənəvi mədəniyyətinin bir parçasını da idman təşkil edirdi. Burada İbrahimxəlil xanın əsasını qoyduğu zorxana Cəfərqulu xan tərəfindən inkişaf etdirilmiş, həmin zorxanada Yaxın şərqdə və Qafqazda böyük şöhrət qazanmış Nabat, Seyid Həsən kimi pəhləvanlar yetişmişdi. Şuşada ənənəvi hal almış at yarışları “Cıdır düzü” toponimində öz izlərini qoymuş, baharbənd oyunu, dirədöymə, papaqaldı-qaç və s. oyunlar gənclərin sevimli məşğuliyətinə çevrilmişdi.

Mis nimçə.

Hazırlayan:
Vuqar Quliyev

Qarabağda novruz şənlikləri böyük dəbdəbə ilə qeyd olunur, öz məhəlli-lokal xüsusiyyətləri ilə seçilirdi. İlxır çərşənbə xüsusi təmtəraqla keçirilir, həmin gecə bağı qapı tapılmazdı. Hər ailə daha çox bayram hədiyyəsi verməyə çalışır, buna görə də torba atan, qurşaq sallayan gənclərin üzünə qapılar açıq olardı. Həmin gün yaşlılar, xəstələr, başıpaqılsı olmayan, hüzlü ailələr xüsusi diqqət mərkəzində olar, birinci onların könlü alınardı. El həmrəyliyi, yardımlaşma bu bayram günlərində daha çox müşahidə olunardı. Qarabağda ilxır çərşənbənin əsas atributlarından biri hər evdə bişirilən “lobyalı” və ya “qırmızı aş” olardı. Bütün Azərbaycanda olduğu kimi qırmızı rəngi xoşbəxtlik rəmzi hesab edən qarabağlılar hətta aşın da qırmızı rəngdə olmasına çalışır, onun həlimini (suyunu) qapı-bacaya səpərdilər. İnanırdılar ki, bununla evlərinə xoşbəxtlik, bağ-bostanlarına ruzi-bərəkət gələcəkdir.

Qarabağda el yardımını ənənəvi hal almışdı. Kasıb ailələrdə cehiz və toy xərclərinin çəkilməsində, yas mərasimlərində hüsr sahiblərinə maddi və mənəvi yardımın göstərilməsində, evi yanan olarsa, onun evinin yenidən tikilməsi və ev əşyaları ilə təmin edilməsində, heyvanı ölənə yeni damazlıq verilməsində, başıpaqılsı olmayan ailələrə təsərrüfat işlərində yardım olunmasında, qərib ailələrə və ya şəxslərə qayğı göstərilməsində və s. işlərdə el birliyi, təmənnəsiz dəstək, ictimai yardım özünü bariz şəkildə göstərirdi. Qarabağlıların qonaqpərvərliyi, əliaçıqlığı, zəngin və ləzzətli süfrəsi həmişə nümunə çəkirdi.

Qarabağda zamanla yaranıb formalaşan adət-ənənələr, maddi-mədəni dəyərlər ümum-Azərbaycan, ümumtürk mədəniyyətinin ayrılmaz tərkib hissəsi idi. Burada öz məhəlli-lokal xüsusiyyətləri ilə seçilən bir Azərbaycan mədəniyyəti formalaşmışdı. Qarabağ Azərbaycan bölgələri içərisində etnik

cəhətdən az tərkibli olması ilə seçilirdi. Burada yerləşdirilən ermənilər bölgənin zəngin mədəniyyətini, adət-ənənələrini, dilini, sənətkarlığını qəbul etmişdilər. Şuşada, Xankəndində, Xocavənddə, Ağdərədə azərbaycanlılarla yaxın ünsiyyətdə olan ermənilər tərtəmiz Azərbaycan dilində danışırdılar. Qarabağa köçürülən ermənilərin sosial tərkibi əsasən kasıblardan ibarət idi (Manqaltepe 2005, 157). Çar hökumətinin firavan həyat haqqındakı vədləri bu təbəqəni daha çox cəlb etmişdi. Türkiyənin Van bölgəsində yaşayan ermənilər əkinçilik və ticarətlə məşğul olurdular. Ona görə də Qarabağda yerləşdikdən sonra onlara ayrılmış torpaqlarda əkinçiliklə məşğul olur, həyatlarını qurmaq üçün xırda işlərə, o cümlədən ticarətə üstünlük verirdilər. Əsas müştəriləri azərbaycanlılar olan erməni sənətkarları – zərgərlər, dərzilər, bənnalar, dəmirçilər, xarratlar, çəkməçilər yerli tələbata uyğun sənətkarlıq məhsulları hazırlayı, Şuşa memarlıq məktəbinə uyğun evlər tikirdilər. Tezliklə burada yerli sənət ənənələrini mənimsəyən erməni sənətkar təbəqəsi formalaşdı.

Şuşada bir növ sənətdaxili ixtisaslaşma aparılmışdı. Şam istehsalı əsasən azərbaycanlıların əlində cəmləşmişdi (Зедгенидзе 1891, 65). Hörmə işi də bəhs olunan dövrdə geniş inkişaf etmişdi. Şuşada toxunan corablar nəinki yerli bazarda satılır, həmçinin ticarət məqsədilə Tiflis, Bakı, Gəncə kimi iri şəhərlərə də aparılırdı. Bu sənətlə əsasən azərbaycanlılar məşğul olurdular. Şərabçılıq yalnız erməni əhalisinin məşğuliyəti idi. Sabunbişirmə ilə ermənilər və azərbaycanlılar məşğul olurdu (Зедгенидзе 1891, 65). Çəkməçilik sənəti ilə də hər iki millət müştərək çalışırdı. Şuşada fəaliyyət göstərən 57 çəkməçi dükanından 26-sı ermənilərə 31-i azərbaycanlılara məxsus idi. Həmin dükanlarda 32 erməni, 43 azərbaycanlı çalışırdı (Зедгенидзе 1891, 70). Qarabağda yerləşən 5 dəri aşılama emalatxanasından 4-ü azərbaycanlılara, 1-i ermənilərə məxsus idi. İşçilərin sayı isə 56 azərbaycanlı, 4 erməni nisbətində idi (Зедгенидзе 1891, 74-75). Göründüyü kimi, emal prosesi çətin başa gələn dəriəşiləmə sahəsində ermənilərin say nisbəti çox azdır. Bunun əksinə olaraq onlar dərzilik sənətinə xüsusi meyl göstərirdilər. Belə ki, Ağdam bazarında çalışan iki azərbaycanlı ustanın yanında 4 erməni şagird fəaliyyət göstərirdi.

Qarabağ əhalisinin qonaqpərvərliyi, genişürəkliliyi, qəribə əl tutmaq ənənəsinin nəticəsi olaraq köçürülən ermənilər tədricən yerli əhali ilə qaynayıb-qarışır, azərbaycanlıların adət-ənənələrini qəbul edirdilər. Yaxın

qonşuluq münasibətləri Azərbaycan dilinin, geyim elementlərinin, Qarabağ mətbəxinin, hətta adət-ənənələrin ermənilər tərəfindən mənimsənilməsində tezliklə özünü göstərdi.

Ədəbiyyat:

Abdulova 2020

Abdulova G. Azərbaycan milli kişi geyimləri. Bakı.

Abdulova 2012

Abdulova G. Türk mədəniyyətində atın rolu. Astana.

Abdulova 2013a

Abdulova G. Qarabağ xalçaları. Kataloq. Bakı.

Abdulova 2013b

Abdulova G. Xurşud Banu Natəvan. Kataloq. Bakı.

Bünyadov 1964

Bünyadov T. Qədim Azərbaycanda toxuculuq və keçəçiliyin inkişaf tarixinə dair // AEM, I bür., Bakı, s.80-105

Bünyadov 2007

Bünyadov T. Atçılıq // Azərbaycan etnoqrafiyası, 3 cildə, I c. Bakı.

Cəfərov 2000

Cəfərov H. Azərbaycan er.əv.IV minilliyin axırı - I minilliyin əvvəllərində. Bakı.

Əliyeva 1992

Əliyeva A. Azərbaycanda bədii ağacışləmə sənəti tarixindən. Bakı.

İsmayılov 2022

İsmayılov İ. Bizim qala. Bakı.

Ensiklopediya 2000

Kitabi-Dədə Qorqud ensiklopediyası. 2 cildə, II c. Bakı.

Qarabağlı 2006

Qarabağlı S. Muğamımız // Qarabağ qəzeti, 27.01.2006

Mustafayev 1987

Mustafayev A. Qarabağ zonasında 1987-ci il etnoqrafik səfərin hesabatı. Çöl tədqiqatları bürosu. Hesabat № 458

Vəliyev və Abdulova 2016

Vəliyev F., Abdulova G. Qarabağ geyimləri. Kataloq. Bakı.

Manqaltepe 2005

Manqaltepe İ. XIX yüzüyl fransız seyyahlarına göre Van. İstanbul.

Алекперли 2001

Алекперли Ф. Тысяча и один секрет востока. Баку.

Бабаян 1966

Бабаян Е.Н. О женской одежде Карабаха // Ученые записки АГУ. т. VII, 1966.

Казиев 1949

Казиев А. Цвет и композиция Азербайджанский ковров // Искусство Азербайджана. Баку, s. 38-56.

Керимов 1985

Керимов А. Азербайджанский ковер. III т. Баку.

Нариманов 1987

Нариманов И.Г. Культура древнейшего земледельческо-скотоводческого населения Азербайджана. Баку.

Пиралов 1900

Пиралов А.С. Краткий очерк кустарных промыслов Кавказа. Тифлис.

Сумбатзаде 1964

Сумбатзаде А.С. Промышленность Азербайджана в XIX в Баку. Изд-во АН Аз.ССР.

Виноградов 1938

Виноградов В. Узеир Гаджибеков и азербайджанская музыка. Москва.

Şuşinski 1958

Şuşinski F. Şuşa. Bakı.

Зедгенидзе 1891

Зедгенидзе Я., Захарбеков С., Тер-Егиазаров А. Елисаветпольская губерния, город Шуша. // СМОМПК, вып. XI, Тифлис.

DOS.DR. HƏBİBƏ ƏLİYEVƏ

Epiqrafika

[doi: 10.30546/978-9952-8412-3-7.05](https://doi.org/10.30546/978-9952-8412-3-7.05)

Şuşa şəhəri haqqında Ümummilli lider Heydər Əliyev demişdir: “Şuşa təkcə şuşalılar üçün yox, bütün azərbaycanlılar üçün, Vətəni, millətini sevən hər bir vətəndaşımız üçün əziz bir şəhərdir, əziz bir torpaqdır, əziz bir qaladır, əziz bir abidədir” (İki sahil 2021, 4).

Şuşanın tarixini araşdırarkən şahidi oluruq ki, Qarabağ xanı Pənahəli xan Cavanşir sıldırım və hündür dağ üstündə 1750-1757-ci illərdə inşa etdiriyi qalanın daxilində yeni bir şəhərin əsasını qoydu. Tarixi mənbələrə və zərb olunan sikkələrə əsasən qeyd etmək olar ki, qalaya çevrilən bu şəhər bir müddət Pənahəli xanın şəərəfinə “Pənahabad”, sonradan isə “Şuşa qalası” və “Şuşa” adlandırılmışdır (Qarabağnamələr, 2006, 13-14).

1750-ildə özülü qoyulan qala XIX əsrin sonuna qədər tarixi memarlıq abidələri ilə məşhur şəhərə çevrildi. Bu şəhər 17 məhhəllədən ibarət olmuşdur. Bu tarixi şəhərin hər məhhəlləsinin özünə aid məscid və mədrəsələri, karvansarayları, çeşmələri, hamamları, möhtəşəm malikanələri, dükanları və və s. tikililəri mövcud olmuşdur (Qarabağlı 2002, 41-45).

Əjdər Ələsgərzadə

Şuşa şəhərindəki tarixi abidələrin tarixi və memarlıq xüsusiyyətləri haqqında əsərlər yazılsa da (Qarabağnamələr 2006, 216; Qarabağnamələr 2006a, 290; Qarabağnamələr 2006b, 248; Qarabağlı 2000, 67-70; Qarabağlı 2002, 41-45; Qarabağlı 2004, 21-23; Qarabağlı 2003, 8-9; Qarabağlı 2009,

Yuxarı
Gövhər ağa
məscidi

110-111; Qacar 2019, 341), lakin epiqrafik cəhətdən çox cüzi əsərlər ilə rastlaşırıq. Haqqında əsərlər yazılan bu abidələrin əksəriyyətində daş lövhələr üzərində ərəb-farsdilli kitabələr yerləşdirilmişdir. Şuşada aparılan ilk epiqrafik tədqiqatlar Sovet İttifaqı dövründə baş tutmuşdur. Şuşa şəhərindəki memarlıq abidələrinin epiqrafik yazı nümunələrini araşdırarkən görünür ki, Azərbaycanın ilk epiqrafçı alimi Əjdər Ələsgərzadənin (1900-1964) Azərbaycan SSR Elmlər Akademiyasının 1945-ci il ekspedisiyaları adlı topludakı “Şuşa-Ağdam-Bərdə səfəri” adlı hesabat xarakterli məqaləsi bu sahədə ilk tədqiqatlardandır (Ələsgərzadə 1947, 161-162).

77 il bundan öncə - 1945-ci il may ayının 27-dən iyun ayının 14-nə kimi Şuşa, Ağdam və Bərdə şəhərlərindəki tarixi memarlıq abidələri və məzar daşlarını epiqrafik cəhətdən öyrənmək, kitabələri toplamaq və elmi tədqiqatların aparılması üçün adı gedən şəhərlərə A.A.Bakıxanov adına Tarix İnstitutunun elmi işçisi Əjdər Ələsgərzadə və Nizami adına Ədəbiyyat İnstitutunun elmi işçisi Ə.Axundov ezam olunmuşlar. Dəyərli alim Əjdər Ələsgərzadə hesabatda Şuşa şəhərinin tarixi memarlıq və memorial abidələri haqqında çox maraqlı və bizə bu gün istiqamətverici məlumatları yadigar qoymuşdur. Əjdər Ələsgərzadə Şuşa şəhərindəki dini-tarixi binaların və malikanələrin kimlərə məxsus olduğunu ətraflı qeyd edərək yazır: “Şuşa şəhərində bir çox tarixi abidələr: məscidlər, mədrəsələr, karvansaraylar, hamamlar, bulaqlar, ədəbi məclislər keçirilən binalar və s. vardır. Bu binalar

işarisində Natəvanın, İbrahim xanın qızı Gövhər ağanın, Cəfərqulu xanın, Nəvvabın, Qasım bəy Zakirin, Fatı xanım Kəminənin, şahzadə Bəhmən Mirzənin və sair bu kimi məşhur evləri də vardır” (Ələsgərzadə 1946, 161). Müşahidələrinə əsaslanan alim onu da qeyd edir ki, Şuşadakı binaların bir qismi məşhur memar Kərbəlayi Səfixan Qarabaği tərəfindən tikilmişdir. Sultan Hüseyin oğlu Kərbəlayi Səfixan Qarabaği 1817-ci ildə Şuşada bəna ailəsində anadan olmuşdur. 1910-cu ildə istedadlı memar şəhərdəki “Mirzə Həsən” məzarlığında dəfn olunmuşdur Əjdər Ələsgərzadə Şuşa qəbiristanlığındakı məşhur şəxslərin qəbirləri üzərində epiqarfik cəhətdən zəngin materialların olmasını qeyd edir. Ekspedisiyada əldə olunan ən maraqlı məlumatlarından biri də Şuşada və ümumiyyətlə, Qarabağda yaşamış məşhur simaların bəzilərinin Şuşa, digərlərinin isə Ağdam və Bərdə qəbiristanlıqlarında dəfn olunmasını hesabatda yazır. Tədqiqatçı yazır ki, “Bunlardan Molla Pənah Vaqif və Mir Möhsün Nəvvabın qəbirləri Şuşada, “Gəfur düzü”ündə (bu yer “Cıdır düzü “adlanan sahəyə daxildir), vəzir Mirzə Camalın və Qacar sülaləsinə mənsub şahzadələrdən general-mayor Rzaqulu Mirzənin ögəlləri: Rükəddin Mirzə və İbrahim Mirzənin qəbirləri isə Şuşanın “Mirzə Həsən” qəbiristanlığındadır” (Ələsgərzadə 1946, 161-162).

Əjdər Ələsgərzadə şəhərdə yetişmiş şairə Natəvan və Fatma xanım Kəminə, şair Mirzə Rəhim Fəna, alim Mir Möhsün Nəvvab, memar Kərbəlayi Səfi xan, nəqqaş Cəfərəli, xanəndə Hacı Hüsü, Qasım və Mirzə Muxtar, tarçalan Sadıq bəy və Sadıqcanın isimlərini hesabatda qeyd edərək yeni məlumatlar əldə etmiş və Şuşada təsis edilmiş “Məclisi-Fəramuşan” və “Məclisi-Üns”, müsiqişünaslar və xanəndələr məclisi, memarlar, nəqqaşlar, xəttatlar məclisi kimi elmi-ədəbi məclislər barəsində xeyli dəyərli məlumatlar toplaması haqqında məqalədə qeyd etmişdir (Ələsgərzadə 1946, 162).

Alimin Şuşada topladığı epiqarfik materiallar içərisində İbrahim xanın qızı Gövhər ağanın öz vəsəidi hesabına tikdirdiyi “Məscidi-Gövhəriyyə” daxilindəki kitabələrin xüsusi əhəmiyyət kəsb etməsidir. Belə ki, məscidin daxilində yerləşdirilmiş sağ və sol tərəfindəki daş lövhədən ibarət olan kitabələrdə Gövhər ağa tərəfindən tikdirilən məscid və mədrəsələrə vəqf olunan əmlakın (əmlaka daxil olan yerlərin, bağların və dükanların) olduğu sahələr və onların sərhədləri müfəssəl surətdə qeyd olunmuşdur (Ələsgərzadə 1946, 162).

Əjdər Ələsgərzadə Şuşa şəhərinin yaradıcısı Qarabağ xanı Pənah xan Cavanşirin və ailə üzvlərinin Şuşada deyil, Ağdamda “İmarət” adlanan türbələrdə dəfn olunması haqqında qeydləri vardır. Xatırladaq ki, Pənah xan Cavanşirin mərmərdən hazırlanmış və fars dilində nəstəliq xətti ilə həkk olunan məzar daşı 1970-ci ildə Azərbaycan Tarixi Muzeyinə gətirilmişdir (Неймат 1991, 92).

Təssüf hissi ilə qeyd etmək lazımdır ki, dəyərli alimimiz Əjdər Ələsgərzadə Şuşada epigrafiq cəhətdən materialları toplayıb tədqiq etsə də, bu materialları nəşr etdirməyə ömrü vəfa etməmişdir. Alimin Şuşa tədqiqatlarını nəşr etdirməyə ömrü vəfa etməsə də, Şirvan, Naxçıvan ərazilərindəki orta əsrlərə aid üzəri müxtəlif məzmunlu epigrafiq yazılı abidələrin tədqiqatına aid olan əsərləri Azərbaycan tarixinin açılmasında mühüm əhəmiyyət kəsb edir.

Məşədixanım Nemət

Şuşa şəhərinin Yuxarı Gövhər ağa məscidi və qarşısındakı iki mərtəbəli karvansarayın kitabələri haqqında yazan epigrafiq alim, AMEA-nın müxbir üzvü, tarix elmləri doktoru Məşədixanım Nemətin (1924-2016) 1961-ci ildə Azərbaycan SSR Elmlər Akademiyasının Xəbərləri toplusundakı “Şuşa şəhərindəki “Cümə məscidi”nin kitabələri” adlı məqaləsi (Nemətova 1961, 47-59) və 2011-ci ildə nəşr etdirdiyi V cild “Azərbaycan epigrafiq abidələrinin korpusu” adlı kitabında (Неймат 2011, 198-201) həm Yuxarı Gövhər ağa məscidinin, həm də karvansarayın kitabələrinin mətnini nəşr etdirmişdir. Lakin, tədqiqatçı alimimiz Məşədixanım Nemət Şuşanın digər məscidləri, karvansarayları, bulaqları, saray tipli malikanələri, türbələri və məzar daşları üzərindəki kitabələrdən əsərlərində bəhs etməmişdir.

Müəllif məqaləsində Şuşada Qarabağ hakimlərinin XVIII-XIX əsrlərdə inşa etdirdikləri və onların sələfləri tərəfindən əsaslı təmir olunan məşhur Yuxarı Gövhər ağa məscidi haqqında geniş bəhs edir. Aran memarlıq məktəbinə məxsus olan məscid Şuşanın dini-tarixi abidələri sırasındadır və çoxsaylı kitabələri ilə günümüzə dağdılmış formada gəlib çıxmışdır (Qarabağlı 2000, 67-70; Qarabağlı 2009, 110-111). Xatırladaq ki, üzərində islam epigrafiq yazılı tarixi memarlıq abidələri Qarabağ ərazilərində çox rast gəlinən sənət abidələri sırasındadır. Tarixə nəzər salsaq görərik ki, əsrlər boyu Qarabağın göz bəbəyi Şuşa, qonşu ermənilər tərəfindən bir neçə dəfə

(1905-1906, 1918-1920, 1992) dağıdılaraq yandırıldıqdan sonra çoxsaylı türk-islam tarixi memarlıq abidələrimiz məhv edilmiş, ya da öz adlarına çixılaraq saxtalaşdırılmışdır.

Yuxarı Gövhər ağa məscidinin kitabələri

Şuşanın “Məscidi-Gövhəriyyə”, el arasında “Yuxarı Gövhər ağa” məscidi və ya “Cümə məscidi” adı ilə tanınan dini-tarixi abidə öz zəngin vəqfnamələri və kitabələri ilə məşhurdur. Dörd mərhələdə inşa olunan məscid ilk öncə qamışdan Qarabağ xanı Pənah xan Cavanşir (1693-1758) tərəfindən H.1163/M.1752-ci ildə Pənahabad/Şuşa qalasında, onun xələfi İbrahim xan Cavanşir (1732-1806) H.1182/M.1768/69-cu ildə “Cümə məscidi” adı ilə daşdan inşa etdiriyi məscidi, onun qızı Gövhər ağa (1796-1844) öz vəsaiti ilə H.1282/M.1865/66-cı ildə “Məscidi-Gövhəriyyə” adı ilə, kitabəsinə əsasən isə H.1301/M.1383/84-cü illərdə üçüncü məscidin yerində Şuşanın dördüncü və sonuncu məscidini memar Kərbəlayi Səfixan Qarabağının möhrü ilə inşa edilmişdir (Qarabağlı 2009, 110-111). “Yuxarı Gövhər ağa” və ya “Cümə məscidi” dövrümüzə möhtəşəm iki minarəli türk-islam sənətinin özündə təcəssüm etdirən bir dini-tarixi abidə kimi gəlib çıxmışdır. Lakin 1992-ci il 8 may tarixində Ermənistan silahlı qüvvələri tərəfindən işğal olunan Şuşadakı bir sıra tarixi-mədəniyyət abidələri kimi, Yuxarı Gövhər ağa” məscidi də düşmən tərəfindən talan edilmişdir. 28 ildən sonra 08.11.2020-ci il tarixində Azərbaycanın Müzəffər Ordusu tərəfindən işğaldan azad olunan Şuşa şəhərində tarixi memarlıq abidələrimiz həyata ikinci vəsiqə almışdır. Hazırda Heydər Əliyev Fondu Şuşada Aşağı Gövhər ağa, Yuxarı Gövhər ağa və Saatlı məscidlərinin bərpa işlərini aparır və Azərbaycan Respublikasının Prezidenti İlham Əliyev və birinci xanım Mehriban Əliyeva bərpa işləri ilə yaxından tanış olurlar.

Kitabələrdən biri məscidin fasadında daş lövhə üzərində iki sətirlik ərəb qrafikası ilə ərəb dilində gözəl nəstəliq xətlə İmam Cəfər Sadiqin hədislərindən biri həkk olunmuşdur.

قال الصادق عليه السلام: اذا استقبلت القبلة فانس الدنيا وما فيها، والخلق وما هم فيه، واستقرغ قلبك عن كل شاغل يشغلك عن الله، وعابن بيسرك عظمة الله، واذكر ووقوفك بين يديه الله تعالى

Kitabənin tərcüməsi belədir: “Sadıq (əleyhissalam) buyurur: Əgər qıbləyə üz tutsan, dünyanı və onda olanları, yaradılışı və içindəkiləri unut, sənin qəlbini Allahdan yayındıran hər bir işdən azad et və sirrini gör. Allahın əzəmətini və Allah-taalanın hüzurunda durduğunuzu xatırlayın / 1287-ci ilində”. H.q. 1287=miladi 1870-ci il.

Kitabə epiqrafçı alim Məşədixanım Nemətin əsərlərində verilməmişdir. Məscidin bərpası zamanı İmam Cəfər Sadıqın hədisindən bəhs edən kitabənin məzmununu öyrənmək üçün 9 iyul 2022-ci il tarixində bizə göndərilən kitabə tərəfimizdən oxunmuşdur.

Məscidin əsas fasadında iki sətirik ikinci ərəbdilli kitabənin məzmunu belədir:

فانه كريم بحب الكرامة لعباده المضطربين اليه المتحر فين علي بابه لطلب مرضاته

از قرار و صيت نامه رضوان جاكاه كوهر اغا..... ۱۳۰۲

Kitabənin tərcüməsi belədir: “Doğrudan da Allah onun razılığından ötrü qapısına yönələn əlacsız bəndələri üçün kəramət arzulayır, cənnət məkanlı Gövhər ağanın vəsiyyətnaməsinə əsasən (məscidin təmiri başa çatdırıldı) 1302”. H. 1302=m. 1884/85-ci illər.

Məscidin daxili hissəsində iki ədəd xüsusi səkkiz güşəli medalyonun içində iki sətirik kitabəni həkkak gözəl nəstəliq xəttlə həkk etmişdir:

I medalyonda: هويد الله فوق ايديهم

Kitabənin tərcüməsi: “O, (Allah əbədidir). Allahın əli onların üstündədir”.

II medalyonda : الله، محم ، علي، فاطمه، حسن، حسين

Kitabənin tərcüməsi:” Allah, Məhəmməd, Fatimə, Həsən və Hüseyin”.

Məscidin üzərində iki sətirlik ərəbdilli kitabədə memarın ismi və inşa tarixi həkk olunmuşdur:

عمل كربلاي صفي خان

معمار قراباغي ۱۳۰۱

Kitabənin tərcüməsi: “Memar Kərbəlayi Səfixan Qarabağının işidir – 1301”. H.1301=m. 1883/84.

Qeyd etmək lazımdır ki, xanlıqda dini müəssisələrə məxsus vəqf mülkiyyəti də mövcud idi, Yuxarı Gövhər Ağa məscidinin kitabələrinə əsasən, Gövhər Ağanın məscid və mədrəsədə olan vəqfi və bu vəqf əmlakından alınan mədaxilin hansı xeyrixah işlərə sərf olunması barədə verdiyi göstərişlər haqqında II kitabədə məlumat vardır.

Fars dilində, nəstəliq xəttlə həkk olunan 17 sətirlik I kitabənin verdiyi məlumata əsasən, XIX əsrdə Şuşada fəaliyyət göstərmiş müəyyən sənətkar emalatxanaları ilə yanaşı, dükan, şəhər meydanı, bazar və həmçinin bir çox şəhəratrafı kənd, el-oba adları da göstərilir və onların yerləri vəqfnamədə

qeyd olunmuşdur. Allahın mülkiyyəti sayılan vəqfnamənin məzmunundan görünür ki, Qarabağın Cavanşir mahalının onlara məxsus xeyli kənd və torpaqları, o cümlədən bir neçə meyvə və üzüm bağları, torpaqlarının bütün gəliri, bir karvansaray və on bir dükan həmin məscidlərə vəqf edilmişdir. I kitabədə Cavanşir mahalının müxtəlif vəqf yerlərindən gələn gəlirin eyni ölçüdə və 17 haşiyədə eyni xəttlə yazılan farsdilli mətnə gəlirin haraya və kimlərə xərcləndiyi və sonunda Gövhər Ağanın ismi hicri təqvimii ilə tarix həkk olunmuşdur: “Xanlar xanı xoşbəxt İbrahim Xan Cavanşirin qızı vəqifə, həzrəti Zəhranın ən alçaq kənizi, misilsiz xanım sərkar Gövhər Ağa - ey Allah, haqq-hesab günündə məni və valideynlərimi bağışla 1282=miladi 1866/67-ci il” (Nemət 2011, 155).

Məscidin daxilindəki giriş qapısının sol və sağ tərəfində daş lövhələrin kənarələri islimi nəbati ornamentləri ilə tam naxışlanmışdır.

Məscidin sağ tərəfindəki birinci kitabəsində

Cavanşir mahalının müxtəlif vəqf yerlərindən

gələn gəlir haqqında süls xətti ilə fars dilində mətni həkkək (1m.60 sm.x70 sm) 17 haşiyəyə yerləşdirməyi bacarmışdır. Bəhs etdiyimiz vəqfnamənin əslı AMEA Məhəmməd Füzuli adına Əlyazmalar İnstitutunun fondunda (inv. B-590/7710) mühafizə olunur. Bu vəqfnamə haqqında Azərbaycan SSR Elmlər Akademiyasının Xəbərlərinin ictimai elmlər seriyasında Əli Hüseynzadənin “Gövhər Ağanın vəqfnaməsi” adlı 1959-cu ildə nəşr etdirdiyi məqalədə geniş şərh vermişdir (Hüseynzadə 1959, 39-48).

(هو الواقف علی الضماير موقوفان مسجد و مدرسین گوهریه و اقعہ ۱)

۲) در قلعه شوشی تمامی یازده باب دکان معینہ واقعه در جنوب مسجد پایین یقطار از یکطرف متصل از یکطرف متصل

بحیاط مسجد و از یکطرف منتهی بمیدان قیان و تمامی ششدهانک قریه مقصودلو من ۳

قریه مقصودلو من محال جوانشیر محدوده عربیا

بقراء قوزای و شرقیا از گلین خانملو و یکسمت قوزانوالی کدری یوزباشی لو ومنه از ۴)

بالای آق کاریزو مجاورا الی اوطاچی دامی ر منه الی یدی گوز

- ٥) وجوباً بشاه بلاغی تر نکوت و سرحد کونک تپه و منحدر الی گلین خانملو خانه خاچین از قزاق قوزای منحدر الی باغ یولچی بالای باغ توسی
- (واز انجای کدری میروود الی دست نماز سویی و الیلچی شیخلار و تمامی ششدانک قریه ٦ قراداغلو من محال جو انشیر محدوده شرقیا بنهر تلک و غربیا بنهر
- سیصولان و جنوبا بمیان خندق سیصولان واز آنجا منحدر الی سکی و کوبر و ایلدرم ٧)
- اوجان شمالا براهی که سهل آباد میروود و از داشلو کیچید مخدارا الی چنار شیخ بابا و منتهیا ٨) الی نهر تلک و تمامی ششدانک قریه ایو اوغلی من محال کبیر لومحدوده شرقیا بدر خت پیر سفیز و غربیا بقایرنا از بالای آسیاب حاجی لازم منحدر الی نهر اوغولیکین و از آنجا ٩) بیاغ الله واز آنجابه بیسه قارقلو واز آنجابه تل شوملو کوچک واز آنجا بدرجت کرشنها واز آنجا الی کره ز درجت سفز پیر و شمالا سرش آسیاب حاجی لازم منحدر ارس خان بکادر ١٠) واز آنجا الی دهنه باغ و از آنجا بنهر الی قشلاق ایو اوغلی واز آنجا میاید از طرف نهر جای زرعت ایو اوغلی است و از آنجا الی کره واز آنجا یاستی یولوم و از آنجا الی ١١) درخت سفیز پیر و تمامی ملک و باغات زمین داروغلو محدوده شرقیا به نهر جدیرلو و غربیا بشارع عام که میروود از مقبره قرا اغاجی الی داشلو تپه و جنوبا بیاغ کریم آقا و شمالا ١٢) از داشلو تپه منحدر الی نهر مذکور و تمامی یقطعه باغ مشجره مکرومه واقعه در قریه شللو محدوده شرقیا بیاغ میرزا علی بیگ و کشهدی عاشور شللو و غربا بیاغ مرحوم ولد دلک ١٣) و امامقلی ولدالله قلی و جنوبا بیاغ بزرگ و شمالا بیاغ حسن آقا ابن سلیمان خان و باقی موقوفات مسجد در ضمن وقتنامه اصل و کتابچه های آن ١٤) بتفصیل و شروط مرقوم است که متولیهها و مومنین ولایت بملا حظه آنها عمل نمایند الواقه کنیز نیازمند حضرت زهرا بانوی بیهمتا جناب مستطاب ١٥) اصالت و جلالت نصاب سعادت و شرافت اکتساب حقایق و دقائق آداب یگانه گوهر درج ابهت و جلال حضرت مریم سیرت آسیه اسوت خدیجه طینت بلقیس عصر سرکار ١٦) گوهر آغا صبیبه خان خانان سعید فردوس مکان ابراحیم خلیل جانشیر تلتمس الدعا من عموم المومنین و لاسبما من العلماء الذاکرین الواردین ١٧) الی قلعه الشوشی هرکس بموقوفات مزبوره دستم ظلم دراز کند الهی بلعنت ابدی خدا و اولیای خدا گرفتار اید علی لعنت الله علی القوم الظالمین تحریرا فی غره شهر ١٢٨٢

Kitabənin tərcüməsi belədir: “Ürəkləri bilən Odur (Allah). Şuşa qala-sındakı Gövhəriyyə iki mədrəsə və iki məscidinin (İki məscid - Yuxarı Gövhər ağa və Aşağı Gövhər ağa məscidləri nəzərdə tutulur) vəqfləri aşağıdakılardır: Aşağı məscidin (Aşağı Gövhər ağa məscidi) cənub tərəfində olan bir qatardan ibarət bütün 11 ədəd müəyyən dükanlardır ki, bir tətəfdən məscidin həyatına bitişir və digər tərəfdən qapan (tərəzi) meydanına qədər uzanır. Cavanşir mahalından Maqsudlu kəndinin bütün altındakı, qərbdən hüdudu quzey kəndləri, şərqdən Gəlin xanımlıya və Quzanlıya, bir tətəfdən Kudri Yüzbaşıya və oradan da Ağ kəhrizin yuxarisından Otaqçı damına çatır və oradan Yeddi gözə qədər və cənubdan Tərnəkut Şah bulağına və Göy təpə (kəndi) sərhədinə və Gəlin xanımlıya doğru üzü aşağıya, şimaldan Xaçın çayına kimi quzey kəndlərindən Tusi bağının yuxarisında olan Yolçu bağına kimi və o Kudri yerindən dəstənamaz suyuna və Elçi Şıx-

lara kimi çatır. Cavanşir mahalından Qaradağlı kəndinin bütün altındakı, hüdudi şərqdən Tələk çayına, qərbdən Soysulan çayına və cənubdan Soysulan xəndəyinin ortasına kimi və oradan üzü aşağı Səkki, Köbər və İdirim Uçan, şimaldan Səhlabada gedən yolla və Daşlı Keçiddən üzü aşağı Şıx Baba çinarına kimi və nəhayət, Tələk çayına qədər uzanır. Kəbirli mahalından Evoğlu kəndinin bütün altındakı, hüdudu şərqudən Saqqız ağacı Pirinə, qərbdən Qayrınaya? Hacı Lazım dəyirmanının başından üzü aşağı Oğulboynu çayına kimi və oradan Lələ bağına və oradan Qarqarlı meşəsinə və oradan Kiçik Şumlu təpəsinə və oradan Gürşnəha ağacına, oradan Kürə (كوره) və Saqqız ağacı pirinə kimi və şimaldan yuxarısı Hacı Lazımın dəyirmanına və üzü aşağı Ərəs xanın əkdiyi yerə qədər və oradan bağ ağzına və oradan Evoğlu qışlağına qədər, çaydan və Evoğlu əkin yerinə qədər gəlir və oradan Kürə və oradan Yastı yolum və oradan Saqqız ağacına qədərdir və Daruqlu torpağının bütün mülk və bağları məhdudur, şərqdən

Xıdırılı çayı ilə, qərbdən Qara ağacı məqbərəsindən Daşlı təpəyə gedən ümumi yol ilə, cənubdan Kərim ağanın bağı ilə və şimaldan Daşlı təpədən üzüaşağı qeyd olunan çaya (Xıdırılı çayı) qədər. Şərqdən Mirzə Əli bəy və Şelli Məşədi Aşurun bağı ilə, qərbdən Dəllək oğlu Məhərrəmin və Allahqu lu oğlu İmanqulunun bağı ilə, cənubdan Böyük yol ilə, şimaldan Süleyman xan oğlu Həsən ağanın bağı ilə məhdud olan Şelli kəndindəki bir parça meyvə və üzüm bağı bütünlüklə iki məscidin vəqfinə daxildir. İki məscidin mövqəfinin qalan hissəsi vəqfnamənin əslində və onun kitabçalarında ətraflı surətdə şərtlərlə yazılmışdır ki, vilayətin möminləri və mütəvəlliləri onların (şərtlərin) yerinə yetirilməsinə əməl etsinlər. Cənnət məkanlı xanlar xanı Cavanşir İbrahim Xəlil xanın qızı həzrət Zəhranın möhtək kənişi, misilsiz xanım, böyük əsilli və yüksək nəsilbli, səadətli və şərəfətli, dəqiq və həqiqət adətli, yüksəklik və böyüklüyün xəzinəsinin yeganə Gövhəri, həz-

rəti Məryəm xasiyyətli, Asiya rəftarlı, Xədicə tənətli, əsrin Bilqeysi sərkar cənab Gövhər ağa bütün minnətlərdən xüsusi ilə Şuşa şəhərindəki, qeyd olunmuş möminlərdən dua tələb edir. Hər kim qeyd olunan mövqufata zülm əlini uzatsa, Allahın və Allah övliyalarının əbədi lənətinə tutulsun. Zalim tayfaya Allahın lənəti olsun... ayının əvvəlində yazıldı 1282".

Məscidin daxilində giriş qapısının sol tərəfində iri daş lövhədə birinci daş lövhə kimi kənarələri islimi nəbati ornametləri ilə tam naxışlanmış farsdilli yazıda gəlirin haraya və kimlərə xərcləndiyi haqqında mətni həkkak eyni ölçüdə (1m.60 sm.x70 sm) və 17 haşiyəyə yerləşdirmişdir:

- هو الواقف علی السرا و.... مصرف کننده موفوفان مسجدین و مدرسین گوهریه اولاً متولیه (۱)
- ۲) مداخل و املاک موقوفه هرساله ثلاثاً قسمت کرده یکتلت آنرا سال بسال نقدا بسیار ند که همیشه در معامله شرعیه و برای مسجدین
- ۳) مدرسین تنخواه باشد و این طریقہ را مدتی مستمر نمایند کہ انشاءالله بقدر کفایت تعمیر کل مسجدین و مدرسین تنخواه موجود و فراهم باشد کہ خدانکرده در صورت انهدام
- ۴) مسجدین و مدرسین بالکلیه متولیه میتو انند مجددا تعمیر نمایند و بعد از اكمال وجه مزبور همین تلت را نیز در مصارف آتیہ بمصرف برسانند و در صرف دو تلت باقی اول متولیها جرح
- ۵) تعمیر و مرمت کاری حالیه استقبالیه مسجدین و مدرسین را مقدم دارندو بعد و جه روشنای مسجدین و حجرات مدرسین را شبیه بقدر اقتضای وقت وجه زغال حجرت مدرسین را
- ۶) در زمستان و اواخر خریف و مواجب دو نفر موزن و دو نفر خادم مسجدین و مدرسین و مواجب دو نفر خادم مسجدین و مدرسین و مواجب دو نفر مدرس مدرسین و حق السعی دو نفر کارکودار از جمله کہ متولیها همیشه در فیصل
- ۷) دادن امورات املاک زحمت میگذند جرح تعویبه جناب سید الشهدا در دهه عاشورا در مسجدین و صحن آنها بقدر اقتضای وقت کہ متولیها صلاح بدانند و هکذا در یوم تاسوعا آب قند در مساجد صرف نمایند
- ۸) در ایام محرم الحرام و رمازان المبارک مبلغی مصرف ارباب استحقاق نموده هر قدری کہ متولی بقدر اقتضای وقت صلاح میدانند و اقفهرا در منابر مسجد بدعای خیر یاد نمایند و خرج افطار هفتاد
- ۹) نفر مستحق در شب احیای ماه مبارک رمضان در صحن مسجدین و خرج بخور و سوخت احیای کنند کان سه شب در مسجدین و خرج افطار بیست نفر قاری در سی روزه رمضان
- ۱۰) در مسجدین که لیلا و نهار اتلاوت قران نمایند چنانکه درسی روزه ماه رمضان صد جلد کلام الله خوانده و ختم شود پنجاه جلد برای خود و اقفه بیست جلد برو الدین و بیست جلد بربر ادران و خواهران و ده جلد دیگر
- ۱۱) بر سایر اموات اقرار بدان قرار کہ هر يك نام بنام در وقفنامه مرقومست و اکثر ختمهارا در شب احیا در مسجدین باتمام رسانند و در نیمه روز شعبان غربا و طلابرا در صحن مسجدین بقاری که وقت اقتضا کند و متولی صلاح
- ۱۲) میدان اطعام بکنند و در هر عید اضحی ده راس کوشفند در حیات مسجدین قریبه الی الله ذبح نموده بارباب استحقاق تقسیم سازند و واقفه و ارحام اورا بدعای خیر یاد کنند و در جنب یکی او مساجد یکباب
- ۱۳) مریض خانه که موسوم بدار الشفاء باشد جهت مرضای غربا که جای مامن نداشته باشند از همان مداخلات تعمیر نمل یند و خرج مصارف آن را نیز از قبیل حق معالجه و دو او برستار تجهیز اموات
- ۱۴) آنها چنانکه تفصیل این همه مصارف در وقفنامه مرقوم شده است مصروف دارند بعد از اینها هرچه

از مداخل بماند متولیهها دو قسمت کرده بکفست آنرا نیز بدست امینی بسیار ند که همیشه (۱۵) در معامله و تزیاید باشد که اگر احیانا سالی از موقوفات مداخل نیاید و پاکسر کند و یا مسجدین و مدرستین زیاده از هرساله محتاج بمرمت و تعمیر باشند از همین و چه اندوخته ثانی بمضارف مزبور هیرسانند

(۱۶) و قسمت دیکاررا سال بسال کتب علوم شرعیه و مقدمات گرفته بعنوان وقف داخل کتابخانه مدرسین نمایند موافق شروطیکه در وقفنامه کتب مسطور است فمن بدله بعد ماسمعه فانما [ائمه] علی الذین

(۱۷) بید لونه سیعلم الذین ظلموا ای منقلب ینقلبون الواقعه کمینه کنیز حضرت زهرا بانوی بیهمتا سرکار گور هر آغا صبیبه خان خانان سعید ابراهیم خان جوانشیر اللهم اغفرلی و لوالدی و للمومنین یوم [یقوم الحسان ۱۲۸۲]

İkinci vəqfnamənin tərcüməsi belədir: "...sirləri bilən Odur (Allah).

Gövhəriyyənin iki məscid və iki mədrəsəsinin mövqəfatının xərcləyən mütəvəllilər vəqf gəlirinin hər il üç yerə bölsünlər. Ücdən bir hissəsinin şəriət qaydalara əsasən müamilələr vasitəsi ilə hər iki məscid və mədrəsə üçün tənəx düzəltsinlər və bu qaydanı müəyyən müddət davam etdirsinlər ki, İnşallah məscid və mədrəsələrin təmirinə bütünlükdə kifayət edəcək məbləğ hazır olsun. Allah eləməmiş məscidlər və mədrəsələr xarab olsa mütəvəllilər onları (bu pulla) yenidən təmir etdirləsinlər. Həmin üçdə bir hissəni gələcəkdə xərcləsinlər. Mütəvəllilər qalan iki hissəni (aşağıda göstərilən surətdə) xərclərkən, məscid və mədrəsələrin hal-hazırdakı və gələcəkdəki təmirini birinci dərəcəli iş kimi nəzərdə tutsunlar. Sonra isə gecələr məscid və mədrəsələrin hücrələrinin işığını, qış və payız fəsilərində isə kömür pulu, məscid və mədrəsələrin iki nəfər işçisinin və iki nəfər azançısının məvacibini, mədrəsələrin iki nəfər müəlliminin məvacibi, məscidin işlərini idarərdən iki işçi, o cümlədən zəhmətçəkən mütəvəllilərin zəhmət haqqı ödənilsin. Aşuranın on günlüyündə cənab seyidi-şühədanın (İmam Hüseyinin) təziyəsinin xərci ödənilsin. Vaxtın tələbinə görə, mütəvəllilər lazım bilsələr, eləcə də tasua (məhərrəm ayının 9) günündə məscidlərdə və həyətlərində şərbət paylansın məhərrəm və ramazan aylarında vaxtın tələbi və mütəvəllilərin məsləhətinə görə ehtiyacı olanlara müəyyən miqdarda pul paylansın. Məscidlərin mənbərlərində vəqf sahibəsini xeyir-dua ilə yad etdirməkdən ötrü bir məbləğ xərclənsin. 70 nəfər müstəhəqqə mübarək ramazan ayının əhya gecəsində məscidlərin həyətinə iftar verilsin. Mübarək ramazan ayında üç gün əhyanı məscidlərdə əhya tutanların yanacaq və buxur xərcini ödəsinlər. Ramazan ayında məsciddə otuz gün gecə-gündüz iyirmi nəfər Quran oxuyanın haqqını pulla ödəsinlər. Belə ki, ramazan ayının otuz günündə Allahın yüz cild kəlamını oxuyub əlli cild vəqifənin

özü üçün, iyirmi cild ata-anası, iyirmi cild bacı və qardaşları üçün, on cild qohum-qardaşları üçün, hamə adbəad vəqfinamədə qeyd olunduğu kimi, Quran tapşırılsın. Quran tapşırma işi əsasən əhya günlərində məsciddə başa çatdırılsın. Şəban ayının on beşinci günü tullab və qarıbləri məsciddə, mütəvəllilərin məsləhətinə və vaxtın tələbinə görə yedirtsinlər. Və hər Qurban bayranında məscidlərin həyətinə on qoyun kəsib ehtiyacı olanlara paylayıb vaqifə və onun silsiləsini xeyir-dua ilə seyr etsinlər məscidlərin birinin yanında yeri-yurdu olmayan qarib xəstələr üçün Darülsəfa adlı xəstəxana açib həməən gəlirdən təmir etsinlər və onun xərcləri: müalicə, dərman, pərəstarlıq və və önlərin dəfn haqqı vəqfnamədə göstəriləyi kimi təmin edilsin. Qeyd olunanlardan sonra artıq qalan gəliri mütəvəllilə iki yerə bölüb, bir hissəsini əmin adama tapşırınsın ki, o pul həmişə müamilədə və artmaqda olsun ki, əgər işdir bir il vəqflərin gəliri olmasa və ya az olsa və yaxud da məscid və mədrəsələrinhər ildəkindən artıq təmirə ehtiyacı olsa, həmin ikinci toplanmış pulu onların təmir və abadlığına sərf etsinlər. Və qalan hissədən ilbəil şəriət və müqəddəmat elmlərinə aid kitab alıb mədrəsələrin kitabxanalarına vəqf adı ilə, vəqfnamədə qeyd olunmuş şərtlər əsasında daxil etsinlər. Əgər bir adam bunu eşidəndən sonra dəyişsə, xəbəri yoxdur ki, onu dəyişənlərin günahı nədən ibarətdir. Onlar bilməlidirlər ki, zülmkarlar hansı axirətə qayıdacaqlar. Xanlar xanı xoşbəxt İbrahim Xan Cavanşirin qızı vaqifə, həzrəti Zəhranın ən alçaq kənizi, misilsiz xanım sərkar Gövhər ağa - ey Allah, haqq-hesab günündə məni və valideynlərimi bağışla 1282=miladi 1865/66-ci il”.

Məscidə aid kitabələri təhlil edərkən, hicri ili ilə həkk olunmuş fərqli tarixlərlə raştlaşırıq:

1. ۱۲۰۲ - h. 1202=m.1787/88-ci il - məscidinin şimal fasadındakı iki sətirlik birinci kitabədə tarix;
2. ۱۲۸۲ - h.1282 =m.1865/66-ci il – məscidin daxilindəki vəqf-namə həkk olunan ikinci lövhədə tarix;
3. ۱۳۰۱ -h. 1301=m. 1883/84 – məscidin qarşısındakı arakəsmənin üzərində medalyonun işərisindəki kitabədə memarın ismi ilə yanaşı həkk olunmuş tarixi;
4. ۱۳۰۲ - h. 1302=m. 1884/5 –ci il - məscidin əsas fasadında iki sətirlik ikinci kitabədə tarix;

Məscidin şimal fasadındakı gözəl nəstəliq xətt ilə iki sətirlik yazıdakı birinci tarix (h. 1202) ilə əsas fasaddakı ikinci tarix (h.1302) arasında 100 illə fərq görürük. Lakin M.Nemətin 1961-ci ildə məsciddə apardığı epigrafik tədqiqatında məscidin şimal fasadındakı kitabənin tarixinin hicri ili ilə 1302-ci il yazsa da, aşağıda qeyd edir ki, bu tarix hal-hazırda ۱۳۰۲-1302 şəkilində oxunur. Lakin xəttinə görə onu qeyd olunan digər kitabələrin yazıldığı dövrə aid etmək lazımdır” (Nemətova, 1961, s.57). 2011-ci ildə nəşr etdiyi əsərində isə məscidin şimal fasadındakı yazıda tarixi H. ۱۳۰۲=1202 il kimi yazmışdır (Nemət, 2011, s.155).

Bu tarixlərin fərqi araşdırarkən, belə bir mülahizə ortaya çıxır ki, Gövhər Ağanın kitabəyə əsasən vəqfnaməsində iki məscid və iki mədrəsənin (Yuxarı və Aşağı Gövhər ağa məscidləri və tərkibindəki mədrəsələr) əmlakından gələn mədaxil və məxaric xərcləri öncədən hesablanmış və əlyazma formasında yazıldıqdan sonra, onun göstərişi ilə daş lövhədəki kitabədə həmin il - ۱۳۸۲ - h.1282=m.1865/66- il qalmaq şərti ilə həkkak tərəfindən fars dilində yazılmış əlyazmadan köçürülmüşdür.

Məscidə aid üçüncü tarix ۱۳۰۱ - h. 1301=m. 1883/84-ci ildə abidənin qarşısında inşa olunan fəvvarələrin memarı Kərbəlayi Səfixan Qarabağının məscidin əsas fasadından bir il öncə işinin sona yetməsinə kitabədə tarixi ilə qeyd etmişdir. Məscidə aid dördüncü tarix isə - ۱۳۰۲ - h. 1302=m. 1884/5 -ci il abidənin şimal və əsas fasadında həkk olunmuş kitabələrlə eynidir. Bir il öncə məscidin həyatında sona çatan işlər ilə bərabər məscidin təmir və tikintisi bir ildən sonra sona yetməsi bu tarixlər ilə təsdiqlənir. Azərbaycanın iqtisadi sosial həyatında bidiyimiz kimi Sovet İttifaqının yaranmasına qədər dini, ictimai və görkəmli şəxslər tərəfindən mülklərindən və mallarından vəqf etmiş və bu vəqflərdən gələn gəlirləri ictimai məkanlara (məscid, mədrəsə, xəstəxana və s.) və yerli az təminatlı xalqına yardım etmişlər. Lakin 1920-ci ildən sonra Azərbaycan ərazisində Sovet hakimiyyəti qurulduqdan sonra bütün vəqflər istismar olundu.

Karvansaray kitabələri

Məşədixanım Nemətin əsərində bəhs etdiyi Şuşa şəhərindəki “Cümə məscidi”nin (Yuxarı Gövhər ağa) kitabələrindən sonra, həmin məscidlə üz-üzə duran, bu gün erməni işğalından ziyan çəkmiş iki mərtəbəli karvansaraydır.

“Qarabağnamə” əsərində karvansaray haqqında qeyd olunur: “...Əvvəl bir qitə karvansaray aşağı bazarda Uğurlu bəy təmir edib. Elə ki, yavaş-yavaş yuxarılar abad olub aşağı tərəf zəyə olub o yerlərdə olan dükan və karvansaray xarab olublar. Sonra bir karvansaray Hacı Əmiraslan bəy təmir edib. Və bunun oğlu yox idi, iki nəfər qızları qalmışdır. Qızlarının biri mərhum

Hacı Seyid Əhmədağada imiş. Və birisi Mirzə Qasımda idi. Yetişdi bunlara və bunlar bir müddətdən sonra satdılar Məşhədi Hüseyn Mirsəyaf oğluna. Buranı söküb təzə təmir edib” (Qarabağnamələr 2006, 41).

Şuşa səfəri müddətində Azərbaycan Respublikası Mədəniyyət Nazirliyinin yerli əhəmiyyətli memarlıq abidələri sırasında Şuşa şəhərinin inventar nömrəsi 346 olan iki mərtəbəli XVIII əsrə aid karvansaray binasının tağlı qapısının üst hissəsinə yerləşdirilmiş daş lövhələr üzərində həkk olunan dörd ədəd kitabənin estampları tərəfimizdən çıxarıldı, ölçüləri götürülərək bədii və epigrafiq təsvirləri tərəfimizdən qeydiyyatına alındı.

Karvansaray iki mərtəbəli olub, birinci mərtəbəsi geniş zaldan və ikinci mərtəbədə məscid və köməkçi otaqlardan ibarətdir. Karvansarayın pəncərə və qapı aşırımını örtən aypara şəkilli tağbəndlərin yuxarı hissəsində yerləşdirilmiş bir neçə daş kitabə xüsusi zövqlə işlənmişdir. Gözəl süls xəttlə ərəb və fars dilində yazılmış dörd ədəd kitabənin birincisi “Mərhmətli, Rəhimli Allahın adı ilə” kəlamı ilə başlayır və “Məşhədi Mir Səyafın oğlu çox hörmətli Məşhədi Hüseyn aşağıda qeyd olunan dükənləri vəqifin (vəqf edən şəxs) özünün təmir etdirdiyi Əqsa məscidi adlanan məscidə şəri olaraq vəqf etdi. Ənvala böyük meydanın qərb tərəfindəki bir dəst karvansaray bütünlüklə və orada, ona birləşmiş və əlavə olan içəridəki hücrələrlə birlikdə aşağı və yuxarı mərtəbələrdəki

əlli bir dükan” vəqfnamə həkk olunmuşdur. Tarixi karvansaray binasının tağlı qarısının üzərində sonuncu dördüncü daş kitabə ərəb dilində Qurani-Kərimin Bəqərə surəsindən 177-ci ayə və H.1306=M.1888/89-cu il yazılmışdır (Неймат 2011, 198-201).

Məşədi Hüseyn Mir Səyyaf oğlunun inşa etdiyi kitabəli karvansaray Yuxarı Gövhər ağa məscidin qarşısında iki mərtəbəli olub, birinci mərtəbəsi geniş zaldan və ikinci mərtəbə isə məscid və köməkçi otaqlardan ibarətdir. Karvansarayan pəncərə və qarı açırımını örtən aypara şəkilli tağbəndlərin yuxarı hissəsində yerləşdirilmiş bir neçə daş kitabə xüsusi zövqlə işlənmişdir. XVIII əsrdə inşa olunan iki mərtəbəli karvansarayanın tağlı qarısının üzərində xüsusi hörülmüş tağlı hissəyə yerləşdirilmiş daş lövhədə I kitabə kənarı sadə yönəlmiş dördgüşəli haşiyədə (ölçüsü: 78x63 sm) gözəl süls xəttlə fars dilində vəqifnamə həkk olunmuşdur:

I KİTABƏ

بسم الله الرحمن الرحيم وقف موائد شرعي نمود جناب مستطاب مشهدي حسين بن مشهدي ميرسياف املاك دوكانينكه در ذيل ترافيم يافته بمسجديكه خود واقف تعمير نموده و انرا مسجد اقصى مستمى کرده اند اولاً تمام و همكى يكدست كاروانسرای كه واقع است در مغربى ميدان بزرگ مع توابع ولواحق و مضافات و حجراتيكه در اندرون كار و انسر است

II KİTABƏ

Karvansarayın tağlı qapısının üzərində digər II daş lövhə I kitabənin sağ tərəfinə (ölçüsü: 75x65 sm) yerləşdirilmişdir. Daşın üzərində gözəl süls xəttlə fars dilində yazılan kitabə mətinə əsasən I kitabənin davamıdır:

تحتای و فوقانی متضمن به پنجاه و یکباب دکانیکه در بیرون کاروانسر است
از طرف شمال چهار باب علاوه در سر بازار طرف کیسای
روس نصف پانزده باب دکانیکه باقراء و ولد حاجی
صادق مشاهرکت دارند و نصف سه باب دکان شمالی قصابخانه
بشر اکتی قرای مذکور همین کاروانسر و دکانیکه مشخص گردید
بالکلیه واقف مذکور وقف صحیح شرعی نموده بمسجد اقصای خودشان

III KİTABƏ

Karvansarayın tağlı qapısının üzərində digər daş kitabələrdən həcmi-
nin böyüklüyü ilə seçilən III kitabədir. I kitabənin alt hissəsində iri həcmli
dördkünc lövhənin (ölçüsü: 153x70 sm) üzərində gözəl süls xəttlə fars
dilində həkk olunan kitabə mətinə əsasən II kitabənin davamıdır:

و دستور العمل مخارج و قوانین ان متولیهها مداخله تیکه از املاک جمع خواهد
کشت انرا سه قسم باید نمود ثلث اول می باید که همه اوقاف در تزیاید در

معامله شرعی باشد که اگر خدا نکرده مسجد اقصای حسنیه منهدم شود
از ان نقد اندوخته تجدید توان نمود دوثلث اخر را مضارف نمایند بقراریکه
در هر یکسال مواجب متولی موقوفات یکصد منط بعد متولیهها در هر
سال به ملانی که در مسجد حسنیه هر روز نماز جماعت خواهد گزارد وظیفه قرار
دهند بنجاء منط بیکنفر و وزن و یک نفر مجاور هر یک را در سالی جهل منط و بیگ نفر روضه خوان
بیست و پنج منط و در هر ماه محرم بهر محله پنج
بوط نقت سیاه و سه منط نقد و در هر سال بسه نفر زوار بیاده از بانزده تا بیست
منط و امواتیکه از اهل استحقاق باشد از غربا و غیره تجهیز و تدفین نمایند
و در وقت کرانی بفقر ای شهر از سیصد منط تا بانصد منط ارد ویا کنم
ویا نان قسمت نمایند و چهار نفر عیال و اقرا بدهند در هر سال بانصد و سی منط
نسل بعد نسل بقرار قسط و خرج تجهیز و تکفین و فرایضات واقف را بانصد
منط و برای حج بلد واقف از بانصد تا هفت صد منط واداء دیوان واقف
از موقوفات بعد از انتقال هر قدر که باشد و در شب جمعه هر هفته سه منط
[بسی فقرای شهر و مجارح]

Tarixi karvansaray binasının tağlı qapısının üzərində sonuncu IV daş
kitabə (ölçüsü: 77x61 sm) I və III iri həcimli daş lövhənin sol tərəfində
dördkünc daşın üzərində yerləşdirilmişdir. Gözəl süls xəttlə fars dilində III
kitabənin davamı və ərəb dilində isə Qurani Kərimin əl-Bəqərə surəsindən
177–ci ayə (II/177) və hicri təqvimlə tarix yazılmışdır:

IV KİTABƏ

مخارج تکیه دهه اول محرم در هر سال بقرار و قفنامه و در روز جمعه هر هفته
تکیه نمایند و جون از متولیهها برای اب آوردن و بل زدن بصلاح جماعت و نذر
حیدری و دسته عرب و قا
قاسم اوطاقی هر یکر سه منط هشت کرونگه قند و تولیه اموات موقوفات در خود واقف مادام
تحيات و مداخله جماعت قراباغ بامود موقوفان و مواظبتایسان
فمن بدله بعد ما سمعه فانما ائمه

علی الذینیدلون و صیف شرعیہ جاری

کردین وقفا و صبحا و شرعیہ حرره علی ولد حاجی عباس سنة ۱۳۰۲

Tərcüməsi: Mərhəmətli rəhimli Allahın adı ilə. Məşhədi Mir Səyyafın oğlu çox hörmətli Məşhədi Hüseyn aşağıda qeyd olunan dükənləri vaqifin (vəqf edən şəxs) özünün təmir etdirdiyi Əqsa məscidi adlanan məscidə şərii olaraq vəqf etdi. Əvvəla böyük meydanın qərb tətəfindəki bir dəst karvansaray bütünlüklə və orada, ona birləşmiş və əlavə olan içəridəki hücrələrlə birlikdə aşağı və yuxarı mərtəbələrdəki əlli bir dükən.

Karvansarayın xaricində olan dükənlər: Şimal tərəfdə dörd dükən; əlavə rus kilsəsi tərəfdə, bazar başındakı Hacı Sadiq oğlu Qara ilə şərik olan on beş dükənin yarısı; qəssabxananın şimalındakı yuxarıda qeyd olunan Qara ilə müştərik üç dükənin yarısını və yuxarıda adı çəkilən Karvansaray və dükənləri bütünlüklə qeyd olunan vaqif öz “Əqsa məscidinə” vəqfi-səhihe şərii etdi. Vəqf əmlakını idarə edən mütəvəllilər mədaxili aşağıdakı qayda ilə xərcləməlidirlər.

Əmlakdan toplanan mədaxili üç hissəyə bölmək lazımdır; Əvvəlcə üçdə biri həmişə gərək, şəriət qanununa əsasən artmaqda olsun ki, əyər Allah eləməmiş” Hüsniyyə Aqsa Məscidi” xarab olsa o artmaqda olan puldan məscidi təmir edib, təzələmək mümkün olsun və axırıncı iki hissəni /aşqıdakı qayda ilə / xərcləsinlər;

Vəqf əmlakı mütəvəllilərinin illik məvacibi 100 manat olsun. Sonra mütəvəllilər “Hüsnüyyə Məscidində” hər gün camaat namazı qılacaq bir mollaya ildə əlli manat vəzifə haqqı müəyyənləşdirsinlər. Bir nəfər müəzzinin və bir nəfər mücavirin hərəsinə ildə qırx manat, bir nəfər rövzəxana iyirmi beş manat və hər məhərrəm ayında hər məhələyyə beş pud qara neft, üç mamat nəqd (pul) və ildə üç nəfər piyada zənvərə yüz əlli beş manatdan iki yüz manata qədər (pul) verilsin. Qərib və kasıbların cənazələrini dəfn etsinlər və bahalıq zamanı şəhər kasıblarına üç yüz manatdan beş yüz manata qədər un, buğda və yaxud çörək (pulu) paylasınlar. Vaqifin dörd nəfər ailəsinə nəsilbə-nəsil ildə hissə-hissə beş yüz otuz manat verilsin. Vaqifin dəfn mərasiminə lazım olan xərclərə beş yüz verilsin.

Vaqifin (vəqf edən şəxs) Məkkə ziyarətinə beş yüz manatdan yeddi yüz manata qədər pul ayrılınsın. Vaqifin vəfatındqan sonra onun borcları nə qədərdirsə ödənilsin və hər həftə cümə axşamı şəhərin otuz kasıbına üç manat verilsin. Vəqfnamənin qərarına görə hər il məhərrəm ayının birinci ongününün təkyəsinin xərci (ödənilsin) və hər həftənin cümə günü təkyə qurulsun. Mütəvəllilərə, məscidə su gətirmək, körpü salmaq xərcini, camaatın məsləhətilə müəyyənləşdirmək icazəsi verilsin. Heydəri nəzri, Qasım otağı və ərəb dəstəsinin hərəsinə üç manat pul, səkkiz girvəngə qənd verilsin. Qarabağ əhalisi vaqifin zamanında əyər lazım gələrsə, mövqufat işlərinin idarəsinə nəzarət və dəxalət edə bilərlər. Kim onu eşidəndən sonra dəyişsə, ancaq onu dəyişənlər günaha batacaqlar. Hacı Abbasın oğlu onu 1306 –cı ildə yazdı”. H.1306= M.1888/89-cu il (Неймар 2011 198-201).

Kitabələrin alt hissəsində kiçik daş lövhələr üzərində həndəsi və nəbatı naxışlar mövcuddur. Tağlı giriş qapıların üst kəmərinə yarpaq təsvirli naxışlardan bir hissə qalmışdır. Erməni işğal zamanında tarixi memarlıq abidəsi olan karvansaray restoran kimi fəaliyyət göstərmiş, hətta ermənilərin xəmir qarışdırın aparatları, çırılmış un cuvalları və rəflər belə qalmasıının şahidi olduq.

Şuşa şəhərinin kitabəli mülkləri

Qeyd etmək lazımdır ki, səfər zamanı Şuşa şəhərindəki mülk və malikanələr üzərində ərəb qrafikasının nəsx, nəstəliq və süls xətt nümunələri ilə yazılan ərəb-farsdilli kitabələr ilə rastlaşdıq. Əfsuslar olsun ki, XVIII əsrdə

inşa olunan yerli memarlıq xüsusiyyətləri ilə seçilən evlərin əksəriyyəti yarı uçuq vəziyyətdədir. Hələ məşhur rus batal rəssamı V.Vereşşagin (1842-1904) Şuşa şəhərindəki malikanələri görəndən sonra öz təssüratını belə ifadə etmişdir: “Bu şəhərin evləri düzgün formalı, qəşəng və hündür olub, çoxsaylı və gözəl pəncərələrlə işıqlandırılır. Qayalıqlar qoynunda yerləşən bu şəhər elə həmin qayalıqlardan götürülmüş daşlardan tikilmişdir. Şəhərin bütün küçələrinə enli daş plitələr döşənmiş, evlərin damları tirlərdən düzəldilmişdir”. Lakin, əfsuslar olsun ki, bir zamanlar rəssamın təsvir etdiyi Şuşanın yüksək səviyyəli sakinlərinin tikdirdiyi evlər erməni işğalı zamanı top-tüfəng ilə dağıdılmış və bəzi kitabələr silinmişdir. Belə mülləklərdən biri, inventarı 5151 sayılı XVIII əsr aid Seyidli məscidinin yanındakı iki mərtəbəli dağıdılmış binanın üzərində bir ədəd kalliqrafik yazılı kitabə (ölçüsü: 31 x 33 sm.) tədqiqata cəlb olundu. Evin sağ tərəfindəki tağlı qapının yan tərəfində, üstü açıq yaşıl rəngə boyanmış, yazının kənarları səkkizgüzlü haşiyədə nəstəliq xəttlə, fars dilində sahibinin adı və tarix yazılmış daş lövhə yerləşdirilmişdir.

صاحب خانه

.....مرحوم.....

تاریخ الصفري سنة ۱۳۰۵

Kitabənin tərcüməsi: “Evin sahibi... mərhum tarix səfər 1305-ci ildə”. H.q. 1305=m.19 oktyabr 1887-ci il.

Bildiyimiz kimi, Şuşa şəhəri məhəllələri ilə məşhurdur. Belə məhəllələrdən bir də Çuxur məhəlləsidir. Məhəllə şəhərin ən aşağı hissəsində yerləşdiyinə görə, belə adlandırılmışdır. Məhəllədə Azərbaycanın məşhur xanəndəsi Bülbülün bir mərtəbəli, iki otaq və eyvandan ibarət olan ev-muzeyi bu məhəllədə yerləşir. Hazırda Şuşada yeni bərpadan sonra tək

fəaliyyətdə olan muzey “Bülbülün Ev-Muzeyi”dir.

Şuşanın tarixi, maddi-mədəniyyət və memarlıq abidələri kimi Bülbülün evi də erməni vandallarının müdaxiləsinə məruz qalmışdır. Əsil adı Murtuza Məşədi Rza oğlu Məmmədov- Bülbül 22 iyun 1897-ci ildə Şuşa yaxınlığında, Xanbağlı adlanan yerdə anadan olmuş və 26 sentyabr 1961-ci ildə Bakı şəhərində vəfat etmişdir. Dahi müğəninin məzarı hazırda Birinci Fəxri Xiyabanda yerləşir.

Azərbaycan məşhur opera müğənnisi, professor, SSRİ xalq artisti Bülbül bu evdə anadan olmuş və böyümüş, ilk dəfə musiqi aləminə burada qədəm qoymuş, məşhur xanəndənin ev – muzeyi erməni vandalizminə məruz qalaraq , ekspozisiyada olan bütün materiallar talan edilmişdir. Erməni işğalı dövründə ev ciddi ziyan çəksədə, Şuşa azad edildikdən sonra Azərbaycan Prezidenti İlham Əliyevin tapşırığına əsasən Bülbülün ev-muzeyində əsaslı təmir-bərpa işləri aparılır və 2021-ci il yanvarın 14-də Şuşa şəhərinə səfəri zamanı başa çatan muzeyi cənab Prezident İlham Əliyev və birinci xanım Mehriban Əliyeva Bülbülün ev-muzeyinin açılışında iştirak etmişlər.

Xatırladaq ki, Şuşa şəhərinin ermənilər tərəfindən işğal olunması nəticəsində çoxsaylı muzeylər kimi Bülbülün də ev- muzeyindən 6 mindən artıq eksponat məhv edilmiş və daşınması mümkün olanlar Ermənistanı aparılmışdır. Ən ürəkləri ağrıdan hadisə isə erməni vəhşiləri tərəfindən Bülbülün güllələnmiş büstü idi ki, 28 ildən artıq Azərbaycan Milli İncəsənət Muzeyinin həyətində onunla yanaşı xan qızı Natəvanın və dahi Üzeyir Ha-

cıbəyovun büstləri də yerləşdirilmişdir. Müzəffər ordumuz tərəfindən Şuşa azad olunduqdan sonra, şəhərin quruculuq işləri zamanı hər üç gülənmış məşhur şuşalının büstləri Vətənə dönərək, ruhları şad oldu.

Maraqlı bir epizodu qeyd etmək yerinə düşərdi ki, Bülbülün ev-müzeyinin təmir-bərpası zamanı eyvana çıxan divarlarına yerləşdirilmiş üç ədəd daş lövhələr suvaq altında qalmışdır. Üzəri suvanmış daş lövhələrdə ikisində ərəb qrafikası ilə ərəb və fars dilində həkk oluna kitabələr, (ölçüsü: 20x30 sm)-günəş simvolunu əks etdirən altı ləçəkli gül təsviri aşkarlanmışdır .

Ev-muzeyinin giriş qapısının sağ tərəfinə yerləşdirilmiş birinci kiçik həcimli daş lövhədə (ölçüsü: 30x 25 sm) sahibinin ismi və inşa tarixi həkk olunmuşdur. Qeyd etmək lazımdır ki, binanın bərpası zamanlı üzə çıxan bu kitabələri oxumaq üçün 2020 –ci il tarixində “Azərbayca Elmi-Tədqiqat Layihə İnstitutu” tərəfindən göndərilən elektron vasitəsi ilə fotoları bizə göndərilədiyi və kitabə ilə yaxından təmas olmadığımız üçün yazıların bəzi hissələri oxunması mümkün olmamışdır (Əliyeva, 2022: 274-284).

Səfər zamanı Bülbülün ev–muzeyinə ziyarət zamanı bu kitabələrin estampları çıxarıldı, ölçüləri götürülərək yenidən tədqiqata cəlb olundu. Bu işdə bizə yaxından kömək etdiyi üçün muzeyin əməkdaşı Təranə xanıma və Şuşada bərpa işlərində çalışan Astaradan Murad bəyə dərinədən təşəkkür edirik.

ابن تعمیر خانه گشاده باد بدولت
صاحب کربلاي يوسف ۱۲۰۹
در علي بحق محمد علی وفي

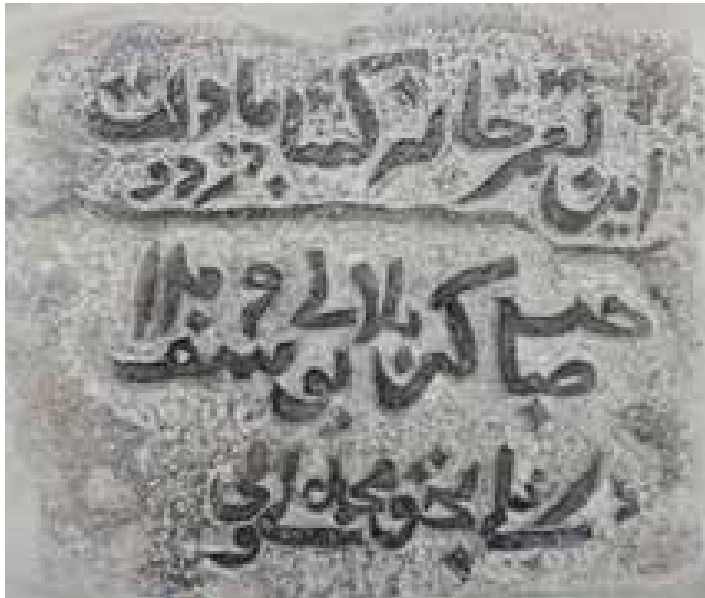
Kitabənin tərcüməsi: “Bu ev (qapısı) Şəhidlərin haqqına hər zaman hökumət üzünə açıq olsun! Sahibi Kərbəlayi Yusif Əli/1209 (il) də Muhəmmədin (s.ə.s.) uca haqqına (xatirinə) bu evi təmir etdirdi”. H. 1209=m. 1794/95-ci il.

II kitabə

İkinci kitabə giriş qapısının sol tərəfindəki daş lövhə (ölçüsü: 26x24 sm) üzərində kənarələri nəbati naxışlanmış, ərəb dilində, nəsx xəttlə dörd sətirlik mətndə Qurani Kərimin əl-Qələm surəsinin 51-52 ayələri (Bəd-nəzər duası) həkk olunmuşdur:

بِسْمِ اللَّهِ الرَّحْمَنِ الرَّحِيمِ
وَإِنْ يَكَادُ الَّذِينَ كَفَرُوا لَيُزْلِقُونَكَ بِأَبْصَارِهِمْ
لَمَّا سَمِعُوا الذِّكْرَ وَيَقُولُونَ إِنَّهُ لَمَجْنُونٌ
وَمَا هُوَ إِلَّا ذِكْرٌ لِلْعَالَمِينَ

Kitabənin tərcüməsi: “Mərhəmətli, Rəhmli Allahın adı ilə! (Ya Peyğəmbər!) Həqiqətən, kafirlər Qurani eşitdikləri zaman (sənə olan

həsədlərindən və qəzəblərindən dolayı) az qala səni gözləri ilə yeyələr. Onlar (sənin barəndə): “O divanədir!”– deyirlər. Halbuki bu (Quran) əməllərə (insanlara və cinlərə) ancaq bir öyüd-nəsihətdir! (Onun nazil olduğu kimsə heç vaxt divanə ola bilməz!).”

Əhəmiyyətli tarixi abidələr arasında həmin məhəllədəki Şirin bəy nəslinə məxsus iki mərtəbəli memarlıq xüsusiyyətləri ilə seçilən müllükdür. Müllükün birinci mərtəbəsində iki tağlı giriş qapıları dalğavari naxışlar ilə daşın səthindən dərin formada yonulmuşdur. Şirin bəy nəslindən qalan bu müllük də erməni işğalından sonra dağıdılmış və yarı uçuq vəziyyətdədir. Qeyd etmək lazımdır ki, Azərbaycan Respublikası Mədəniyyət Nazirliyini bu müllük üzərində bir tablosu yoxdur. Lakin ölkə əhəmiyyətli memarlıq abidəsi sıralarına daxil olan bu müllükün dövlət tərəfindən qorunması zəruridir. Müllükün ikinci qapı açırımını örtən aypara şəkilli tağbənd giriş qapısının üzərində daş lövhə (ölçüsü: 41x50 sm.) yerləşdirilmişdir. Həmin dördkünc daşın üzərində səkkizgüşəli haşiyədə dörd sətirlik nəstəlik xəttlə bir ədəd kitabə fars və ərəb dilində. Kəlmeyi-şəhadətin birinci hissəsi və binanın

inşa tarixi həkk olunmuşdur:

I kitabə

المبارك
گشاده باد همیشه این درگاه
بحق أشهد أن لا إله إلا الله
في سنة ١٢٠٨

Kitabənin tərcüməsi: "Şəhidlərin haqqına qoy həmişə bu mübarək dər-
gah açıq olsun! / Şəhadət verirəm ki, Allahdan başqa ilah yoxdur / 1208- ci
ildə "h.q. 1208 =m. 1793/94-cü il.

Şirin bəy nəslinə məxsus binanın sağ tərəfində öz memarlıq üslubu
və milli koloriti ilə seçilən XVIII əsrə aid üç mərtəbəli və inventarı 341
saylı "Hacı Quluların malikanəsi" adlı möhtəşəm bina Şuşa şəhərinin baş
memarı Kərbəlayi Səfi xan Qarabağının əl işlərindən birdir. Ölkə əhə-
miyyətli memarlıq abidəsi erməni işğalı zamanı top atəşinə tuş gələndən
sonra sadəcə divarları, iki giriş qapısı və ikinci mərtəbədə iri sütunlu, tağlı
pəncərələri olan açıq verandası qalmışdır. Malikanənin sol tərəfindəki
dalğavari naxışlanmış qapı açırımı örtən aypara şəkilli tağbənd portalına
yerləşdirilmiş dörd künc formalı daş lövhə üzərində iki ədəd kitabə həkk
olunmuşdur. I kitabənin (ölçüsü: 99x49 sm.) kənarları çoxlaxətkli gül təsiri
və iki sətirlik yazı səkkizgüşəli haşiyədə gözəl süls elementli nəsx xəttlə fars
dinində yazılmışdır:

I kitab

بانی این بنای دل پذیر وصاحب این عمارت بی نظیر عمده لایعین
ولاکابر فخر الحج و المعتمدین حاجی محمدقلی بن مشهدی علی قرا باغیست

Kitabənin tərcüməsi: "Bu ürəyə xoş gələn binanın banisi (inşa etdirən şəxs) və bu tayı-bərabəri olmayan imarətin sahibi və böyüklərin hacısı və möhtəbərlərin (xalqın ehtimad etdiyi və inandığı insan) fəxri Məşhədi Əlinin oğlu Hacı Məhəmməd Qulu Qarabağlıdır".

I kitabənin davamı olan II kitabədə (68x36 sm.) binanın inşa tarixi iri nəsx xəttlə ərəb dilində həkk olunmuşdur. Həm yazı üslubuna, həm də bədii tərtibatına görə digər daş kitabələrdən seçilir. Beləki, iki sətirik gözəl nəsx xəttlə yazılan kitabənin kənarələri baş tərəflərində tülpan güllü,

səkkizgüşəli haşiyənin ətrafı hörmə naşıqlarla, dörd küncündə isə lotos gül (şanagüllə) təsvirlə işlənilmişdir:

II kitabə

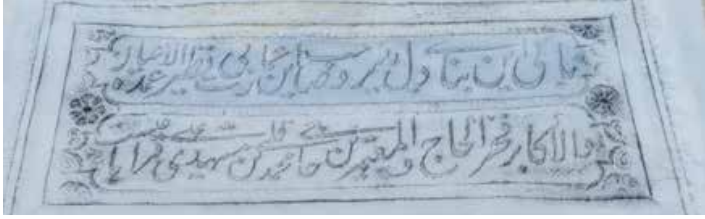
تاريخ شهر صفر المظفر في سنة ١٢٧٠

Kitabənin tərcüməsi: "Tarix səfər əl-müzəffər ayı 1270 ildə".

H.q.1270=m.03 noyabr 1853-cü il.

Şuşanın digər Çöl Qala məhəlləsində Xan qızı Xurşidbanu Natəvanın evi və Natəvanın bulağına (inventar № 5043), (foto 18/19) yaxın məsafədə tarixi əhəmiyyətli Əsəd bəy Cavanşirin mülküdür.

Şuşa şəhərinin icra hakimiyyəti binasının sol tərəfində yerləşən inventarı 343 sayılı Əsəd bəy Cavanşirin iki mərtəbəli saray kompleksinin birinci mərtəbəsi ağ əhəng daşından, ikinci mərtəbəsi isə bişmiş qırmızı kərpicdən hörülmüşdür. Əsəd bəy Cavanşirin inşa etdirdiyi binanın giriş qapısının üst hissəsində dördkünc daş lövhədə binanın tarixi və açırımını örtən

aypara şəkilli tağbəndin içərisində nəstəliq xəttlə digər kitabədə isə mülkün sahibinin ismi həkk olunmuşdur. Lakin, kitabənin orta hissəsində yazılar silindiyyindən kitabəni tam oxumaq mümkün olmamışdır:

I kitabə

تاریخ الاول رخب

سنه ۱۲۶۹

Kitabənin tərcüməsi: "Tarix rəcəbin əvvəli il 1269". H.q. 1269/m. 10
aprel 1853-cü il.

جناب بك

اسدالله

بن المرحوم بك جوانشیر

Kitabənin tərcüməsi: "..... cənab bəy Əsədullah.....bin rəhmətlik.....
bəy Cavanşir.....".

Əsədullah bəyin evinin sağ tərəfində iki mərtəbəli şuşalıların adlandırıldığı Uğurlu bəyin evinin giriş qapısının açırımını örtən aypara şəkilli tağbəndin yuxarı hissəsində yerləşdirilmiş bütöv bir daş lövhə üzərində nəstəliq xəttlə fars dilində kitabə tərfimizdən araşdırıldı.

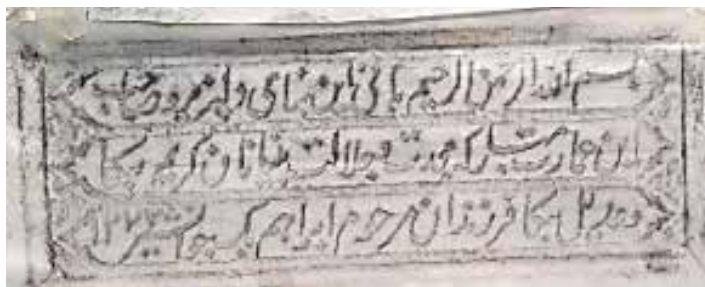

بِسْمِ اللَّهِ الرَّحْمَنِ الرَّحِيمِ/ بانی این بنای دل پذیر و صاحب
 این عمارت المبارکه مجدت و جلالت بنیاتان کریم بکا
 و عدیل بکا فرزندان مرحوم ابراهیم بک جوانشیر ۱۲۷۷

Mərhəmətli və Rəhmli Allahın adı ilə. Bu ürəyə xoş gələn binanın banısı (tikdirəni) və bu böyük, əzəmətli, dəbdəbəli mübarək imarətin sahibi Kərim bəy və Ədil bəy rəhmətlik İbrahim Bəy Cavanşirin uşaqlarındır 1277". H.1277/m. 1860/61-ci il.

Şuşanın Çöl Qala məhəlləsində Xan qızı Xurşidbanu Natəvanın evi

və Natəvan bulağına yaxın məsafədə yerləşən binanın kitabəsində həm Əsədullah bəyin, həm də yerli əhali tərəfindən Uğurlu bəy adı ilə məşhur olan mülkün kitabəsində rastlaşdığımız Kərim bəy və Ədil bəy Cavanşir nəslindən olması müəyyən edildi.

Mamay bulağının kitabəsi

Tarixi abidələrin üzərindəki məhv edilmiş kitabələri yenidən bərpa etmək və xalqın daş yaddaşını özünə qaytarmaq üçün zamanında oxunmuş epiqrafik abidələrin estampından yararlanaraq restovrasiya etmək, estampı və ya fotosu qalmayıbsa, yazının izi ilə bərpa edərək yazılı abidələrimizin tarixini canlandırmaq lazım gəlirdi. Şuşanı işğal etdikdən sonra erməni vandalları Mamay bulağının üzərindəki kitabənin yazılarını silib yerinə iri xaç və simvollar yerləşdirmişlər. 31 dekabr 2020-ci il tarixində AMEA Arxeologiya, Etnoqrafiya və Antropologiya İnstitutunun əməkdaşı, tanınmış arxeoloq Təvəkkül Aliyevə Azərtacın müxbiri tərəfindən 1986-cı ildə çəkilmiş Mamay bulağının fotosu göndərilmiş, yazının oxunması xahiş edilmişdir. Kitabə tərəfimizdən araşdırılıb, Təvəkkül müəllimə təhvil verildi. Mamay bulağının kitabəsində mərhum Səməd ağa Cavanşirin adı həkk olsa da onun haqqında məlumatımız azdır. Səməd ağa görünür Qarabağ xanı Pənah xan Cavanşirin nəslindən olub. 1986-cı ildə Şuşada Mamay bulağı üzərində olmuş kitabənin fotosu, əslində kitabənin orijinal variantı burada təqdim olunur. Daş lövhə

üzərində səkkizgüşəli haşiyədə dörd sətirlik kitabə ərəb qrafikası ilə çox gözəl süls xətt ilə, fars dilində yazılmışdır:

بسم الله الرحمن الرحيم
 حصه آب مسلمانان از مقسم تا اینجا و عمارت
 این بنا بپادگار مرحوم صمد اقا جوانشیر آورده شد
 تقبل الله منه ۱۳۱۸ هجری

Kitabənin tərcüməsi: “Mərhəmətli, Rəhmli Allahın adı ilə! Müsəlmanlar üçün suyu mənbəyindən buraya gətirən rəhmətlik Səməd ağa Cavanşirə yadigar su anbarı binası tikilmişdir. Allah ondan qəbul etsin. H.1318=M.1900/01-ci illər.

Hal-hazırda erməni vandallarının müdaxiləsi nəticəsində xaç ilə əvəzlənən ərəb qrafikalı yazılı daş öz köhnə halına gətirilmişdir.

Ədəbiyyat:

Ələsgərzadə 1947
 Əjdər Ələsgərzadə. Şuşa-Ağdam-Bərdə səfəri // Azərbaycan SSR Elmlər Akademiyasının 1945-ci il ekspedisiyaları. Bakı: Azərbaycan SSR EA nəşriyyatı, s. 161-162.

Əliyeva 2022
 Həbibə Əliyeva. Şuşa epigrafik abidələrinə vandal ermənilərin müdaxiləsi (Vandal Armenians' Intervention in Shusha Epigraphic Monuments) // III. International Modern Studies in Social Sciences and Humanities “Year of Shusha - 2022”, June 7-10, 2022 Karabagh // Azerbaijan, IKSAD Publications, pp. 274-284.

Qarabağnamələr 2006
 Qarabağnamələr. I kitab. Tərtib edən: Akif Fərzəliyev. Bakı: Şərq-Qərb, 216 səh.

Qarabağnamələr 2006a
 Qarabağnamələr. II kitab. Tərtib edən: Nazim Axundov. Bakı: Şərq-Qərb, 288 səh.

Qarabağnamələr 2006b
 Qarabağnamələr. III kitab. Tərtib edən: Nazim Axundov. Bakı: Şərq-Qərb, 248 səh.

Qarabağlı 2000
 Rizvan Qarabağlı. Azərbaycan memarlığı və üçüncü minillik: Şuşada “Gövhər ağa” məscidi // Qobustan, № 4, s. 67-70.

Qarabağlı 2002
 Rizvan Qarabağlı. Şuşanın şəhərsalma memarlığı // Qobustan, № 1, s. 41-45.

Qarabağlı 2004

Rizvan Qarabağlı. Qarabağ şəhəri: (Şuşa abidələri haqqında) // Elm və həyat, № 1-2, s. 21-23.

Qarabağlı 2003

Rizvan Qarabağlı. Qarabağın nadir memarlıq abidələri və müasir problemlər: (məqalədə Şuşanın tarixi memarlıq abidələri haqqında məlumat verilmişdir) // Azərbaycan tarixi və mədəni irs problemləri elmi praktik konfransın materialları: 20 may 2003-cü il. Azərbaycan Respublikası "Təhsil" Cəmiyyəti, Bakı, s. 8-9.

Qarabağlı 2009

Rizvan Qarabağlı. Qarabağın islam memarlığı: (məqalədə Şuşadakı "Aşağı Gövhər ağa", "Yuxarı Gövhər ağa" və "Saatlı" məscidlərindən də bəhs olunmuşdur) // Bakı İslam mədəniyyətinin paytaxtıdır – 2009: beynəlxalq konfransın tezisləri, 9-10 noyabr. Bakı, s. 110-111.

Qarabağlı 2009a

Rizvan Qarabağlı. Qarabağın qədim məscidləri: (məqalədə Şuşa qalasından da bəhs olunmuşdur) // "Qarabağ dünən, bu gün və sabah" VIII elmi-əməli konfransın materialları: Qarabağ general-qubernatorluğunun 90 illiyinə həsr olunur. Bakı, s. 238-241.

Qacar 2019

Çingiz Qacar. Köhnə Şuşa (Rus dilindən tərcümə edənə və məsul redaktor V.Quliyev). Bakı: Şərq-Qərb, 341 s.

Nemətova 1961

Nemətova M.S. Şuşa şəhərlərindəki «cümə məscidi»nin kitabələri. // Azərbaycan SSR Elmlər Akademiyasının xəbərləri, İctimai elmlər seriyası, № 1, s.47-59.

İki sahil 2021

Ulu öndər Heydər Əliyev: Şuşa əziz bir şəhərdir, əziz bir torpaqdır, əziz bir qaladır, əziz bir abidədir: (Vaqif poeziya günlər haqqında) // İki sahil. - 2021, 1 sentyabr, s. 4.

Karvansaray 2013

Şuşa karvansaraları: [Hacı Məhərrəmin karvansarayı; Hacı Əmiraslan bəyin karvansarayı; Uğurlu bəyin karvansarayı; Mir Səyyar oğlunun karvansarayı; Murad bəyin karvansarayı; Hacı Hüseynin karvansarayı; Gövhərağanın karvansarayı; Hacı Abbas bəyin karvansarayı; Cavad ağanın karvansarayı; Xanlıq Muxtarın karvansarayı] // Şuşa. - 2013. - 30 iyun. - s. 6-7.

Неймат 1991

Неймат М.С. Корпус эпиграфических памятников Азербайджана. Арабо-персоязычные надписи Баку и Апшерона (XI - начала XX века). Том 1, Баку: ЭЛМ, 1991, 248 с.

Неймат 2011

Неймат М.С. Корпус эпиграфических памятников Азербайджана. Том V, Баку: ЭЛМ и тахсил, 240 с.

DR. FARİZ XƏLİLLİ

Arxeologiya

[doi: 10.30546/978-9952-8412-3-7.006](https://doi.org/10.30546/978-9952-8412-3-7.006)

Azərbaycan ərazisinin və onun tarixinin arxeoloji baxımdan öyrənilməsi Qarabağdan başlanıb desək, yanılmırıq. Belə ki, fransız səyyahı və arxeoloqu, etnoqraf, naturalist Frederik Dübua de Monpere 1834-cü ildə Şuşada olmuş və həmin əraziləri müşahidə etmişdir. O, Şuşa ətrafı ilə yanaşı, Helenendorf/Xanlar/Göygöl və Naxçıvan ərazisində olaraq çox sayda qəbir abidələrini yoxlamışdır. Materialların böyük bir hissəsi Fransaya göndərilmişdir (Mahmudova 2022).

Sonralar Qarabağ ərazisinin arxeoloji abidələrinin tədqiqində Emil Resler böyük rol oynamışdır. Hələ 1871-ci ilin oktyabrında Tiflisdə Qafqaz Arxeologiya Komitəsinin yaradılması Azərbaycanın maddi mədəniyyət tarixi ilə maraqlanan xarici arxeoloqları səfərbər etdi. Qeyd edək ki, Qafqaz arxeologiyası ilə qeyri-peşəkar həvəskarlar da məşğul olub. Berlin Antropologiya, Etnoqrafiya və Qədim Tarix Cəmiyyəti tərəfindən maliyyələşdirilən, Şuşa Realni məktəbinin alman dili müəllimi Emil Resler 1892-1903-cü illər arasında Şuşa ətrafında apardığı arxeoloji qazıntılar zamanı çoxlu qəbirlər aşkar etmişdir. Onun öyrəndiyi abidələr eneolit, tunc və dəmir dövrlərinə aid edilir. Həqiqən deyə bilirik ki, Emil Reslerin apardığı qazıntılar nəticəsində Qarabağın tunc dövrü tarixinin öyrənilməsi üçün zəngin materiallar toplanmışdır (Əliyeva 2022).

XX əsrin 20-ci illərində Azərbaycan Arxeoloji Komitəsinin tapşırığı ilə komitənin elmi katibi V.M.Sisoyev, təlimatçı Q.Sadiqi, Yevlaxdan keçərək Şuşa və Laçına, 1926-cı ilin may-iyununda isə Azərbaycan Arxeoloji Ko-

mitasi İdarəsinin sədr müavini Cəmil Aleksandroviç Nasifi və təlimatçı İsa Əzimbəyov İvan Meşşaninovun rəhbərlik etdiyi ekspedisiyaya qoşularaq Qarabağda, o cümlədən Xocalı nekropolunda arxeoloji qazıntıları aparmışdır. Bu abidələr də son tunc və ilk dəmir dövrü yadigarlarıdır.

Şuşa şəhərinə ilk rəsmi ekspedisiya 1934-cü ilin 5 sentyabr - 5 oktyabr tarixlərində Sara Aşurbəyli (ekspedisiyanın rəhbəri), Mirvarid Dilbazi (Dövlət muzeyinin Ədəbiyyat şöbəsinin əməkdaşı) və M.O.İsayevadan (mühəndis-memar) ibarət olmaqla təşkil edilmişdir. Şuşa, Ağdam rayonlarına və Çanaqçı kəndinə təşkil edilən ekspedisiyanın məqsədi bu bölgələrin yerüstü, o cümlədən memarlıq abidələrinin qeydə alınması və tədqiqindən ibarət idi (Mahmudova 2022).

Ekspedisiya qazıntı və ya şurf qoymasa da, təyinatı üzrə Şuşa abidələrinin təsnifatını vermiş, təsvir etmiş və imkan olduqca, abidələrlə bağlı etnoqrafik materialları da toplamışdır. Ekspedisiyanın hesabatında yeri gəldikcə, qeydə alınan abidələrin yerləşdiyi ərazinin əhalisi, onların məşğuliyyəti, münasibətləri haqqında da geniş məlumat verilir. Ekspedisiya yerüstü abidələrin və başlıca olaraq Şuşa şəhəri və yaxınlıqda olan Çanaqçı kəndi, habelə Ağdam şəhərinin memarlıq abidələrinin qeyd edilməsi və öyrənilməsi məqsədilə bir ay müddətinə təşkil olunmuşdur (Aşurbəyli 1934).

Ekspedisiya zamanı müdafiə, ibadət, mülki və sənaye xarakterli memarlıq tikililəri, həmçinin məzar abidələri və yaşayış tikililəri, onların üzərində olan rəsm və naxışlar öyrənilmişdir. Eyni zamanda bu tikililər tədqiq edilən rayonun tarixi məlumatları ilə əlaqələndirilmiş, şifahi xalq əfsanələri də qeyd edilmişdir. Ekspedisiyanın kəşfiyyat xarakterli olduğuna görə Şuşa və digər məntəqələrinin bütün abidələri deyil, yalnız daha çox səciyyəvi olan abidələr öyrənilmişdir (Mahmudova 2022).

Sonrakı rəsmi arxeoloji ekspedisiya kimi Məmmədali Hüseynovun rəhbərliyi ilə 1971-1973 və 1975-ci illərdə Azərbaycan Elmlər Akademiyasının Tarix İnstitutunun Mil-Qarabağ arxeoloji ekspedisiyası böyük elmi işlər görmüşdür. Belə ki, 1971-ci ilin iyulunda ekspedisiya Şuşa şəhəri yaxınlığındakı Cıdır düzünün aşağı hissəsində paleolit mədəniyyətinə aid qədim insan düşərgəsini aşkar edib. Düşərgə Şuşa şəhərində yerləşdiyi üçün Şuşa mağarası adlandırılmışdır. Mağara Daşaltı çayının sol sahilində, dəniz səviyyəsindən 1500 metr yüksəklikdə, çayın müasir yatağından 80

metr hündürlükdə yerləşir. Abidə mərmər əhəngdaşı qalın təbəqələrinin altında yerləşir. Karst mağarası təbii olaraq milyon il əvvəl əmələ gəlib. Düşərgənin eni 20 metr, uzunluğu 100 metr və hündürlüyü 7 metrdir. Mağaranın mədəni təbəqələrinin xarakterini müəyyən etmək üçün quyu qazılmışdır. İki metr dərinlikdən iki ədəd kobud alət aşkar edilmişdir. Bu cür alətlərə oxşar tapıntılar Azıx mağarasının Aşel təbəqəsində üzə çıxmışdır (Əliyeva 2022).

Şuşa mağarasında ümumilikdə çöküntülərdə beş təbəqə müəyyən edilmişdir. Birinci və ikinci təbəqələrdə aparılan arxeoloji qazıntılar zamanı eneolit, tunc, qədim və orta əsrlərə aid metal və gil qabların fraqmentləri aşkar edilmişdir. Materialların mühüm hissəsi müxtəlif keramika parçalarıdır. Mövcud olan çoxlu sayda müqayisəli materiallara əsaslanaraq onlar asanlıqla xronoloji bölgüyə uyğunlaşdırılıb. Ən qədimi gildə incə doğranmış samanla saxsı parçalarıdır. Onların rənginin səthi açıq qırmızıdır. Oxşar keramika nümunələri Azərbaycanın digər bölgələrində də aşkar edilmişdir. Qeyd edək ki, bu abidələrdə saman keramika ilə yanaşı, qaba dənəli qum qarışıqı olan gil qablar da aşkar edilib. Mağaradakı keramika məmulatları arasında xronoloji olaraq tunc dövrünün növbəti mərhələsini əhatə edən artefaktlar aşkar edilmişdir. Səthində çərtmə naxışlar vardır. Bu artefaktlar Orta Tunc dövrü ilə eynidir. Dulusçuluq fraqmentləri arasında təsvir edilənlərlə yanaşı, Tunc və Erkən Dəmir dövrlərinə aid tapıntılar da vardır. Düşərgənin üçüncü təbəqəsində maddi mədəniyyət nümunələri qeydə alınmayıb. Dördüncü və beşinci təbəqələrdə paleolit dövrünə aid maddi mədəniyyət nümunələri aşkar edilmişdir (Əliyeva 2022).

Milli Azərbaycan Tarixi Muzeyinin XX əsrin 20-ci illərində tərtib olunmuş iki cildlik baş inventar kitabını tədqiqata cəlb edərkən məlum olmuşdur ki, Qafqaz (Gürcüstan) Muzeyindən verilən və «Redkin lager» adı ilə Arxeologiya fondunun inventar kitabına daxil olan arxeoloji materialların bir qismi Şuşa, Zəylik, Şəmkir (Anenfeld) və Çomaqlıdandır (Xəlilli 2017, 5). Emil Reslerin təqdim etdiyi həmin materiallar müəyyən edilərək tədqiqata cəlb edilmişdir.

1924-cü ildə Davud Şərifovun bilavasitə səyi nəticəsində Azərbaycan Dövlət Muzeyinə sərgilərdə qədim insanların həyat tərzini dolğun

göstərə bilmək üçün Dövlət Ermitajı emalatxanasından Rusiyanın müxtəlif ərazilərində tapılmış unikal arxeoloji materialların mulyajları (Fond inventar kitabı inv. № 907-970; 1254-1302), 1925-ci ildə isə Qafqaz Muzeyindən Redkin lager, Şuşa, Anenfeld, Çomaqlı, Zəylik, Yenikənd və Bakıda aparılan qazıntılar nəticəsində aşkar olunmuş əksəriyyəti son tunc və ilk dəmir dövrünə aid olan maddi-mədəniyyət nümunələri daxil olmuşdur.

1925-ci ildə tərtib olunmuş aktda Qafqaz Muzeyinin Redkin lager, Şuşa, Anenfeld, Çomaqlı, Zəylik, Göyçay qəzası Yenikənd kəndi və Bakı qəzasından aşkar olunmuş maddi-mədəniyyət nümunələrini Azərbaycan Tarixi Muzeyinə təhvil verdiyi aydın olur. Odur ki, Arxeologiya fondunun inventar kitabından istifadə edən tədqiqatçı istəmədən yanlışlığa düşə bilər. Muzeydə az sayda olsa da Şuşa ətrafı arxeoloji materiallarının olması haqqında heç bir məlumat yox idi. Son zamanlar apardığım araşdırmalar zamanı mənə məlum oldu ki, Redkin lager materialları adı altında qeyd olunmuş tunc gəm (Fond inventar kitabı inv. № 1052), ox ucları (Fond inventar kitabı inv. № 1037; 1038), xəncər başlığı (Fond inventar kitabı inv. № 1057), düymələr (Fond inventar kitabı inv. № 1056; 1060), lövhəcik və ya kəmər hissəsi (Fond inventar kitabı inv. № 1058; 1051), qolbaqlar (Fond inventar kitabı inv. № 1045; 1046), çaxmaqdaşı və dəvəgözdən ox ucları (Fond inventar kitabı inv. № 1039; 1040), əqiq və balıqqulağı muncuqlar (Fond inventar kitabı inv. № 1053; 1059; 1054; 1055), heyvan dişləri (Fond inventar kitabı inv. № 1048; 1050) və çürümüş ağac parçasından (Fond inventar kitabı inv. № 1049) ibarət maddi-mədəniyyət nümunələri məhz Şuşa qəzasındandır.

Şuşa qəzasından əldə edilmiş dəvəgözdən sap yeri olan qaşov çox maraqlıdır (Fond inventar kitabı inv. № 1041). Onun ucu işlənmişdir. Yuxarisında sap keçirmək üçün deşik-küp açılmışdır. Küpün dairəsinin bir hissəsi sınımışdır. Uzunluğu 5,5 sm, küpün uzunluğu 3,3 sm-dir. Şuşanın digər dəvəgözdən hazırlanmış qaşovu üçbucaqşəkilli olub, iki tərəfdən kənarları işlənmişdir (Fond inventar kitabı inv. № 1043). Uzunluğu 3,7 sm, ən enli yerdə eni 2,7 sm-dir.

Muzeydə mühafizə edilən atlar üçün tunc gəmlər belə qruplaşdırılmışdır:

1. Ön asiya tiplilərə təqlid yolu ilə oxşadılmışlar;
2. Dolanlar tipli (e.ə. VII-VI əsrlər);
3. Luristan tipli;
4. Eşmə gəmlər.

Azərbaycanda birinci qrupa məxsus tunc gəmlərin daha çox istifadə olunduğu onların demək olar ki, çox tapılmasına görə müəyyən edilir. Mingəçevirdə kurqanlardan belə gəmlər əldə edilmişdir. Bu tip gəmlərdən biri Şuşa qəzasından da tapılmışdır.

Qübbəli və qübbəsiz sulğunclu tunc xəncərlər Xocalı-Gədəbəy mədəniyyətinin əsas əlamətlərindən hesab olunur. Cənubi Qafqazın mərkəz hissəsində yerləşən Azərbaycan abidələri - Şuşa, Çovdar, Ballica, Xaçbulaq, Mingəçevir, Nüzgər ilə yanaşı, Qızılburun, Uzuntəpə, Vardanlı kimi bu bölgədən kənar ərazilərimizdə də aşkar olunmuşdur. Qübbələr xəncərlərlə bir yerdə tapıldığı kimi, ayrıca da əldə edilmişdir.

Şuşa qəzasından aşkar olunmuş sümük ox ucu dördbucaqlı, sapa keçən sulğuncu isə dairəvi formada hazırlanmışdır (Fond inventar kitabı inv. № 1042). Uca doğru ensizləşir və nazildir. Uzunluğu 4 sm, ən enli yerdə eni 1 sm-dir.

Milli Azərbaycan Tarixi Muzeyində qorunan Şuşa qəzası materialları əsasən Xocalı ətrafındadır. Emil Resler həmin materialları Qafqaz Muzeyindəki inventar nömrələri ilə ayrıca məqalədə nəşr etmişdir. Burada həmin məqaləni olduğu kimi təqdim edirəm.

Ədəbiyyat:

Baş inventar kitabı
AMEA Azərbaycan Tarixi Muzeyi Arxeologiya fondu: Azərbaycan Dövlət Muzeyi baş inventar kitabı № 1-2.

Fond inventar kitabı
AMEA Azərbaycan Tarixi Muzeyi Arxeologiya fondu: inventar kitabı № 1-27

Xəlilli 2017
Fariz Xəlilli. Arxeoloji materiallar Azərbaycan tarixinin öyrənilməsində mənbə kimi (Milli Azərbaycan Tarixi Muzeyinin materialları əsasında). Bakı: Avropa, 178 səhifə

Mahmudova 2022
Vəfa Mahmudova. Şuşa tarixinin tədqiqində yeni səhifələr // IV Beynəlxalq Abi-

dələr və Tarixi Yerlər Şuşa Simpoziumunun Materialları, Şuşa, 22 noyabr 2022-ci il, Bakı: im-print.

Əliyeva 2022

Şəbnəm Əliyeva. Şuşa və ətrafının arxeologiyası // III Beynəlxalq Abidələr və Tarixi Yerlər Ağsu Simpoziumunun Materialları, Ağsu, 22 noyabr 2022-ci il, Bakı: im-print.

Emil Reslerin Qafqaz muzeyləri məcmuəsindəki məqaləsi

КАРАБАХЪ.—KARABAGH.

ШУША.—SCHUSCHA.

Учитель Елисаветпольской мужской гимназии, Эмиль Рёсслер, производит многие годы на средства, отпускаемые ему Императорскою Археологическою Коммиссией, последовательныя раскопки въ Шушинскомъ и Джебашинскомъ уѣздахъ, Елисаветпольской губернии, и представилъ изъ своихъ раскопокъ богатый могильный инвентарь, состоящій изъ бронзоваго оружія весьма тонкой и изящной отдѣлки, туалетныхъ принадлежностей также изъ бронзы, сердечковъхъ бусъ и большого количества глиняныхъ сосудовъ, обычной для Закавказья крупной раздутой формы. Судя по краткимъ отчетамъ Археологической Коммиссiи ¹⁾ и по указаніямъ самого Рёсслера могилы, изъ которыхъ вещи изысканы въ Тифлисскомъ Музеѣ, дѣлятся на три рода:

а) Курганы въ мѣстности Арчадзоръ-Давшанли, въ Джебашинскомъ уѣздѣ, съ могилы обложенной каменными плитами съ верхнимъ прикрытіемъ, состоящимъ изъ двухъ и до четырехъ плитъ, или могилы прямо вырытой въ грунтовой землѣ и въ этомъ случаѣ неприкрытой камнемъ. Могилы эти содержали обыкновенно нѣсколько человѣческихъ костей, при чемъ главный скелетъ занималъ средину и лежалъ въ вытнутомъ положенiи; вокругъ него располагались въ си-

¹⁾ За 1892 и 1894 гг.

Der Lehrer am Knabengymnasium in Elisabethpol, Emil Rössler, hat seit mehreren Jahren auf Kosten der Kaisl. Archaeologischen Kommission in St.-Petersburg Ausgrabungen im Schuschin'schen und Dshewanschir'schen Kreise gemacht. Seine reichen Gräberfunde bestanden aus Bronze Waffen von sehr guter und feiner Arbeit, aus Toiletten Gegenständen, ebenfalls aus Bronze, Chalcedon Perlen, vielen Thon Gefässen in der transkaukasischen, aufgebläheten Form. Nach dem kurzen Bericht der Archaeologischen Kommissiion und nach H. Rösslers persönlichen Mittheilungen lassen sich die untersuchten Gräber folgendermaassen eintheilen:

a) Kurgane, grosse Grabhügel bei **Artschadsor-Dawschanli** im Dshewanschir'schen Kreise mit Gräbern in Steinplatten und durch solche auch mit 2 oder 4 Fliesen geschlossen. oder direct ausgegrabene Gräfte und ohne Steindecke. Diese Gräber enthielten gewöhnlich mehrere Skelette, wobei das Hauptskelett in der Mitte der Andern in ausgestreckter Stellung lag. Rund herum, in sitzender Stellung, gab es von 3—8 andere Skelette. Ausserdem fand man ebenda Pferdeknochen und Reste vom Geschirr in Bronze. Bei den Skeletten

дязем положенія отъ 3 и до 8 особей. Кро-
мѣ того слѣды копскихъ скелетовъ съ брон-
зовыми удилами и остатками сбруи. При ске-
летахъ значительное количество бронзоваго
оружія, состоящаго изъ короткихъ мечей или
кинжаловъ, булавъ, предельно выработанныхъ
и тонко кованыхъ наконечниковъ стрѣлъ съ
рѣзко изогнутыми и заостренными боковыми
крюками, множество бусъ изъ антимоніума,
горныхъ породъ и золота. Сосуды изъ хоро-
шо отмученной и обожженной глины формо-
ваны при помощи гончарнаго станка и носятъ
слѣды блестящей черной краски. Орнаменти-
рованы эти сосуды большею частью вдавлен-
ными параллельно расположенными рейками.

б) Значительная плоская насыпь изъ круп-
ныхъ рѣчныхъ гальки, составляющая зна-
чительный некрополь въ Ходжалы, Шушип-
скаго уѣзда. Могилы этого рода представ-
ляются въ видѣ могучихъ каменныхъ ящи-
ковъ, сложенныхъ изъ огромныхъ плитъ, безъ
особаго верхняго прикрытія и заполненныхъ
большими каменьями. Могильный инвентарь рас-
полагался на днѣ ящика въ значительномъ
слоѣ земли пережженной съ древесной зо-
лой, среди которой замѣчались также слабыя
остатки пережженныхъ костей и черепки по-
суды. Бронзовыхъ предметовъ туалета немного,
но значительное количество бронзовыхъ топо-
ровъ, копій и стрѣлъ, болѣе скромныхъ разбѣ-
ровъ и формъ, чѣмъ въ первой названной мѣст-
ности и безъ тѣхъ боковыхъ острій, которые
замѣчались у стрѣлъ той мѣстности, кольца брон-
зовыя и множество грубо шлифованныхъ сер-
долизовыхъ бусъ. Предметы этихъ могилъ от-
личаются особой катинной свѣтло-синяго цвѣта.

в) Въ той-же мѣстности курганы зна-
чительныхъ размѣровъ, прикрывающіе кост-
рища съ массой зола, огромными залежами
пережженныхъ костей животныхъ: лошадей, ба-
рановъ, собакъ, кабановъ и бизоповъ¹⁾. На
значительной глубинѣ подъ этими остатками,
на подстилкѣ изъ рѣчнаго песку обломки брон-
зовыхъ поясовъ, попорченные огнемъ бронзо-

fund man viele Bronzewaffen, kurze Schwer-
ter, Kinshale, Nadeln von sehr guter Arbeit,
dazu auch fein geschmiedete Pfeilspitzen mit
scharfen, seitlichen Haken. Auch viele Per-
len aus Antimon, Gold und Gestein wurden
gefunden. Die im Material und im Brande
guten Thongefässe waren mit Hilfe der Dreh-
scheibe geformt, sie zeigen Spuren von glän-
zender schwarzer Farbe. Die Ornamentation
dieser Gefässe besteht in eingedrückten Pa-
rallelstreifen.

b) Bei **Chodshali** im Schuschin'schen
kreise bedecken aufgeschüttete Schwemmsteine
ein grosses Gräberfeld. Hier sind die Stein-
kasten Gräber eingebettet. Sie bestehen aus
grossen Fliesen ohne obere Decke. Auf dem
Boden der Steinkiste liegt das Inventar in
einer Erdschicht, die mit Holzasche gemischt
ist. Darin fand man nur geringe Reste ver-
brannter Knochen und Gefässcherben. Toilet-
ten Gegenstände in Bronze wurden nur we-
nige gefunden, dagegen viele Beile aus glei-
chem Material, Spiesse und Pfeile kleiner und
auch ohne seitliche Haken, wie die in den
oben erwähnten Gräbern. Ausserdem gab es
noch Ringe in Bronze und eine Masse grob-
geschliffener Chalcedon Perlen. Die Gegen-
stände dieser Gräber zeichnen sich durch helle,
blaue Patina aus.

c) Eben an diesem Platze giebt es auch
grosse Kurgane, welche die Scheiterhaufen
samt vieler Asche und vielen verbrannten
Knochenresten von Thieren bedeckten, so von
Pferden, Schafen, Hunden, Ebern und Biso-
nen¹⁾. Unter alle dem fand man auf einer
Schicht von Flussand. Bronzestücke von Gür-
teln, durch das Feuer verderbene Bronzewaf-

¹⁾ Вероятно были или буйволы; я полагаю, что бизопь, т. е. бизеть, неверно. Р.

¹⁾ Ob Rinder oder Büffel? Bison d. h. Wisent halte ich bis auf Weiteres für fraglich. R.

вое оружие, бронзовые котлы, обоженные человечески кости и пр. Сосуды этого, погильница болѣе мелкіе, блестящіе и черные. И въ этомъ могильникѣ, подобно первымъ двумъ, кромѣ бронзы не имѣется другого металла.

Изъ всѣхъ этихъ могильниковъ въ Тифлисскомъ Музеѣ имѣется:

2611. Кинжалъ бронзовый съ рукояткой и верхней шляпкой, надѣтыми поверхъ деревяннаго стержня—однихъ размѣровъ и дѣла съ кинжалами изъ Делижанскаго ущелья, №№ 1347 и 1349. Лезвіе только потолще и покрыто продольными, весьма частыми бороздками.

2612 и 2613. Обложки верхней шляпки такого-же кинжала.

2614—2618. Наконечники стрѣлъ, кованные изъ бронзы, весьма изящные по формамъ; вышиной въ 12 стм., изъ которыхъ 9 стм. отходить на тонкой циской стержень, который прикрѣплялся къ древку узкою древесною, слѣды которой сохранили два изъ экземпляровъ. Головка, значительно короче стержня, имѣетъ во всю свою вышину значительное выпуклое ребро и вооружено съ обѣихъ сторонъ острыми длинными крюками.

2619—2621. Наконечники стрѣлъ бронзовые, литые, плуго типа, безъ боковыхъ крюковъ, съ треугольною головкою, отличающаяся особо мелкими размѣрами у № 2621, и со стержнемъ, который у № 2619 достигаетъ 12 стм. длины.

2622. Наконечникъ стрѣлы изъ обсидіана (выш. 5,5 стм.), весьма тонкой обивки, съ боковыми заостренными перьями.

2623. Наконечникъ стрѣлы изъ краснаго кремня, такой-же формы, размѣра и обивки.

2624 и 2625. Куски обсидіана со слѣдами отдѣлки.

2626. Удила бронзовыя тяжелой и грубой отливки съ боковыми трезелевыми частями, отличающимися замѣчательной вышиной (21 стм.). Оконечности ихъ имѣютъ круглыя отверстія какъ-бы для дополнительныхъ

fen, Kessel aus demselben Material, auch angebrannte Menschenknochen. Die Gefäße dieser Gräber sind klein, glänzend schwarz. Wie in diesem, so auch in denen unter a. und b. erwähnten, gab es ausser Bronze kein anderes Metall.

Das Kaukasische Museum besitzt von dort:

Kinshal. Bronze. Mit Griff auf hölzernen Zapfen, oben mit Knopf. Von gleichem Maasse und gleicher Arbeit wie die Kinshale von Delishan №№ 1347 u. 1349. Die Schneide dicker und dicht mit länglichen Furchen bedeckt.

Bruchstücke vom Knopf eines solchen Kinshals.

Pfeilspitzen. Bronze. Geschmiedet, sehr schöne Form, 12 Ctm. lang von denen 9 Ctm. auf einen dünnen, flachen Zapfen kommen. An 2 Expl. sieht man die Spuren von der Befestigung auf dünnem Holz. Die Spitze, bedeutend kürzer als der Zapfen, der Länge nach hochgerippt und beiderseits mit scharfen Haken versehen.

Pfeilspitzen. Bronze. Gegossene, einanderer Typus, ohne seitliche Haken, mit dreieckiger Basis, fallen durch Kleinheit auf. Sammt dem Zapfen bei № 2619 nur 12 Ctm. lang.

Pfeilspitze. Obsidian, 5,5 Ctm. lang, sehr gut geschlagen, mit seitlichen Spitzchen.

Pfeilspitze. Rother Feuerstein. Ebenso gearbeitet.

Obsidianstücke mit Schlagspuren.

Zaumzeug. Bronze. Schwerer und grober Guss mit seitlichen Trense Theilen, die sich durch ihre Breite auszeichnen, 21 Ctm. An den Enden mit rundem Loch, wohl für ergänzende Riemen bestimmt. Der Zaum selbst

решней. Самая удила состоятъ изъ круглаго прута, изогнутаго на серединѣ въ двѣ петли.

2627 и 2628. Пуговицы-бляхи съ плоскою петлею на оборотѣ и известковою (вѣроятно раковина) точеною вставкою (діам. отъ 2 до 4 стм.); по всему вѣроятію принадлежность конской сбруи.

2629. Шейный обруч (?) изъ бронзовой круглой проволоки; концы разрублены (діам. 11 стм.).

2630 и 2631. Браслеты бронзовые безъ орнамента.

2632 и 2633. Кольцо бронзовое и обломки такихъ-же колецъ.

2634. Пуговицы-бляшки бронзовые мелкія.

2635. Кусочекъ очень тонко награвированной бронзовой пластины вѣроятно отъ пояса ¹⁾.

2636 и 2637. Обломки бронзовой пластины.

2638. Бусы сердоликовыя.

2639. Пронизка такая-же, сохранившая свою кору.

2640. Бусы мелкія изъ голубой пасты.

2641 и 2642. Буса и привѣска изъ раковины.

2643. Раковины сіргеа moneta.

2644. Зубы лошади.

2645. Клыки кабана.

2646. Зубы хищника.

2647 и 2648. Остатки дерева.

2649—2651. Горшки глиняные, крупные (выш. отъ 13 до 23 стм.); первый весьма грубой глины и дѣла, другіе изъ болѣе свѣтлой глины и лучшаго обжига. № 2651 имѣетъ даже вокругъ горла поясокъ съ орнаментомъ въ видѣ волны.

2652. Бюгелокъ глиняный изъ плохо отжученной темной глины съ сильно заощеченнымъ и неправильно формованнымъ круглымъ дномъ, не дающимъ сосуду устоя и указывающимъ на назначение его нахо-

besteht aus runder Stange, die in der Mitte zwei Oesen besitzt.

Knopfplatten mit flacher Oese auf der Rückseite. Einlage aus geschliffenem Kalk (Muschel?) im Durchmesser von 2—4 Ctm. Wahrscheinlich zum Pferdegeschirr gehörend.

Halsreifen (?). Bronze. Runder Draht mit abgeschnittenen Enden. 11 Ctm. Durchmesser.

Armbänder. Bronze. Ohne Ornament.

Ring. Bronze und dergleichen Bruchstücke.

Knopfleche. Bronze. Kleine.

Bronzeplatte. Ein Stückchen mit feiner Gravirung, wahrscheinlich von einem Gürtel ¹⁾

Bronzeplatte. Bruchstück.

Perlen. Chalcedon.

Ebensolche, mit äusserer Rinde.

Perlen. Kleine aus blauer Pasta.

Perlen und Anhängsel aus Muscheln.

Muscheln. Cypraea moneta.

Pferdezähne.

Eberreiszahn.

Raubthierzähne.

Holzreste.

Töpfe. Thon. Grosse 13—23 Ctm. hoch, meistens grob im Material und der Arbeit, andere heller und besser gebrannt. № 2651 hat einen welligen Ornamentring rund um den Hals.

Kesselchen. Thon. Schlechtes Material und Arbeit, starkverräuchert, Boden unregelmässig, so dass seine Haltung beim Stehen unsicher, wahrscheinlich wurde es aufgehängt, wozu zwei seitliche Griffe dienten.

¹⁾ Изъ той-же мѣстности выйдя въ Бернѣ у Вирхова вѣроятно въ высшей степени интересныя находки, описаныя имъ.

¹⁾ Aus eben dieser Gegend besitzt Prof. Virchow in Berlin sehr interessante Gürtel, die er beschrieb.

дятся въ висячемъ положеніи, для чего по бокамъ къ нему придѣланы незначительныя ручки.

2653 и 2654. Горшки изъ темной хорошо отмученой глины незначительныхъ размѣровъ и съ боковыми петлями-ручками.

2655. Верхняя часть тадаго-же сосуда, но гораздо большихъ размѣровъ, чернаго блестящаго цвѣта и съ пояскомъ изъ мелкихъ пересѣкающихся линий.

2656—2660. Кувшины обычной для Закавказья формы: съ сильно раздутымъ корпусомъ, низкимъ и тѣснымъ горломъ и незначительною боковою рукою. Величина ихъ весьма разнообразна (отъ 13 до 34 см.), но отмучка глины лучше, чѣмъ у горшковъ; поверхность-же покрыта незначительнымъ рисункомъ изъ пересѣкающихся и иногда изогнутыхъ линий, выведенныхъ по свѣжей глине марганцемъ (?). № 2656 особенно большой по размѣрамъ и представляетъ поверхность, покрытую черною блестящею краскою и разукрашенную широкимъ поясомъ изъ перпендикулярныхъ правильно расположенныхъ зигзукныхъ полосъ, подъ которыми находимъ еще рядъ круглыхъ выпуклостей.

Töpfe. Kleine aus gutem Thon mit seitlichen Oesengriffen.

Oberer Theil solchen Gefässes, aber viel grösser, von glänzend schwarzer Farbe mit einem Reifenornament aus kleinen sich kreuzenden Linien.

Krüge. Thon. In den jetzt in Transkavkasien üblichen Formen, mit stark aufgedunsenem Körpertheil, kurzen, engem Halse und kleinem Seitengriff. Verschiedene Grössen, 13 bis 34 Ctm. hoch. Besserer Thon als bei den Töpfen, Ornament gering, sich kreuzende, nach unten gerichtete Linien, die auf dem weichen Thon mit Mangan (?) gezeichnet wurden. № 2656 sehr gross, von glänzend schwarzer Oberfläche mit einem breiten Reifen ornamentirt, der im Detail aus senkrecht untereinander gerichteten runden Erhöhungen besteht. Unter dem unteren Rande entlang ebensolche Erhöhungen.

Əlavələr

Kürəkçay müqaviləsi:

Qadir Allah Naminə,

Biz yəni Şuşalı və Qarabağlı İbrahim xan və Bütün Rusiya qoşunlarının infanteriya generalı, Qafqaz müfəttişliyinin infanteriya müfəttişi knyaz Pavel Sisianov, olduqca mərhəmətli böyük İmperator əlahəzrətləri Aleksandr Pavloviçin verdiyi tam səlahiyyət və ixtiyarla Allahın köməyi ilə Şuşalı və Qarabağlı İbrahim xanın bütün ailəsi, nəslə və ölkəsi ilə Bütün Rusiya imperiyasının və indi bəxtiyarlıqla hökmranlıq edən böyük imperator əlahəzrətləri Aleksandr Pavloviç və onun yüksək varislərinin əbədi təbəəliyini qəbul etməsi məsələsinə başlayaraq aşağıdakı şərtləri bağladıq, qərara aldıq və imzaladıq:

Birinci maddə

Mən Şuşalı və Qarabağlı İbrahim xan öz adımdan, varislərim və vəliəhdlərim adından İran və ya hər hansı bir dövlətin hər cür vassallığından və ya hər hansı ad altında olsa da, hər cür asılılığından təntənəli surətdə həmişəlik imtina edirəm və bütün dünya qarşısında bununla bildirirəm ki, mən özüm və varislərim üzərində Bütün Rusiyanın böyük İmperator əlahəzrətlərinin və onun yüksək varislərinin və vəliəhdlərinin ali hakimiyyətinə başqa heç bir dövlətin hakimiyyətini tanımıram, həmin taxt-tacə sədaqət vəd edirəm, çünki onun sədiq quluyam və bu haqda, adətə görə, müqəddəs Qurana and içməliyəm.

İkinci maddə

İmperator əlahəzrətləri zati-aliləri (xan) həzrətlərinin belə səmimi söz verməsini qəbul edərək, özünün və vəliəhdlərinin adından İmperator sözü ilə vəd edir və söz verir ki, onlar zati-aliləri Şuşalı və Qarabağlı İbrahim xandan və onun varislərindən öz sadıq təbəələri kimi mərhəmət və nəcib havadarlığını heç vaxt əsirgəməyəcəklər, buna sübut olaraq İmperator əlahəzrətləri zati-alilərinin (xanın) və onun varislərinin ölkəsinin bütövlüyünün saxlanılmasına öz imperator zəmanətini verir.

Üçüncü maddə

Zati-aliləri Şuşalı və Qarabağlı İbrahim xanın Bütün Rusiya imperatorlarının və onların vəliəhdlərinin öz üzərində ali və yeganə hakimiyyətini belə səmimiyyətlə qəbul etməsi müqabilində qərara alınır ki, adı çəkilən xan, ondan sonra isə böyük oğlunun və bu qayda ilə nəslin yaşca sonrakı böyüyü irsən xanlığa keçərkən Gürcüstan Baş hakimi tərəfindən xanlığda bərqərar olmaq haqqında dövlət möhürü ilə təsdiq edilmiş imperator fərmanından ibarət investitura aldıqdan sonra Bütün Rusiya imperiyasının təbəəliyinə sadıq olmasına, özü və varisləri üzərində Bütün Rusiya imperatorlarının ali və yeganə hakimiyyətinin tanınmasına təntənəli surətdə and içməlidirlər. Andın forması traktata əlavə olunur ki, indi hakim olan Şuşalı və Qarabağlı İbrahim xan bu mərasim Gürcüstan Baş hakiminin və bu qətnaməni başa çatdıran inf-gen. knyaz Sisianovun iştirakı ilə yerinə yetirsin.

Dördüncü maddə

Mən, Şuşalı və Qarabağlı İbrahim xan, mənim və varislərimin Bütün Rusiya imperiyasına sadıq təbəəliyimiz və həmin imperiyanın işıqlı ali və yeganə hakimiyyətini qəbul etməyimiz haqda mənim mövqeyimin təmizliyini göstərmək üçün Gürcüstan Baş hakimi ilə qabaqcadan qarşılıqlı razılıq olmadan qonşu hakimlərlə əlaqə saxlamağa, onlardan elçilər gələrsə və ya məktub göndərilərsə, onlardan məzmunca tutarlı olanları Baş hakimə göndərməyə və ondan icazə istəməyə, dəyəri az olanları haqda isə məlumat verməyə və Gürcüstan Baş hakimi tərəfindən mənim yanıma təyin edilmiş şəxsə məlumat verməyə və onunla məsləhətləşməyə söz verirəm.

Beşinci maddə

İmperator əlahəzrətləri Şuşalı və Qarabağlı İbrahim xanın ölkəsi

üzərində özünün ali və yeganə hakimiyyətinin tanınmasını razılıqla qəbul edərək, özünün və varislərinin adından söz verir: 1) həmin ölkənin xalqlarını böyük Rusiya imperiyasının sakinlərindən az da olsa ayırmayaraq öz təbəələri sayacaqdır. 2) İbrahim xan zati-alilərinin və onun ocağından olan varislərin və arxasının Qarabağ xanlığı üzərində hakimiyyəti dəyişilməz saxlanılacaqdır. 3) Daxili idarə etmə ilə bağlı hakimiyyət işləri, məhkəmə və divanxana işləri, bununla yanaşı ölkədən yığılan gəlir zati-alilərin (xanın) səlahiyyətində qalacaqdır. 4) Zati-alilərinin və onun sülaləsinin, eləcə də onun ölkəsinin qorunması üçün Şuşa qalasına 500 nəfərlik Rusiya qoşunu qərəgah və baş zabitləri ilə, (habelə) toplarla birlikdə yeridiləcək, ciddi müdafiə üçün isə Gürcüstan Baş hakimi şərait və ehtiyaca görə bu dəstəni gücləndirəcək və zati-alilərinin ölkəsinin Bütün Rusiya imperiyasına məxsus olan bir ölkə kimi hərbi qüvvə ilə müdafiə edəcəkdir.

Altıncı maddə

Mən, Şuşalı və Qarabağlı İbrahim xan, mənim sadıq təbəəlik istəyimin əlaməti olaraq söz verirəm: 1) istər indi, istərsə də sonralar yuxarıda adı çəkilən qoşuna lazım olan buğda və darı yarmasını (Gürcüstan) Baş hakiminin müəyyən etdiyi qiymətlə tədarük edəcəyəm, çünki onların Yelizavetpoldan gətirilməsi ya çox çətindir, ya da tamamilə qeyri-mümkündür. 2) Qoşunların Şuşa qalasında yerləşməsi üçün qoşun rəisinin bəyəndiyi evləri ayıracaq və lazımı qədər odunla təmin edəcəyəm. 3) Şuşa qalasına Yelizavetpol tərəfdən yoxuşu sahmana salacaq və yolu arabaların gedişi üçün yararlı edəcəyəm. 4) Hökumət Şuşa qalasından Cavada gedən yolu qaydaya salmaq istəsə, onda bu iş üçün lazımı olan işçilər hökumətin müəyyən etdiyi məzənnə ilə mənə verilməlidir.

Yeddinci maddə

İmperator əlahəzrətlərinin zati-aliləri Şuşalı və Qarabağlı İbrahim xana və onun varislərinə böyük ehtiram və mərhəmət əlaməti olaraq onu və varislərini üzərində Bütün Rusiya imperiyasının gerbi olan bayraqla təltif edir, onun yanında saxlanmalı və bu ölkə üzərində əlahəzrət tərəfindən bəxş edilmiş xanlıq və hakimiyyət rəmzi kimi müharibəyə gedəndə özü ilə aparılmalıdır.

Səkkizinci maddə

Mən, Şuşalı və Qarabağlı İbrahim xan, İmperator əlahəzrətlərinin yüksək razılığı ilə özümün gəlirimdən həmişəki kimi istifadə etməyə icazəm olduğundan İmperator əlahəzrətlərinin Tiflisdə yerləşən xəzinəsinə ildə 8000 çervon bac verməyi öhdəmə alıram, bac iki müddətə, yeni bir hissəsi fevralın 1-də, o biri hissəsi isə sentyabrın 1-də, özü də bu traktatın İmperator əlahəzrətləri tərəfindən təsdiqi zamanı birinci hissəsinin, yəni 4000 çervonun ödənişi ilə başlanır. Bundan başqa Asiya qayda-qanunu ilə and içməklə yanaşı, mən böyük oğlum Məhəmməd həsən-Ağanın ikinci oğlu Şükürəllahı həmişəlik Tiflisdə yaşamaq üçün girov verməliyəm.

Doqquzuncu maddə

İmperator əlahəzrətləri özünün xüsusi mərhəməti ilə, Tiflisdə sədaqət bildirmək üçün saxlanılması olan zati-aliləri (xanın) nəvəsinin dolanışığı üçün Rusiya pul vahidi ilə gündə 10 gümüş manat iltifatla bəxş edir.

Onuncu maddə

Bu müqavilə əbədi müddətə bağlanır və bundan belə həmişəlik heç bir dəyişikliyə uğramamalıdır.

On birinci maddə

Bu traktın İmperator əlahəzrətləri tərəfindən onun dövlət möhürü vurulmuş Ali Fərmanı ilə təsdiqi bu sənədin imzalanmasından 6 ay keçəndək və ya mümkün olsa, daha tez olmalıdır.

Yuxarıdakıların həqiqətə uyğun olduğunu (bildirmək) üçün aşağıda imza edənlər Yelizavetpol dairəsinin düşərgəsində, Kürək çayı yaxınlığında, miladın 1805-ci ilinin yayında, mayın 14-də (müsəlman təqviminə görə 1220-ci il səfər ayında) bu maddələrə qol çəkərək öz möhürlərini vurdular.

(Azərbaycan tarixi üzrə qaynaqlar. Bakı: 1989)

Şuşa şəhəri seyidlərinin siyahısı:

1857-ci ildə Bakı quberniyası seyidlərinin siyahısı tərtib olunmuşdur. Şuşa şəhərinin seyidləri 590-667 nömrələri altında qeyd edilmişdir.

Siyahını burada təqdim edirəm.

- 590 - Seyid Həsən Seyid Əbdürrahman oğlu - İki şəhadətnaməsi var: biri Şuşa şəhərinin ruhani və fəxri sakinlərin adından (1200/1784), digəri Şuşa şəhəri qazısı tərəfindən (1272/1856);
- 591 - Ağa Seyid Məmməd Seyid Əli oğlu - Bir şəhadətnaməsi var: Şuşa şəhərinin ruhani və fəxri sakinlərinin adından (1272/1857);
- 592 - Seyid İsmayıl ağa Seyid Məmməd oğlu, qardaşları - 593 - Seyid İbrahim, 594 - Seyid Rza. Sonuncu Qarabağ xanı Mehdiqulu xanın 1232/1816-cı ilə aid talağı, İran baş müştəidləri adından verilmiş şəhadətnamə (1216/1800), Qacar şahzadəsi Bəhmən Mirzənin verdiyi şəhadətnamə (1274/1857), Şuşa şəhərinin ruhani və fəxri sakinlərinin adından iki şəhadətnamə I - (1265/1849), II - (1274/1857);
- 595 - Ağa Seyid Abdulla Seyid Mir Məmməd oğlu - Şuşa şəhərinin ruhani və fəxri sakinlərinin adından şəhadətnamə (1259/1843);
- 596 - Hacı Seyid Əhməd Mir Fərzənd oğlu - İki şəhadətnaməsi var: Qacar şahzadəsi Bəhmən Mirzənin verdiyi şəhadətnamə (1274/1857), Şuşa şəhərinin ruhani və fəxri sakinlərinin adından (tarixsiz); qardaşı 597 - Seyid Mehdi; əmisioğlu; 598 Ağa Seyid Haşım Mir Abdin oğlu; 599 - Mir Baba Seyid Əsəd oğlu; 600 - Seyid Sadıq Seyid Əsəd oğlu; 601 - Seyid Ağa Seyid Əsəd oğlu;
- 602 - Ağa Seyid Kazım Seyid Kazım oğlu - Şuşa şəhərinin ruhani və fəxri sakinlərinin adından şəhadətnamə (1274/1857);
- 603 - Seyid İsmayıl Hacı Seyid Hüseyin oğlu - Şuşa şəhərinin ruhani və fəxri sakinlərinin adından şəhadətnamə (1274/1857); qardaşı - 604 - Seyid Mehdi;
- 605 - Seyid Qasım;
- 606 - Seyid Bağır Seyid Məmməd oğlu – qardaşı - 607 - Seyid Hüseyin;
- 608 - Seyid İbrahim;

- 609 - Mir Abdulla Seyid Həsən oğlu;
- 610 - Mir Cəfər;
- 611 - Seyid Qasım Seyid Mustafa oğlu – qardaşı - 612 - Seyid Kərim;
- 613 - Seyid Rəhim;
- 614 - Seyid Məmməd;
- 615 - Seyid Zeynalabdin Seyid Novruz oğlu;
- 616 - Seyid Həsən Seyid Mirzəli oğlu;
- 617 - Seyid Qəmbər Seyid İmaməli oğlu – qardaşı - 618 - Mir Heydər;
- 619 - Seyid Ələkbər;
- 620 - Seyid Vəli Seyid Şahalı oğlu;
- 621 - Seyid Cabbar Seyid Abdulla oğlu;
- 622 - Seyid Ələsgər Seyid Əli oğlu – qardaşı - 623 - Seyid Əziz;
- 624 - Seyid Əhməd;
- 625 - Seyid Ələkbər Seyid Əli oğlu – qardaşı - 626 - Mir Bağır;
- 627 - Seyid ismayıl Seyid Həsən oğlu – qardaşı - 628 - Seyid Mikayıl;
- 629 - Seyid Əhməd Seyid Zeynalabdin oğlu;
- 630 - Seyid Məmiş Seyid Hüseyn;
- 631 - Seyid Qasım Seyid Seyid Əsəd oğlu - qardaşı - 632 - Mir Baba;
- 633 - Seyid Rza;
- 634 - Seyid Tağı Seyid Cavanşir oğlu – qardaşı - 635 - Seyid Əzim;
- 636 - Mir Baba Seyid Səlim oğlu – qardaşı - 637 - Mir Heydər;
- 638 - Seyid Əli Seyid Tağı oğlu - Şuşa şəhərinin ruhani və fəxri sakinlərinin adından şəhadətnamə (1274/1857);
- 639 - Seyid İbrahim Seyid Məmməd oğlu - Şuşa şəhərinin ruhani və fəxri sakinlərinin adından şəhadətnamə (1274/1857) – qardaşı - 640 - Seyid Mehdi;
- 641 - Seyid Bağır Seyid Məcid oğlu - Şuşa şəhərinin ruhani və fəxri sakinlərinin adından şəhadətnamə (1274/1857) – qardaşı - 642 - Seyid Musa;
- 643 - Mir Abdulla;

- 644 - Mir Nemətulla;
- 645 - Ağa Seyid Kərim Ağa Seyid Hüseyn oğlu - Şuşa şəhərinin ruhani və fəxri sakinlərinin adından şəhadətnamə (1274/1857);
- 646 - Ağa Seyid Həsən Seyid Mehdi oğlu - Şuşa şəhərinin ruhani və fəxri sakinlərinin adından şəhadətnamə (1274/1857);
- 647 - Seyid Tağı Seyid Hüseyn oğlu - Şuşa şəhərinin ruhani və fəxri sakinlərinin adından şəhadətnamə (1274/1857);
- 648 - Ağa Seyid Həsən Seyid Ələkbər oğlu - Şuşa şəhərinin ruhani və fəxri sakinlərinin adından şəhadətnamə (1274/1857);
- 649 - Seyid Zeynalabdin Seyid Həsən oğlu - İki şəhadətnaməsi var: İranın İsfahan və Şiraz şəhərlərinin ruhani və fəxri sakinlərinin adından şəhadətnamə (1234/1818) və Şuşa şəhərinin ruhani və fəxri sakinlərinin adından şəhadətnamə (1274/1857);
- 650 - Seyid Məmməd Seyid Safi oğlu - Şuşa şəhərinin ruhani və fəxri sakinlərinin adından şəhadətnamə (1274/1857);
- 651 - Seyid Əli Seyid Həsən oğlu;
- 652 - Seyid Ələkbər Seyid Həsən oğlu – qardaşı - 653 - Seyid Musa;
- 654 - Seyid Həşim;
- 655 - Ağa Seyid Mirzə Ağa Seyid Mir Hadı oğlu - Şuşa şəhərinin ruhani və fəxri sakinlərinin adından şəhadətnamə (1274/1857);
- 656 - Seyid Hüseyn Seyid Şahməmməd oğlu - Şuşa şəhərinin ruhani və fəxri sakinlərinin adından şəhadətnamə (1274/1857) – qardaşı - 657 - Mir İman;
- 658 - Mir Baba Mir Abdulla oğlu;
- 659 - Seyid Musa Seyid Əlipaşa oğlu – qardaşı - 660 - Seyid Bağır;
- 661 - Seyid Həşim Seyid Abbas oğlu;
- 662 - Seyid Həsən Seyid Vəli oğlu;
- 663 - Ağa Seyid Mir Baba Ağa Seyid Musa oğlu - Şuşa şəhərinin ruhani və fəxri sakinlərinin adından şəhadətnamə (1274/1857);
- 664 - Ağa Seyid Cəfər Nəvvab Mir Məmmədəli oğlu - Şuşa şəhərinin ruhani və fəxri sakinlərinin adından şəhadətnamə (1274/1857);

665 - Ağa Seyid Məmməd Seyid Əhməd oğlu - Şuşa şəhərinin ruhani və fəxri sakinlərinin adından şəhadətnamə (1274/1857);

666 - Ağa Seyid İbrahim Ağa Seyid Məmməd oğlu - Şuşa şəhərinin ruhani və fəxri sakinlərinin adından şəhadətnamə (1274/1857);

667 - Seyid Məmməd Seyid Abdulla.

(Azərbaycan Milli Arxiv İdarəsi, Dövlət Tarix Arxivi fond 290)

1880-ci ildə Şuşa şəhəri məscidlərinin mollaları

İbrahim xan Cümə məscidi

1. İmam - Mirzə Məmmədəli Molla Həsən oğlu
2. Molla Məmməd Molla Abdulla oğlu
3. Hacı Molla Ələkbər Kərbəlayi Yusif oğlu
4. Məmməd Molla Allahverdi oğlu Əzimbəyov

Gövhər ağa Cümə məscidi

1. İmam - Mirzə Fətəli Molla Əlipənah oğlu
2. Mirzə Məmməd Mirzə Abdülqasım oğlu
3. Molla Şükür Məhərrəm oğlu
4. Molla Abbasqulu Molla Nuru oğlu
5. Mirzə Həsən Mirzə Qasım oğlu Əmirov

Təzə məhəllə icması

1. Molla Dərgah Molla Mehdiqulu oğlu
2. Molla Həzrətqulu Eyvazxan oğlu

Hacı Yusifli icması

Molla Mehdiqulu Axund Molla Lətif oğlu

Kürtlər icması

Molla Məmməd Molla Zeynalabdin oğlu

Hamamqabaği icması

Molla Rəhim Molla Kərim oğlu

Culfalar icması

Molla Mustafa Molla Abdulla oğlu

Seyidli icması

Molla Məmməd Mirzə İbrahim oğlu

Mərdinli icması

Molla Əli Molla Kərbəlay oğlu

Çölqala icması

Molla Tağı Molla Kərbəlay oğlu

Saatlı icması

Molla Abbas Hacı Molla Əliqulu oğlu

Dördlər qurdu icması

Hacı Mirzə Mühim Molla İman oğlu

Dəmirçilər icması

Mirzə Məmmədqulu Molla Həsən oğlu

Məscidqabağı və ya Köçərli icması

Molla Cəfər Hacı Məmmədəli oğlu

Mərcanlı icması

Molla Abdülhəsən Molla Qurban oğlu

Mamay və ya Quyuluq icması

Molla Məmmədəli Molla İmamqulu oğlu

6254
31/47.98

307
119

О П И С А Н І Е

6254

КАРАБАГСКОЙ ПРОВИНЦІИ,

СОСТАВЛЕННОЕ

ВЪ 1823 ГОДУ,

ПО РАСПОРЯЖЕНІЮ ГЛАВНОУПРАВЛЯВШАГО ВЪ ГРУЗИИ ЕРМОЛОВА

ДѢЙСТВИТЕЛЬНЫМЪ СТАТСКИМЪ СОВѢТНИКОМЪ МОГИЛЕВСКИМЪ

и

ПОЛКОВНИКОМЪ ЕРМОЛОВЫМЪ 2-мъ.

31/117.98

ТИФЛИСЪ.

ВЪ ТИПОГРАФИИ ГЛАВНАГО УПРАВЛЕНІИ НАМѢСТНИКА Кавказскаго.

1866.

**ОПИСАНИЕ
ГОРОДА ШУШИ.**

ГОРОДЪ ШУША.

Вся земля подъ крепостью Шушою — нынѣ казенная, потому что принадлежала въ собственность владѣтельнымъ Карабагскимъ Ханамъ, будучи куплена Ибраимъ-Ханомъ отъ частныхъ владѣльцевъ. До сего времени предоставлялась совершенная свобода жителямъ въ городѣ возводить всякаго рода строения и занимать пустая земли, какъ для своихъ хозяйственныхъ обязанностей, такъ и подѣ кладбища, безденежно; нынѣ же зависеть сіе должно единственно отъ распоряженія мѣстнаго начальства. Городъ разделяется на три части или квартала, кои суть: кварталъ *Табризли*, кварталъ *Казачали* и кварталъ *Али-ли*. Кромѣ городскихъ обывателей, въ сихъ трехъ кварталахъ состоящихъ, въ Шушѣ имѣютъ постоянное пребываніе и деревенскіе жители, которые подати свои отбываютъ совмѣстно съ тѣми магаллами, къ коимъ они принадлежатъ; повинности же городскія, — въ томъ состоящія, чтобы пріѣзжающихъ къ Хану гостей принимать и довольствовать какъ своихъ, такъ и лошадей ихъ безденежно, доставлять по требованію нужное число рабочихъ, давать подводы или выюки — сколько опытъ попадется, содѣлывать матеріалами при постройкѣ Ханскихъ, или нынѣ казенныхъ зданій и прочихъ, — несутъ вмѣстѣ съ городеиъ.

ВѢДОМОСТЬ

Кварталамъ города Шуши, съ показаніемъ — какія каждый кварталъ отбывалъ повинности, и живущимъ въ городѣ бекамъ и прочимъ платящимъ и неплатящимъ семействомъ разныхъ магаловъ, съ показаніемъ — кому принадлежать.

№		№	
	1-й кварталъ Табризли.	81.	Абазъ червадаръ, бѣдный.
		32.	Мамадъ кечаль.
		33.	Гусениъ-Баба.
1.	Аджи-Алаверди, кетхуда.	34.	Мирза-Мамадъ этимъ.
2.	Машади-Гусениъ-Али, чаушъ.	35.	Карбалай-Аггаларъ.
3.	Ирза.	36.	Машади-Раджабъ.
4.	Алаверди.	37.	Машади-Мамадъ.
5.	Каримъ-Кира-оглы.	38.	Машади-Гасениъ.
6.	Раза.	39.	Машади-Гаджи-Баба.
7.	Мехти-Кули Бадалъ-оглы, спорный. Его присвоиваетъ Адаи-Бегларъ-бекъ.	40.	Бала-Гасениъ.
8.	Абдулъ-Ирзагъ.	41.	Сытовья Мовля-Баглама, спроты.
9.	Карбалай-Саваръ-Али.	42.	Фатали, бѣдный.
10.	Ага-Джидовъ-Ханъ.	43.	Ага, сынъ Мамадъ-Эмина.
11.	Ага-Гиши Агаджанъ-оглы.	44.	Фейзулла.
12.	Фейзулла Аджи-Гасаръ-оглы.	45.	Машади-Газратъ-Кули.
13.	Алаверди, сирота.	46.	Мамадъ-Али-Коръ.
14.	Инджи-Фатиръ.	47.	Мамадъ-Рахимъ.
15.	Мирза, братъ Агаджана.	48.	Карбалай-Неми и Худаверди.
16.	Машади-Достъ-Мали.	49.	Уста-Раджабъ.
17.	Раджабъ-Али Шарбабъ.	50.	Мамадъ-Севен.
18.	Баба Алиаръ-оглы.	51.	Мамадъ-Гули, бѣдный.
19.	Карбалай-Индкаръ-Фатиръ.	52.	Гурбанъ, сынъ Али-Нагя.
20.	Аджи-Аткъдъ.	53.	Машади-Али-Аскаръ.
21.	Машади-Мамадъ.	54.	Гуламъ-Али-Приталибъ-Ханъ-бекъ.
22.	Машади-Мустафа.	55.	Баба-Шаримъ-оглы.
23.	Богиръ.	56.	Карбалай-Вели.
24.	Халфеа-Каваръ.	57.	Саваръ, бѣдный.
25.	Иванъ.	58.	Караманъ.
26.	Тагъ-баглакъ, бѣдный.	59.	Машади-Сидигъ.
27.	Гусениъ Аджи-Рамазанъ-оглы.	60.	Ибраимъ, Алаверди сынъ.
28.	Али-Мамадъ.	61.	Машади-Мамадъ-Тага.
29.	Юсуфъ Энкералъ-оглы.	62.	Муса, его братъ.
30.	Машади-Муса.	63.	Тангиръ-Верди-Маликъ-Мамадъ-оглы.
		64.	Мамадъ-Багиръ-Тангиръ-Верди-оглы.

65.	Багирь Әйваз-оглы.	115.	Ахунд-Джафарь Ордубаду.
66.	Таги Аджи-Латиф-оглы.	116.	Машади-Ғағимь.
67.	Машади-Худа-Верди.	117.	Замант, красильщикъ.
68.	Машади-Ғасанъ Али-оглы, шаафъ.	118.	Аджи багвалъ.
69.	Карбалай-Бадалъ.	119.	Машади-Мирза.
70.	Курбант-Али Салби-оглы.	120.	Ага Зейналь-оглы.
71.	Норинт кара кулагъ.	121.	Машади-Неджафъ
72.	Машади-Иманъ, шаафъ.	122.	Аманерди Фагирь.
73.	Машади-Мамадъ-Али-Рожа оглы.	123.	Халыа-Мирза.
74.	Ғасанъ-Манганла.	124.	Али-Мамадъ кечачи.
75.	Ага-Баба-Жугудъ.	125.	Али-Туан Симсаръ.
76.	Машади-Аскаръ.	126.	Калбалай-Аскаръ-Калыпазъ.
77.	Аджи-Аскаръ.	127.	Асадъ, находившийся при Мамадъ-Касумъ-Агъ.
78.	Әбимъ Садитъ-оглы.	128.	Баба.
79.	Сыповъ Али-Ашпара.	129.	Баирамъ-Чаричи.
80.	Машади-Гусейнъ Аджи-Имамт-Кули-оглы.	130.	Машади-Али Аджи-Амиръ-бекъ-оглы.
81.	Мулла Абдулла-Гусейнъ.	131.	Машади-Мурадъ.
82.	Карбалай-Ага-Кичи.	132.	Мамадъ-Ираа.
83.	Ага-Кичи-Карбалай Усубъ-оглы.	133.	Машади-Касимъ.
84.	Мамадъ-Али-Халифа-Исмаилъ-оглы.	134.	Машади-Мамадъ-Али.
85.	Карбалай-Худа-Догъ.	135.	Аджи-Зейналь-Абдуль.
86.	Агабаба-Каракашъ.	136.	Джафаръ Аджи-Калбы-оглы.
87.	Али-Ираа.	137.	Сафаръ-Али.
88.	Аджи, сынъ Аджи-Али-Баба.	138.	Сироти Аджи-Ахверди.
89.	Аджи-Мирза-Баба.	139.	Мулла Мирза Али.
90.	Аджи-Али-Мамадъ.	140.	Әйвазъ-Али Коръ.
91.	Машади-Абдимъ.	141.	Алла-Верди Рагимъ-Баба-оглы.
92.	Мирза, бѣдный.	142.	Амиръ-Асланъ.
93.	Иоваж 2-й.	143.	Саятъ.
94.	Мамадъ-Джафаръ-Шаша-Хилу.	144.	Мехти-Әкпа.
95.	Мамадъ-Шохъ-Мамадъ-оглы.	145.	Машади-Али-Аскаръ.
96.	Калбы.	146.	Шукуръ Аджи-Фаязъ-оглы.
97.	Али-Верди, братъ Машади-Али.	147.	Ғафуръ Аджи-Фаязъ-оглы.
98.	Ага-ґра-Ишакчи.	148.	Халифа-Ғаси.
99.	Машади-Али.	149.	Али-Джафаръ Ордубади.
100.	Машади-Джани.	150.	Корбалай-Сафаръ, бѣдный.
101.	Абдулла.	151.	Садитъ-Кеокъ.
102.	Касумъ Фата-оглы.	152.	Ираа.
103.	Машади-Касумъ.	153.	Атабекъ, сынъ Али-Гусейна-Аги.
104.	Шихъ-Базъ Аджи-Кисаръ-оглы.	154.	Кодинъ-Али багвалъ.
105.	Али-Аскаръ.	155.	Ираникъ, племянникъ Калбалай-Агмада.
106.	Мамадъ-Туан коса.	156.	Мамадъ-Гусейнъ.
107.	Карбалай-Овагъ.	157.	Абдуллабъ.
108.	Карбалай-Баба Бахли-Дузъ.	158.	Калбалай-Агмадъ.
109.	Сафаръ-Икури-Мамадъ.	159.	Машади-Фатали-Беглядузъ.
110.	Псанът Лабатъ.	160.	Назаръ, цирюльникъ.
111.	Заманъ Мужовуръ-оглы.	161.	Садыхъ Атабаба-оглы.
112.	Машади-Росулъ.	162.	Машади-Гусейнъ.
113.	Шави Аджи-Гусейнъ-Али-оглы.		
114.	Мухаррамъ Машади-Мамадъ-Али-оглы.		

Кварталь сей въ число 8 т. дини вносили прежде отъ 200 до 230 червонцевъ; въ последний же годъ Ханъ требовалъ съ нихъ 270 червонцевъ, но жители принесли ему жалобу на стѣсненіе, и оны, уваживъ просьбу ихъ, определяли платить только по 100 червонцевъ, на что далъ и тагдану. Подать, подъ названіемъ *музаата*, сямъ кварталомъ вносились прежде по 130 червонцевъ, а последний разъ по тагтанъ же вносило только 100 червонцевъ и впередъ определено вносить по столько же; дровъ — 60 вьюковъ. Сверхъ сего, вносились сему кварталу въ повинность — всѣхъ призвающихся къ Хану гостей принимать и довольствоваться какъ ихъ, такъ и лошадей ихъ безденежно, доставлять по требованіямъ. Хама нужное число рабочихъ, въ надобности давать поводамъ или вьюки. Если бы возводилось для войскъ, въ Шувъ расположенныхъ, какое строеніе, то обязаны они содѣйствовать въ томъ и рабочими и матеріалами; да еще платитъ ежегодно русскимъ, который при российскомъ правительствѣ не можетъ быть теримъ: капитану Ростовбеку — 100 руб. ханскими деньгами, но безъ тагдану; первому мирзѣ — 50 руб. ханскими и второму мирзѣ — 16 руб. ханскими деньгами и Калабеку — 60 руб. ханскими деньгами. Итого кварталъ сей платилъ, съ присоединеніемъ кулакуи и тагвилани — податей въ пользу Ханскихъ нукероу постуваемыхъ: съ вѣждо червонца кулакуи 30 коп. и тагвилани 50 коп. ханскими, а съ вьюка дровъ по 20 коп. ханскими деньгами, — 200 червонцевъ, 398 рублей ханскими и 60 вьюковъ дровъ.

2-й кварталъ Казачьяхъ.			
163.	Саркисъ, кевха.	227.	Акупъ Темуровъ.
164.	Еги Мирза-бековъ.	228.	Амдириъ Амирджановъ.
165.	Арапетъ Уганъ-Кешимовъ.	229.	Марьяра Карабетовъ.
166.	Овакимъ Степановъ.	230.	Баба Ованисовъ.
167.	Туни Хондаровъ.	231.	Мугдуси Симеонъ.
168.	Усубъ Кирюиозъ-оглы.	232.	Рокляъ Каламовъ.
169.	Бѣдые сыновья Туни.	233.	Бала Саркизъ.
170.	Али, яскаръ.	234.	Каспаръ Лугусовъ.
171.	Устакъ ширачи, спорный. Его присвои- ваетъ капитанъ мирза Али-бекъ.	235.	Ходжа Давидъ.
172.	Караманъ Эйлазовъ.	236.	Тунинахъ Калдовъ.
173.	Архимандритъ Масроевъ.	237.	Григоръ, бѣдный.
174.	Эвказъ, болгаръ.	238.	Ходжа-будагъ.
175.	Ходжа Асри.	239.	Мугдуси Агмалъ.
176.	Макирдичъ Арумовъ.	240.	Манкъ Угановъ.
177.	Татусъ, визиръ.	241.	Григоръ Ованисовъ.
178.	Макирдичъ.	242.	Туни Гудовъ.
179.	Саркисъ, джаханричи-оглы.	243.	Айри Ованисовъ.
180.	Мирза, башманникъ.	244.	Овадиси Испагановъ.
181.	Сироты, священника Макара дочери.	245.	Априкъъ Араиовъ.
182.	Аритунъ Багдасаровъ.	246.	Аритунъ Газаровъ.
183.	Пугусъ, портной.	247.	Ягубъ Бадаловъ.
184.	Акупъ Утнжановъ.	248.	Калусъ Клеперовъ.
185.	Караманъ Иегиевъ.	249.	Корванъ Мердиевъ.
186.	Маникъ.		
187.	Аритунъ яскаръ.	250.	Агабекъ, кевха.
188.	Уганджанъ Симеоновъ.	251.	Григоръ Бабанкировъ.
189.	Туни, сирота.	252.	Туни Степановъ.
190.	Затуръ Бабаджановъ.	253.	Арапкъ.
191.	Мугдуси Туни-Андуровъ.	254.	Степанъ Арумовъ.
192.	Ходжа Уганъ.	255.	Макирдичъ, сынъ священника.
193.	Фрайъ Голь.	256.	Арапетъ Макирдичевъ.
194.	Богусъ Камаловъ.	257.	Аритунъ Кериевъ.
195.	Алевъ Гарбековъ.	258.	Нуни Агубовъ.
196.	Мирза-бекъ.	259.	Гарабетъ, шилачи.
197.	Калусъ Тамразовъ.	260.	Григоръ Бабанкировъ.
198.	Газаръ Жагеръ.	261.	Гуказъ Алажовъ.
199.	Овадиси Арауциановъ.	262.	Туманъ.
200.	Илеманникъ Кася, Аритунъ.	263.	Эрлиа.
201.	Кася, яскаръ.	264.	Макирдичъ Ягубовъ.
202.	Макирдичъ Кабатъ.	265.	Алваръ Угановъ.
203.	Закара, портной.	266.	Акупъ.
204.	Григоръ, исланикъ Марьяра.	267.	Кевсеръ Кизиръ.
205.	Сай Авестисовъ.	268.	Овакиръ, кузнецъ.
206.	Нарикъ, гасабъ.	269.	Давидъ, башманникъ.
207.	Григоръ Азизовъ.	270.	Матусъ Мардаросовъ.
208.	Агамалъ, бѣдный.	271.	Затуръ, рабъ.
209.	Овгитисъ, двоюродный братъ Мирзы-бека.	272.	Куки Бала.
210.	Асри, башманникъ.	273.	Овакиръ Мардирисовъ.
211.	Туни Эреванлу.	274.	Татусъ, какачи.
212.	Ягубъ, мугдуси.	275.	Оветикъ, братъ Карабета.
213.	Сигакъ, портной.	276.	Макирдичъ Агторъ.
214.	Давудъ.	277.	Таража.
215.	Багракъ, портной.	278.	Хожа Марьяра.
216.	Степанъ, цырляникъ.	279.	Сироты Ованеса.
217.	Гара-бекъ Осеповъ.	280.	Аритунъ Хочовъ.
218.	Туни и Маран, сыновья Джагара.	281.	Петрусъ Базазъ.
219.	Кеверкъ.	282.	Овадиси съ братомъ.
220.	Священникъ Карапетъ.	283.	Григоръ Минаиловъ.
221.	Туни Темуръ-оглы.	284.	Ходжа Степанъ.
222.	Священникъ Макирдичъ.	285.	Ходжа Ишанъ.
223.	Муси Кеверковъ.	286.	Баба, портной.
224.	Гуказъ, священнической сынъ.	287.	Устакъ Варгановъ.
225.	Муратъ Бабоевъ.	288.	Ходжа Даниелъ.
226.	Кавжуиъ.	289.	Калусъ, надикъ-сазъ.
		290.	Бабаси Ованисовъ.

3-й кварталъ Англичаи.

291.	Ованесъ.	333.	Ашитсь, мугдусй.
292.	Алаверди.	334.	Григоръ Кешинювъ.
293.	Давидъ Гюльмановъ.	335.	Сайн-Ходжа Айрумовъ.
294.	Арапетъ Колмановъ.	336.	Кеверкъ Айрумовъ.
295.	Гарабекъ.	337.	Арапетъ, мугдусй.
296.	Гевергъ Аригунювъ.	338.	Аракль, двоюродный братъ Арапета.
297.	Григоръ Агубовъ.	339.	Баба.
298.	Аригунъ, шапошникъ.	340.	Туманъ Гули оглы.
299.	Майракъ, гули-шалачи.	341.	Накирдицъ, братъ Хдиара.
300.	Туманъ.	342.	Мираа Ованисовъ.
301.	Аракиль.	343.	Аригунъ, сарраоъ.
302.	Ходжа Аригунъ Алавердиевъ.	344.	Кинкюръ Ахумовъ.
303.	Акунджанъ, портной.	345.	Ованисъ Атаръ.
304.	Ованесъ.	346.	Неремъ.
305.	Сироти Ходжы Сагара.	347.	Карабекъ Атаръ-Мосесовъ.
306.	Огиджанъ.	348.	Ованисъ Атаръ 2-й.
307.	Туни Маркаровъ.	349.	Зарабъ.
308.	Газаръ, чапаръ-сазы.	350.	Овакимъ Маркаровъ.
309.	Макридицъ Саркизовъ.	351.	Апри Тупиенъ.
310.	Аракиль Гаруновъ.	352.	Оешъ Дарзи.
311.	Омиръ Туманъ.	353.	Священникъ Калуесъ.
312.	Гарабякъ Гайруновъ.	354.	Священникъ Аракиль.
313.	Карабекъ Степановъ.	355.	Аракиль Маркаровъ.
314.	Степанъ Джидовъ.	356.	Пикгозъ Ахлатовъ.
315.	Ишигосъ.	357.	Усуубъ Лял-оглы.
316.	Газаръ, Кешинъ оглы.	358.	Саркисъ Лял-оглы.
317.	Агаджанъ Пугосовъ.	359.	Аракиль Апенъ.
318.	Степанъ Кетишъ оглы.	360.	Багдасаръ, сирота.
319.	Огашсь, сынъ Тумана кевхи.	361.	Ованисъ съ братомъ.
320.	Качатуръ, сынъ Тумана кевхи.	362.	Овашияъ, боахчи.
321.	Хоецъ Аракись.	363.	Матосъ Тумасовъ.
322.	Мисаръ-Ханъ-Дорзи.	364.	Исай, бѣдный.
323.	Карабакъ, заркаръ.	365.	Григоръ, сораеъ.
324.	Ходжа Аракиль.	366.	Манисъ.
325.	Нату-Ваханъ Мурадовъ.	367.	Мирза Тумасовъ.
326.	Авакъ, сораеъ.	368.	Сироти Анкера.
327.	Карабагъ, совголи.	369.	Огашесъ Нахичепанду.
328.	Ходжа Меджумъ.	370.	Кешикюръ Совголи-оглы.
329.	Сай Гипоповъ.	371.	Минартичъ шалачи, коего хотя присвоиваетъ Агматъ-Ханъ, братъ Ханларъ-Аги, но онъ—спорный.
330.	Хачадуръ, жамчеръ.		
331.	Ходжа Матусъ.		
332.	Ходжа Баба.		

Кварталы *Казанчали* и *Агисли* послѣдние два года были обложены хлѣсть, въ число 8 т. данн, 460 червонцами, податю, подъ названіемъ *магана*, 130 червонцами и 200 выюковъ дровъ. Подать *магана* установлена Мехти-Кули-Ханомъ только 5 летъ тому назадъ; за то, по учрежденіи ея, были уничтожена подать, подъ названіемъ *оташъ-вардмез*, коей положено взыскивать съ сихъ двухъ кварталовъ 130 червонцевъ, но взыскивалось только 70, а 60 червонцевъ Ханъ даривалъ.

При томъ, кварталамъ сямъ вѣнялось въ повинность: всѣхъ приѣзжающихъ къ Хану гостей принимать и довольствовать какъ ихъ, такъ и лошадей ихъ безденежно, доставляя по требованіямъ Хана нужное число рабочихъ, въ надобности давать подводъ или выюки. Если-бы возводило для войскъ, въ Шумъ расположенныхъ, какое строеніе, то обязаны они судѣбствовать въ томъ и рабочими и матеріалами; да еще платили ежегодно русумъ, который при благоустроенномъ правительствѣ не можетъ быть терпимъ: 1-му ханскому мѣрзъ по талатъ—100 руб. ханскими деньгами, 2-му мѣрзъ—34 руб. ханскими деньгами и Калабеку—100 руб. ханскими. Итого кварталъ сн платитъ,—съ присоединеніемъ кулухи и тавгалии—податей въ пользу ханскихъ нукеровъ поступаемыхъ: съ каждого червонца кулухи 30 коп. и тавгалии 50 коп. ханскими, а съ выюка дровъ по 20 коп. ханскими деньгами,—590 червонцевъ, 748 руб. ханскими деньгами и дровъ 200 выюковъ.

Ханская фамилія.

372.	Помковникъ Ханларъ-Ага съ братомъ Агметъ-Хановъ.	376.	Сулейманъ-бекъ.
373.	Машатъ-Васуль-Ага, братъ ханскій.	377.	Бекюкъ-Ханъ.
374.	Гусениъ-Гули-бекъ.	378.	Ханхануилъ-Ага, жена Хануя.
375.	Фатали-бекъ.	379.	Асатъ-бекъ, братъ Ханханумъ-Аги.
		380.	Міюрь Имамъ-Гули-бекъ, Раимъ-Хана сынъ.
		381.	Насиръ-бекъ.
		382.	Джавадъ-Ага-Абазъ-Гули-Ханъ-оглы Нахичеванскій.

	Новіщани.	433.	Ходжа Арапетъ.
		434.	Туни Кешмиъ-кенди.
383.	Капитанъ Мирзали-бекъ.	435.	Мартиросъ Минисавиновъ.
384.	Капитанъ Густавъ-бекъ съ братомъ, капита- номъ Аджи-Агаларъ-бекомъ, и сыномъ Асадъ- бекомъ.	436.	Моси, зурначи.
385.	Поручикъ Сазаръ-Али-бекъ.	437.	Мирза-бекъ Чартазу.
386.	Мамадъ-Али-бекъ Диванъ-бекъ.	438.	Макирдужъ Дашъ-Булагъ.
387.	Мирза Джамагъ.	439.	Мисрофъ.
388.	Ахмадъ-Ага Диванъ-бекъ.	440.	Манучаръ Чартазу.
389.	Капитанъ Угурлу-бекъ.	441.	Мирза Кешмиъ-кентлу.
390.	Поручикъ Гюль-Мамадъ-бекъ съ братомъ, поручикомъ Ширинъ-бекомъ.	442.	Каспаръ Джамаговъ.
391.	Али-Мерданъ-бекъ.	443.	Капи, башмахчи.
392.	Поручикъ Мамадъ-бекъ Калабекъ.	444.	Авакъ, котанчи.
393.	Хуматъ-Али-бекъ-Агверди-бекъ-оглы.	445.	Асри, сазбачи.
394.	Мирза Мамадъ.	446.	Персегъ Таглу.
395.	Нури-бекъ.	447.	Бадрусъ Таглу.
396.	Вели-бекъ.	448.	Пугусъ, чакхогсаазъ.
397.	Амиръ-Асламъ-бекъ.	449.	Баба, его братъ.
398.	Али-Киши-бекъ.	450.	Али-Верди Ишачи.
399.	Аджи-Юсуфъ Диванъ-бекъ.	451.	Мунусаканъ Амишовъ.
400.	Мирза Юсуфъ.	452.	Зяки Доловъ.
401.	Мирза Ханъ-Мамадъ.	453.	Аванисъ, бучагчи.
402.	Агарза-бекъ.	454.	Куни, чаквичи.
403.	Наджафъ-Али-бекъ.	455.	Уганъ, доллакъ.
404.	Мамадъ-Юзбаши-Кечорлу.	456.	Акупи, бучагчи.
405.	Калавъ-бекъ, назиръ.	457.	Сыновья Капи.
406.	Мамадъ-Гули-бекъ, сынъ Аджи-Мустафа- бека.	458.	Саркисъ, бучагчи.
407.	Папа Бегбудъ-бекъ-оглы.	459.	Бекляръ Чартазу.
408.	Наби-бекъ, ямал.	460.	Бадрусъ Чинахчилу.
409.	Вели-бекъ-Гусейнъ-бекъ-оглы.	461.	Арзуманъ.
410.	Сыновья муалы Вели.	462.	Ширинъ Багиръ-бековъ.
411.	Казумъ-бекъ Гуматъ-Али-бекъ-оглы.	463.	Асри Илджакъ.
412.	Заманъ-бекъ Сарахаджини.	464.	Багдасаръ Чинахчилу.
	Армянскіе чиновники и духов- ныя особы.	465.	Дуниманъ Идлийскъ.
413.	Архимандритъ Министъ.	466.	Куки.
414.	Губернскій Секретаръ Зуръбъ Таруновъ.	467.	Уганъ, кондагсазъ.
415.	Принорщикъ мирза Караманъ Шахъ-Ноза- ровъ.	468.	Анза, зриваръ.
416.	Принорщикъ Бегражъ-бекъ Шахъ-Назаровъ.	469.	Капи, доллакъ.
417.	Джаватъ-бекъ Ашшорю.	470.	Куки Агубовъ.
418.	Переводчикъ Азарія Бахтамовъ.	471.	Пасибъ, коженникъ.
419.	Бала, мелна Исая жуукъ.	472.	Дядяси, кондагъ-сазъ.
420.	Горчагай-бекъ.	473.	Джаватъ, дукаръ.
421.	Мирза Джаватъ.	474.	Ованисъ Миряли.
	Принадлемаціе Генералъ-Ма- юру и навалсери князю Мада- тову.	475.	Куки Миряли.
422.	Куни, папахчи.	476.	Саркисъ, набандъ.
423.	Ованисъ Давидовъ.	477.	Бада, заргаръ.
424.	Яни Аванъ-оглы.	478.	Ованисъ набандъ Мелкумовъ.
425.	Мирза, мискаръ.	479.	Матусъ, ханжаръ-сазъ.
426.	Арзуманъ Таглу.	480.	Каси Джавабововъ.
427.	Караманъ Бадрусовъ.	481.	Ованисъ, калайчи.
428.	Тони, вламъ.	482.	Багдасаръ Бабагъ.
429.	Арапетъ, вламджъ.	483.	Сазвара.
430.	Варганъ, живущій въ домъ Угана.	484.	Сыновья Арапета.
431.	Хачи, вламъ.	485.	Уганъ Джавабововъ.
432.	Туни, вламъ.	486.	Уганджанъ Чинахчилу.
		487.	Каспаръ Чинахчили.
		488.	Арапетъ, папахчи.
		489.	Саркисъ Багдасаровъ.
		490.	Саркисъ.
		491.	Тани, дабахъ.
		492.	Лайовъ.
		493.	Апранмъ Чинахчили.
		494.	Иркируръ Таглу.
		495.	Жагоръ, чакмахъ-сазъ
		496.	Давыдъ Витисовъ.
		497.	Мусанлъ Григоровъ.
		498.	Сыновья Егезара.
		499.	Хачи, багшиагчи.

500.	Кара-Гозь, гагиягачи.	555.	Мамой Худа-Верди.
501.	Ованнесь Давыдовь.	556.	Каръазои-Совдузъ-Али.
502.	Акупъ, сужашедшій.	557.	Аджи-Мамадъ, ямавъ.
503.	Хачатуръ Чинахчиан.	558.	Абдинъ, кассабъ.
504.	Бала заркаръ 2-й.	559.	Али-Клиш.
505.	Заркаръ Ованнесь.	560.	Сежейство умершаго Зейналъ-бека.
506.	Дони Жамъатлу.	561.	Муртуза-Куян Вели-оглы.
507.	Георгъ Миринду.	562.	Сироты Абна.
508.	Арапетъ Мирикли.	563.	Машади Мамадъ-Али-Худадатъ-оглы.
509.	Муси Чинахчиан.	564.	Гусейнъ-Али Худадатъ-оглы.
510.	Багдасаръ.	565.	Али-Гули Магсудъ-оглы.
511.	Ованнесь, его сынъ.	566.	Сироты Уриш.
512.	Хинаръ.	567.	Кули Али-оглы.
513.	Муси.	568.	Аджи-Совидикъ.
514.	Аванъ деди.	569.	Казимъ.
515.	Асри.	570.	Худаверди, катирчи.
516.	Багдасаръ, папахчи.	571.	Тангиръ-Верди Агамъ-оглы.
517.	Астандиль.	572.	Таиръ Мердини.
518.	Аваннесь, братъ Хачия.	573.	Мирза Али-Яръ.
519.	Татаринъ Аширъ-Асламъ-бекъ Карадагуръ чалъ.	574.	Зейналъ-Абдинъ-бекъ-Аджлу.
520.	Восканъ, калайчи.	575.	Сынобя Машади Алагули.
521.	Баба Пагрилу.	576.	Сынобя Машади Али Аскара.
522.	Караманъ, ханджаръ-сазъ.	577.	Сироты Рази фарша.
523.	Саркизъ Тагавертин.	578.	Исмаиль мулаи Фазили.
524.	Татаринъ Мажаръ-Кули, саракъ.	579.	Ага-Мамадъ.
525.	Зейналъ Огивъ Юзбашевъ.	580.	Ага-Клиш.
		581.	Мажаръ-Али, чорекчи.
		582.	Гусейнъ, мехтаръ.
		583.	Фарзъ-Али-бекъ.
		584.	Тага Кала-Пазъ.
		585.	Сироты Карбалай-Багира.
		586.	Мамадъ, Дукерли.
		587.	Алаверди, фарши.
		588.	Али-Исмаиль Чобанъ-оглы.
		589.	Али, далакъ.
		590.	Алаверди, папахчи.
		591.	Юли, папахчи.
		592.	Абдуль-Рахманъ, чушъ.
		593.	Машади Мамадъ-Али.
		594.	Машади Гусейнъ-Али.
		595.	Машади Мехти.
		596.	Гасанъ-Али.
		597.	Бенгрия Али-оглы.
		598.	Гасанъ Рожанъ-оглы.
		599.	Аджи-Мамадъ, нукеръ.
		600.	Али-Мамадъ, болбикъ.
		601.	Мамадъ-Ишиъ-Хитватъ-Багиръ-оглы.
		602.	Али-Берагъ-бекъ.
		603.	Ахиадъ, шарбатдаръ.
		604.	Иба-Кули Мердини.
		605.	Машади Баиратъ, бѣдный
		606.	Алаверди, принявшій татарскую вѣру.
		607.	Али Ибраимъ-оглы.
		608.	Бангрия Гасанъ-оглы.
		609.	Гусейнъ, чоракчи.
		610.	Курбанъ Гасанъ.
		611.	Ага-Клиш Исмаиль-оглы.
		612.	Джаваръ, гасабъ.
		613.	Аджи-Мамадъ-Гусейнъ.
		614.	Гасанъ Таиръ-оглы.
		615.	Машади, тамурети.
		616.	Авакъ-Канжалу, бѣдный.
		617.	Ага-Мамадъ-Гусейнъ, джаръ.
		618.	Мамадъ Шовли.
		619.	Ибраимъ-Халикъ, куртъ.
		620.	Карбалай-Али Ордубатлуй,
		621.	Сежейство Тагъ.

Принадлежащие Петрусь-беку.

526.	Вартакъ Саркисовъ.
527.	Мирза Угановъ.
528.	Сынобя Кули.
529.	Уганджанъ.
530.	Уганъ Атаноловъ.
531.	Неги, мискаръ.
532.	Мисрутъ, апа.
533.	Кули Меликовъ.
534.	Багдасаръ, заркаръ.
535.	Саркисъ Багиевъ.
536.	Муррадъ, апа.
537.	Сынобя чулчи.
538.	Дони, набондъ.
539.	Асри Чалиевъ.
540.	Мусали Чалиевъ.
541.	Вартакъ, портной.

Подвластные Полковнику Джафаръ-Кули-Агъ.

542.	Имазъ Вели-оглы.
543.	Сироты Ибни.
544.	Аветикъ Бурджиевъ.
545.	Цатуръ Акислу.
546.	Исакъ и Ягубъ.
547.	Священникъ Цатуръ.
548.	Асри, наджаръ.
549.	Мирза, наджаръ.
550.	Мугдуси, бѣдный.
551.	Мширдиль Акислу.
552.	Аягули Акислу.
553.	Ованнесь Акислу.
554.	Кара Кадн.

	Принадлежацие Полковнику Дивафаръ-Кули-Агъ	670.	Аритунъ, Джула.
622.	Ага-Мамадъ-бекъ.	671.	Кадусть Миссаровъ.
623.	Али эшакчи, бѣдный.	672.	Аритунъ Мехрабовъ.
624.	Ага-дикъ Мамадъ-бекъ-оглы.	673.	Степанъ Куржи-оглы.
625.	Машади Шадихъ.	674.	Аванисъ-оглы Априямъ.
626.	Уста Аджи-Мамодъ.	675.	Сироты Аритуна.
627.	Карбалай Рамазанъ.	676.	Степанъ Давыдовъ.
628.	Гули.	677.	Макридичъ Зилеюевъ.
629.	Новрузъ.		
630.	Машади Гусенинъ.		
631.	Исмаиль Карбалай-Окпаръ-оглы.		
632.	Юсубъ.		
633.	Машади Зепхалъ.		
634.	Абдулъ.		
635.	Мулла Агарза, човушъ.		
636.	Машади Гусенинъ.		
637.	Сироты Карбалай Сархона.		
638.	Арапетъ Исахановъ, состоящій подъ управленіемъ Джабралъскаго Шихъ-Али-Аги.		
639.	Коспоръ, его-жъ подмастерный.		
640.	Ароуманъ, ханжаревъ.		
641.	Асланъ.		
642.	Карбалай Зейналъ, сарракъ.		
	Семейства, принадлежациа Халлаванъ-Агъ.		
643.	Мирза Абдулъ-Каримъ.		
644.	Рахимъ, дикъмолдеръ.		
645.	Момадъ Рази.		
646.	Гусенинъ-бекъ, ялы.		
647.	Мвардавъ, дѣрга.		
648.	Вели Мердани.		
649.	Башравъ.		
650.	Али-Гули, баккаль.		
651.	Рамазанъ.		
652.	Меграли, катарчи.		
653.	Шахъ-Али, цырюльникъ.		
654.	Аритунъ Балуджагу.		
655.	Зейналъ-бекъ ушогли.		
656.	Ага-Мамадъ, папахчи.		
657.	Аджи Мамадъ, баккаль.		
658.	Имамъ-Кули эшакчи, бѣдный.		
	Принадлежацие Шукуръ-Агъ.		
659.	Кораванъ Кеншли.		
660.	Кеверси, башмакчи.		
661.	Али.		
662.	Сендъ-Али Зилжъ-Али-оглы.		
	Принадлежацие Ханханумъ- Агъ.		
663.	Мирза Густавъ.		
664.	Ага-Кини.		
665.	Уганъ.		
666.	Исмаиль, баккаль.		
667.	Куки Аритунъ-оглы.		
	Принадлежацие Полковнику Халпаръ-Агъ жителю Ингралы.		
668.	Ованисъ, кевла.		
669.	Аритунъ.		
		678.	Аритунъ Исаяевъ, бѣдный.
		679.	Бадрусь Садиговъ.
		680.	Авакъ, кевла.
		681.	Крикоръ, алажъ.
		682.	Газаръ алажъ, чигъ-сазы.
		683.	Кадусть Одабаповъ.
		684.	Макаръ.
		685.	Аритунъ Агубовъ, бѣдный.
		686.	Уста Бози.
		687.	Тивусть, еумашедши.
		688.	Саркиевъ, башмакчи.
		689.	Гарабетъ.
		690.	Саркиевъ Ованисовъ.
		691.	Сироты Агуна.
		692.	Крикоръ Куржи-оглы.
		693.	Саваръ-Али-бекъ.
		694.	Семейство Агая.
		695.	Гусенинъ Падаръ.
		696.	Шахивъ Бежанъ-оглы.
		697.	Машади Оджатъ-Кули.
		698.	Рамазанъ, цырюльникъ.
		699.	Юсувъ.
		700.	Ованисъ, чолахъ.
		701.	Машади Салманъ.
		702.	Машади Каримъ Худи-оглы.
		703.	Ага-Кини Ераилъ-Карима.
		704.	Машади Новрузъ.
		705.	Вели Бала-оглы.
		706.	Бехбусъ-Али Бала-оглы.
		707.	Исмаиль Гусенинъ-оглы.
		708.	Семейство Фаталия.
		709.	Машади Вели Казумъ-оглы.
		710.	Гуль-Мамадъ Ага-Мамадъ-оглы.
		711.	Машади Али Казумъ-оглы.
		712.	Машади Мехръ-Али.
		713.	Ширинъ Хали-Фалу.
		714.	Баба Баба-Ханъ-оглы.
		715.	Туни Довшаня.
		716.	Куки.
		717.	Мустава, кевачи.
		718.	Али, фарашъ.
		719.	Затуръ, бѣдный.
		720.	Мирза Асланъ-Али.
		721.	Мамадъ-Садигъ, нокаръ.
		722.	Джабралъ, нукеръ.
		723.	Вали-Ханъ, нукеръ.
		724.	Алшерди, нукеръ.
		725.	Гасанъ, башмакчи.
		726.	Миръ-Слабъ, башмакчи.
		727.	Мухоравъ, папахчи.

728.	Сироты Пораиана.
729.	Гусеинъ Зинаиъ-бекъ-оглы.
730.	Рустамъ, башмахи.
731.	Степанъ, зоргаръ.
732.	Уста Мамадъ, ханджаръ-созъ.
733.	Арапетъ, портной.
734.	Уганъ Лазки-Атси.
735.	Масраиъ-Гули съ своимъ отцемъ.
736.	Семейство дорвишъ Мамада.
737.	Гасанъ Зарису.
738.	Корбалай Адина.
739.	Корбалай Ага-Мамадъ.
740.	Корбалай Вели.
741.	Сироты Рейтана.
742.	Туон мугдуси Довшанлу.
Семейства, принадлежатиі Капитану Мирзѣ Али-бену.	
743.	Ходжа Ованнись Хачивъ.
744.	Акузъ Позиръ.
745.	Ованнись, дара.
746.	Богдасаръ Хачмаги.
747.	Корбалай Оджаверди.
748.	Али-Баба.
749.	Манадъ, вшагчи.
750.	Аджи-Вели, мааъ.
751.	Рустамъ Миръ-Ахмадъ-оглы.
752.	Рустамъ Юсубъ Джагли.
753.	Абдинъ Корбалай Гусеинъ-Али-оглы.
754.	Шукуръ-Али.
755.	Манади Сагратъ-Али.
756.	Сироты Пешана, катирчи.
757.	Манадъ Нагди-Али, бахмалъ.
758.	Вдова Зогра, карп.
759.	Мулла Фатали.
760.	Джаванширъ, дара.
761.	Мулла Имамъ-Гули Санбли.
762.	Гасанъ-халъ Санбли.
763.	Джаръаръ Санбли.
764.	Гурбанъ.
765.	Юсубъ, саражъ.
766.	Валадъ Марали.
767.	Манади Мамадъ-Али, саражъ.
768.	Вели, механдаръ.
769.	Исмаиль Шарбоъ.
770.	Ибраимъ Хачмачи.
Семейства, принадлежатиі Манадъ-Али-бену Диванъ-бену.	
771.	Сироты Ширна.
772.	Намазъ-Али, каджи.
773.	Мухарямъ.
774.	Мажидъ, братъ Садрадина.
775.	Гасанъ, папахчи.
776.	Али, сирота.
777.	Исмаиль, башмахи.
778.	Али-Гули, аттаръ.
779.	Али, коса.
780.	Намазъ, кешичи.
781.	Дашбраиъ, аджъ.
782.	Али-Аскаръ.
783.	Агмидъ Кечалъ-Ишрузли.
784.	Искандоръ Ажибъ-оглы.
785.	Багиръ Сейгани.

Семейства, принадлежатиі Аджи-бену.	
786.	Мамадъ-Гасанъ.
787.	Гусеинъ.
Куртъ Гурджистанъ, принадлежатиі къ Каберлинскому магазу, управленіи Диванъ-бена Мамадъ-Али-бена.	
788.	Казимъ, бдный.
789.	Рустамъ.
790.	Фаражила.
791.	Мамадъ.
792.	Казн.
793.	Зиленгаръ.
794.	Абдулла.
795.	Исми.
796.	Мамадъ-Гусеинъ-бекъ, мааъ.
797.	Ага Киши, цирольникъ.
798.	Зейналъ Корбалай Исхаиъ-оглы.
799.	Имамъ-Али-бекъ.
800.	Карбалай мулла Абазъ, бдный.
801.	Мамадъ-Еминъ, вагиръ.
802.	Гусеинъ, мааъ.
803.	Сироты Аля Верди.
804.	Сироты Фатали.
805.	Сироты Карбалай Шахана.
806.	Абдуль-Азизъ.
807.	Гасанъ Агаджанъ-бекъ-оглы.
808.	Манади уста Багиръ-Ивасумъ, мааъ.
809.	Сироты Манади Гурбана.
Куртъ Дортсеръ, принадлежатиі къ Каберлинскому магазу, управленіи Диванъ-бена Мамадъ-Али-бена.	
810.	Сироты Каръ-Новруза.
811.	Косимъ Корбалай Ибраимъ оглы.
812.	Сироты Абдуль Азия.
813.	Шахъ-Али, принадлежатиі Мамадъ-Али беку.
814.	Саваръ-Али.
815.	Али-Аскаръ.
816.	Джамшидъ.
817.	Манади Юсубъ Али.
818.	Алаверди.
819.	Манади Багиръ.
820.	Исмаиль-Чаналъ, бдный.
821.	Зейналъ Исмаиль-оглы.
822.	Мухарямъ, принадлежатиі Мирзѣ Азизу.
823.	Саваръ-Али.
824.	Совдумъ Али, папахчи.
825.	Сироты Рагима.
826.	Юсубъ-Али.
Куртъ Джамалъ-Халъ-Карадаглы, принадлежатиі къ Каберлинскому магазу, управленіи Диванъ-бена Мамадъ-Али-бена.	
827.	Караманъ.
828.	Сироты Манади Аля.
829.	Имамъ-Верди, харатъ.
830.	Гусеинъ, юзбана.

928.	Маядъ-Али Качарли	977.	Агубъ.
929.	Мамадъ-Али-оглы Качарли.	978.	Ахмадъ-Али, башмахчи.
	Подвластные Ибрагимъ-беку челя- бюргы.	979.	Машади Раджабъ-Али.
930.	Авакъ, шиячи.	980.	Мамадъ-Гасанъ, бѣдный.
931.	Усубъ, дарзи.	981.	Машади Тагпи, бахвалъ.
932.	Ованисъ, зинъчи.	982.	Мамадъ бахвалъ Агараз-оглы.
933.	Сайи Багдасаровъ.	983.	Сироты Асадулы.
934.	Муси, мугдуси.	984.	Сафаръ-Али-Шуттали.
935.	Пани, сѣру.	985.	Гурбанъ, касабъ.
936.	Абдунъ.	986.	Фатали, кабаѣчи.
937.	Ованисъ, братъ Петія.	987.	Кочъ-Али Гасанъ-Али, потахчи.
938.	Бегдажаръ.	988.	Савайръ.
939.	Сващеникъ Ованисъ.		Принадлежащие Бехбудъ-беку.
940.	Даниселъ, живущій у Асабена-кевхи.	989.	Зенналь Рустанъ-оглы.
941.	Саркисъ Паниевъ.	990.	Ага Мамадъ.
942.	Апиражъ, башмаѣчи.	991.	Абдулла-Нахжиппани.
943.	Данисель Алавердиевъ.	992.	Абдулла, сирота.
944.	Артугоуъ Паниевъ.	993.	Мелькувъ, чолохъ.
945.	Сироты Ованиса, чохмагъ-саза.	994.	Молла Алахъ-Верди.
946.	Кули.	995.	Уста Искандиръ.
947.	Муса, башмахчи.	996.	Микаиль Инехти.
948.	Маржара.	997.	Али-Ханъ Баппа.
	Подвластные мелику Ваню челя- бюргы.	998.	Башмахчи Карибъ.
949.	Мусанъ Артугоуовъ.		Принадлежащие Али беку.
950.	Ованисъ Мугдуси-оглы.	999.	Мина и Сафаръ.
951.	Саркисъ Мугдуси-оглы.	1000.	Сироты Арипина Елешиджани.
	Тативскіе Армяне, принадлежащіе мелику Пугосу.	1001.	Мирза Тагпиръ-Верди.
952.	Закара Усанджанти-оглы.	1002.	Хазакъ, ширьяльникъ.
953.	Арилетъ Каспаровъ.	1003.	Кани Дабазъ.
954.	Кани Бакиевъ.	1004.	Алаверди, дульмаръ.
955.	Тули Минасовъ.	1005.	Мамадъ, амянчи.
956.	Угани Армяногъ.	1006.	Мирза, принадлежющій Агаларъ-беку.
957.	Тули Хутли.		Принадлежащие Сафаръ-Али-беку.
958.	Алешанъ Агубъ.	1007.	Рушанъ.
959.	Авакъ Хутли.	1008.	Алаверди, наджаръ.
	Магала Огузъ-Эки.	1009.	Сыновья Машади Курбана.
960.	Сафаръ-Гасаръ-оглы.	1010.	Бонда Али.
961.	Гуногъ.	1011.	Кирбали Зенналь-Абдинъ.
962.	Ниязъ-Ханъ Парк-оглы.	1012.	Гасанъ-бекъ Талибъ-оглы.
963.	Гаси-Гули-Мамадъ Али-Заманъ оглы.	1013.	Алаверди.
964.	Али-Асфаръ, сирота.	1014.	Гули, бахвалъ.
965.	Алгерди Вейсаллу.	1015.	Машади Салахъ.
966.	Мустаза, башмахчи.	1016.	Нагманъ Арсланъ-оглы.
967.	Ирза Кули.	1017.	Васкопъ.
968.	Мехуръ-Али.	1018.	Сироты Мамадъ-Тагпи.
969.	Али-Вераисъ Алаверди оглы.		Принадлежащие Мамадъ-Касимъ- Агъ.
970.	Машади Ахверди, вискаръ.	1019.	Али-ханъ, сараджъ.
971.	Сироты брата молы Гасана.	1020.	Баба Гасибъ.
972.	Казимъ Хадирли.	1021.	Калишъ.
973.	Аляхпиръ Джурли.	1022.	Молла Мамадъ, бѣдный.
	Принадлежащие Калабеку.	1023.	Ибрагимъ-Утлыкъшъ.
974.	Нуръ-Мамадъ, бахвалъ.	1024.	Али Шелли.
975.	Ирза-Кули, дарзи.	1025.	Алаверди Дорбали.
976.	Гасанъ-Ага Ибрагимъ оглы.	1026.	Абдулла Зогра-оглы.
		1027.	Махмудъ, катирчи.
		1028.	Алесперъ оглы.
		1029.	Бабо, яли.
		1030.	Саркисъ Хатуль-оглы.

	Принадлежащие Наатъ-Бегумъ.	1084.	Саркисъ, башмахчи.
1031.	Дабатъ Мяхитаръ-оглы.	1085.	Туни, набаянтъ.
1032.	Карбалай-Аджи, бахкалы.	1086.	Маликъ, принадлежавший Асатъ-беку.
1033.	Машади-Джаваръ-Соеи.	1087.	Нариянъ, бахкалы.
1034.	Аллахъ-Верди.	1088.	Гисъ, мавазунъ.
1035.	Аджи-Аллахверди.	1089.	Аджи-Махмудъ Казянли.
1036.	Зейналъ-Абдинъ Фатыма-оглы.	1090.	Мулла Ибраимъ-Ханлы.
1037.	Саваръ-Али, чаругчи, принадлежавший Ассану Пари-оглы.	1091.	Машади-Мамадъ-Гули, сарражъ.
1038.	Ибраимъ, его племянникъ.	1092.	Джигжилу-Хявря.
1039.	Мехран, принадлежавший Ассану Пари-оглы.	1093.	Семейство Ага-Мамеда.
1040.	Мирза Курбанъ.	1094.	Нефендиаръ.
1041.	Машади-Имятъ.	1095.	Мустафа-Али-Ханли.
1042.	Ага-Сидъ-Али Акперъ.	1096.	Сироты Карбалай-Ханъ-Мамеда.
1043.	Али, добай.	1097.	Рустамъ.
1044.	Сироты Коса-Аея.	1098.	Пиръ.
1045.	Гюль-Маматъ-бекъ.	1099.	Ибраимъ.
1046.	Шыръ-Али, гулавъ.	1100.	Карбалай-Мирзали.
1047.	Ага-Кичи.	1101.	Али-Али-Саллахъ-оглы.
1048.	Вдова Фатима.		
1049.	Зейналъ-Хожавантъ.	1102.	Рустамъ, башмахчи.
1050.	Аллахверди, пахладузъ.	1103.	Саваръ.
1051.	Сыновья Али-бека.	1104.	Муса.
1052.	Гусейнъ Асманъ-оглы.	1105.	Касимъ Акелпарали.
	Принадлежащие Сулейманъ-беку.	1106.	Дариниъ, папахчи.
1053.	Гуматъ-Али Сариджали.	1107.	Карбалай Гуматъ.
1054.	Турабъ, мулазимъ.	1108.	Газратъ-Кули, папахчи.
1055.	Али-Наги Сариджали.	1109.	Али-Даванъ-оглы.
1056.	Мухаррамъ Агарза оглы.	1110.	Акперъ Искандаръ-оглы.
1057.	Али, пичачи.		
1058.	Джаваръ, кеталъ.	1111.	Зейналъ-бекъ, юзбани.
1059.	Гаранъ.	1112.	Карбалай-Наги.
	Принадлежащие Бенокъ-Хану.	1113.	Карбалай-Али, коса.
1060.	Сироты Урана.	1114.	Карбалай-Рагимъ.
1061.	Абдул Хонлу.	1115.	Ага-Кичи.
1062.	Алаверди, поджаръ.	1116.	Сироты Газратгули.
1063.	Газаръ Хонлу.	1117.	Вели, бѣдный.
1064.	Мамедъ, мавазунъ.	1118.	Гуматъ-Али, каллапазъ.
1065.	Карбалай-Бадалъ Хонли.	1119.	Бейримъ, кяръ.
1066.	Саваръ Хонли, бѣдный.	1120.	Карбалай-Али, мужалуръ.
1067.	Джаваръ-Али Хонли.	1121.	Мустафа.
1068.	Мулла Али, сарачъ.	1122.	Узунъ-Али.
1069.	Муталипъ.	1123.	Машади Ибраимъ-Халиль.
1070.	Сироты Аджа-Али-Акшара.	1124.	Джаваръ-Гули Мургуза-Кули - Юзбани-оглы.
	Семейства, принадлежавшии Капитану Рустамъ-беку.	1125.	Байрамъ, каллапазъ.
1071.	Ага-Кичи-Гусейнъ-оглы.	1126.	Машади-Абдулла.
1072.	Баба, кечалъ.	1127.	Машади Мамара.
1073.	Джаваръ, его братъ.	1128.	Али Имамъ-Верди-оглы.
1074.	Рустамъ Багиръ-оглы.	1129.	Карбалай-Юсубъ.
1075.	Аджи-Гейдеръ.	1130.	Сидикъ Карбалай-Аджатъ-Верди-оглы.
1076.	Карбалай-Мамедъ-Али, сарражъ.	1131.	Рахимъ, бѣдный.
1077.	Молла, витирчи.	1132.	Аджи-Мамедъ чаушъ, сирота.
1078.	Аджи-Али-Акперъ-оглы.	1133.	Сироты Пиръ-Назара.
1079.	Баба Мейги-оглы.	1134.	Али-Джигя, вдова.
1080.	Машади-Ягубъ.	1135.	Шахверди тушманъ, маевъ.
1081.	Юсубъ.		
1082.	Абдалъ.		
1083.	Али-Гули.		
			Принадлежащие Капитану Угурлу-беку.
		1136.	Ага Кичи, нукеръ.
		1137.	Саркисъ, базавъ.
		1138.	Макирдичъ Карадагли.
		1139.	Гусейнъ Харятли-Казимъ-оглы.

1140.	Сироты Бебрама.	1199.	Аюбъ.
1141.	Эйвазъ Мюрдуръ оглы.	1200.	Аслонъ Игули.
1142.	Хочи Назиръ.	1201.	Машади-Дашъ-Темуръ.
1143.	Машади-Мамашъ.	1202.	Али.
1144.	Вели.	1203.	Кербалай-Гусейнъ.
1145.	Мулла Миядъ Карадаси.	1204.	Сироты Мелрали.
1146.	Джасаръ, малъ.	1205.	Машади-Гасанъ.
1147.	Исмаиль, внукъ Нурихана.	1206.	Машади-Бадаль.
1148.	Гусейнъ-Гули Низъ оглы.	1207.	Байрамъ-Гули, бѣдный.
1149.	Наян, вдова.	1208.	Мухаррабъ, бѣдный.
1150.	Рамазанъ Али-Анваръ-оглы.	1209.	Машади-Вели.
1151.	Вели Озанич-оглы.	1210.	Абдинъ.
1152.	Наби, чинаодаръ.	1211.	Аминъ-Али, бѣдный.
	Принадлежашіе Капитану Аджи-Агаларъ-беку.	1212.	Кербалай Гурбанъ.
1153.	Петрусъ, кевха.	1213.	Кербалай-Гурбанъ 2-й.
1154.	Бугусъ Бадаль-оглы.	1214.	Нораничъ-Кодакъ, бѣдный.
1155.	Багдасаръ Агаджановъ.	1215.	Машади Гули.
1156.	Мелькумъ Карать.	1216.	Машади-Саган-Али.
1157.	Степанъ.	1217.	Сироты Кара-Али.
1158.	Огезъ, бѣдный.	1218.	Сироты Фааль-Али.
1159.	Мурдуси.	1219.	Маминъ, холостой.
1160.	Аванъ.	1220.	Исмаиль, холостой.
1161.	Путусъ.	1221.	Ага-Мамади, холостой.
1162.	Уганич, назанъ-дузь.	1222.	Али-Кербалай-Бали.
1163.	Акупъ Шушум.	1223.	Али-Наги, спложникъ.
1164.	Пети.		Дамурчиларпы.
1165.	Пирн.	1224.	Сыновья Машади-Касума.
1166.	Багдасаръ Манлъ-оглы.	1225.	Кербалай - Абдулла - Дамурчи.
1167.	Селекъ.	1226.	Кербалай-Гюли.
1168.	Баба.	1227.	Весель-Дамурчи.
1169.	Сироты Касия.	1228.	Сироты Имамъ-Гуля.
1170.	Уганич Чиликаръ.		Принадлежашіе Ахунду Муллаъ Багиру.
1171.	Угладжанъ.	1229.	Машади-Анваръ.
1172.	Бадаль.	1230.	Машади-Каринъ, братъ муллы Багира.
1173.	Якупъ, дарзи.	1231.	Анваръ.
1174.	Акупъ, дабасъ.	1232.	Али Мамадиъ.
1175.	Кеси.	1233.	Анваръ.
1176.	Шохъ-Низаръ Нахджондан.		Принадлежашіе Капитану Измаиль-беку.
1177.	Агаси, бѣдный.	1234.	Али-Паша.
1178.	Арузмаиъ.	1235.	Мамадъ-Али, коджа.
1179.	Агри, бѣдный.	1236.	Силсйманъ.
1180.	Агри, каменьщикъ.	1237.	Юсуфъ.
1181.	Арсланъ-Ванкли.	1238.	Вдова Махбуби.
1182.	Гули, мискаръ.	1239.	Багдасаръ.
1183.	Сагатель.	1240.	Гусейвъ Соенъ-оглы.
1184.	Баба.		Принадлежашіе Поручику Гуль-Мамади-беку.
1185.	Багдасаръ Мелькумовъ.	1241.	Сыновья Агубъ-Джана.
1186.	Багдасаръ Курджи-оглы.	1242.	Саркисъ, дарзи.
1187.	Мамидъ-Кули, нуваръ.	1243.	Киспаръ-Ширачи.
1188.	Аджи Гуркумъ-бейъ-оглы.	1244.	Ханъ-Муррадъ Аватли.
1189.	Али Верди Имамъ-Гули-оглы.	1245.	Мамадъ Гусейнъ.
1190.	Гасаръ, служитель Аджи-Гуркумъ-бейъ-оглы.	1246.	Рахмиъ, ятмъ.
1191.	Муратъ-Ханъ.		Принадлежашіе Вели-беку.
1192.	Калазъ.	1247.	Машади-Тага, братъ Вели-бека.
1193.	Джамаль.	1248.	Мамадъ-Али Рамазанъ-оглы.
1194.	Мустафо, дарзи.		
1195.	Мелькумъ, назиръ.		
1196.	Сыновья Кароюра.		
1197.	Баба.		
	Магала Эгермидюртъ Сахтлинцы.		
1198.	Дадимъ бейъ.		

1249.	Талибъ, башивахи.		
1250.	Сыновья Машади-Алаверди.		
1251.	Фотали, двоюродный братъ Вели-бека.	1293.	Уста Али-Ахларъ.
1252.	Акпаръ Рамазанъ-оглы	1294.	Баба Машади-Мамадъ.
1253.	Аврахъ, принадлежавшій Нури-беку, брату Вели-бека.	1295.	Машади-Мамадъ-Казакъ.
		1296.	Мамадъ-Купи, пошакчи.
		1297.	
	Принадлежацие Мирзѣ Джаваду.		Хачинскаго Магала.
1254.	Аврахъ.		
1255.	Барутчи-оглы.	1298.	Карамаиъ, башивахи.
1256.	Степанъ, душкарь.	1299.	Дани, цирюльникъ.
1257.	Степанъ, пукеръ.	1300.	Априскъ.
	Принадлежацие Губернскому Секретарю Зурабу Тармову.	1301.	Карамаиъ Нахдулли.
		1302.	Рушониъ, кузнецъ.
		1303.	Андонъ Сендъ Бегли.
1258.	Петрусъ Надживанли.		Принадлежацие Фотали-беку.
1259.	Карибъ Нахживанли.		
1260.	Андонъ.	1304.	Кербалай-Диваларъ, пукеръ.
1261.	Мирза Бадрузъ.	1305.	Абуталибъ.
1262.	Ашарсувъ.	1306.	Али-Гули.
1263.	Вартанъ Нахживанли.	1307.	Кербалай-Джафаръ.
1264.	Балду Нахживанли.	1308.	Джабиръ.
1265.	Арзуманъ.	1309.	Абдулла.
1266.	Арапетъ.		
1267.	Асугатуръ.		Шѣзъ кочевья Хаджавентъ.
1268.	Мигирдичъ.		
1269.	Искя, цирюльникъ.	1310.	Джафаръ Аляръ-оглы.
	Принадлежацие Карибъ-беку.	1311.	Машади-Ахвалъ.
		1312.	Гуль-Мамадъ, его братъ.
1270.	Юсубъ Аладжъ.		Дизахли.
1271.	Кербалай-Абавъ.		
1272.	Ага-Расуль Арагли.	1313.	Мелкумъ.
1273.	Ага-Гауруъ Арагли.	1314.	Уста Хуказъ.
	Жители деревни Шуши-Кента.	1315.	Баба, братъ Акупъ-бека.
		1316.	Арпюль Муса-Бей-оглы.
		1317.	Оганъ Хозаборти.
1274.	Саркисъ.		Мушлы и Сенды.
1275.	Сироты Топи.		
1276.	Рустамъ.		
1277.	Багиръ, башивахи.	1318.	Ага Сендъ Магмадъ.
	Принадлежацие Диванъ-беку Агмадъ-агъ.	1319.	Ага Сендъ Асанъ.
		1320.	Мирза Али-Казы.
1278.	Акры, палангузъ.	1321.	Ахундъ Мушлы Багари.
1279.	Тупи Хатунъ-оглы.	1322.	Мушлы Али, дегаръ.
1280.	Алаверди, цирюльникъ.	1323.	Мушлы Али-Гули.
1281.	Аджи-Ала-Верди.	1324.	Мушлы Гасанъ.
1282.	Машади-Таги.	1325.	Мушлы Деря.
1283.	Машади-Гасувъ.	1326.	Мушлы Ахверди.
1284.	Вдова, мать Мамеда.	1327.	Сироты Сенда Сава.
	Принадлежацие Джаваиръ-Ханумъ.	1328.	Сендъ Хоросани.
		1329.	Сендъ Мазандарана.
		1330.	Сендъ Асанъ.
1285.	Ованисъ Маниковъ.	1331.	Сендъ Агмадъ.
1286.	Гусейнъ Мамай.	1332.	Сендъ Абдулла.
1287.	Кербалай-Гурбанъ.	1333.	Ага Сендъ Асадъ.
1288.	Исмаиль Шахъ-Мамадъ-оглы.	1334.	Сендъ Магмадъ.
1289.	Джафаръ Ягдлаетъ.	1335.	Сендъ Абавъ.
1290.	Кербалай-Али-Суваръ.	1336.	Сендъ Мусагауиъ.
1291.	Пана, дарга.	1337.	Мушлы Абдинъ-Моззинъ.
1292.	Ибраимъ.	1338.	Сендъ Амра-Али.
		1339.	Сендъ Агмадъ.
		1340.	Сендъ Марбагиръ.
		1341.	Ага Сендъ Асанъ-Хоросани.
		1342.	Сендъ Али.

1460.	Симонъ Туніевъ.	1498.	Агабекъ. } Принадлежатъ Халатъ-беку.
1461.	Ованесъ Каполян.	1499.	Гурягезъ. }
1462.	Ованесъ Ганжян.	1500.	Оганжянъ, принадлежащій Фаталъ-беку.
1463.	Задуръ, аптечн.	1501.	Оганъ, паландузъ, принадлежащій меліку Усулу.
1464.	Оганъ Мискеръ.	1502.	Асри, принадлежащій прапорщику меліку Беграву.
1465.	Карабекъ Пагановъ.		
1466.	Петрусь Атамовъ.		
1467.	Погосъ, мундаксазъ.		
1468.	Караманъ, кирпичъ-сазъ.		
1469.	Сироты Мирзы, дульгера.		
	Принадлежаніе разнымъ лицамъ.	1503.	Агубъ.
1470.	Гусейнъ, чюлверъ, принадлежащій Гусейнъ-Кули-Агъ.	1504.	Сироты Маня.
1471.	Зурабъ, дарин. } Принадлежатъ Умматъ.		
1472.	Втеръ, чачи. } Али-беку.		
1473.	Багдаспръ, дарин, принадлежащій сыну Талыбъ-Ханъ-бека.	1505.	Сендъ Касимъ.
1474.	Туни, наджаръ. } Принадлежатъ архимандъ.	1506.	Муси Бели-оглы.
1475.	Усубъ, дарин. } ригу Саркису.	1507.	Астатуръ Оганъ-оглы.
1476.	Ласкеръ, принадлежащій Мирзъ Юсузу.	1508.	Казимъ, хтбоникъ.
1477.	Саркисъ Хорханы, принадлежащій Гурзанъ-Хорумъ.	1509.	Юли-Касебъ.
1478.	Вани, бучахчи. } Принадлежатъ Агмалъ-Сати, ганжаразъ. } беку Килгирискому.	1510.	Юли, быхалъ.
1479.	Ага-Баба. } Принадлежатъ Мирзъ Али		
1480.	Ваврабъ-Кули. } Казю и Мирзъ Мамяду.	1511.	Худаверди.
1481.	Джафаръ, принадлежащій Хавдадаси.	1512.	Али Магдадъ.
1482.	Машади Халатъ, принадлежащій Калбалу.	1513.	Тягриверди.
1483.	Шахселему.	1514.	Мирза Али.
1484.	Али Намерли, принадлежащій Амрасланъ-беку.	1515.	Гамберъ Али.
1485.	Ибраимъ Ныязовъ, принадлежащій Мирзъ Манадъ-Али.	1516.	Али-Магдадъ, кузнецъ.
1486.	Казимъ. } Принадлежатъ		
1487.	Али-Шахназа-оглы. } Мамядъ-Кули	1517.	Давыдъ и брать его Асри Оганъ-Узба-шевы.
1488.	Цирюльникъ Курбанъ-Али. } беку.	1518.	Ага-Папа, часовы мастеръ.
1489.	Степанъ, принадлежащій прапорщику Мирзъ Караяну Шахъ-Назарову.	1519.	Ахперъ, лекаръ.
1490.	Иманъ-Верди, кечечи, принадлежащій Ибраимъ-беку Вагари.	1520.	Ага Реджабъ-Али-Арахли, ювелиръ.
1491.	Иманъ Ханъ, принадлежащій Гасану-Машади Касимъ-оглы.	1521.	Алиъ-Джоваръ-оглы, сабельникъ.
1492.	Ибраимъ, принадлежащій Мирзъ Джафару.	1522.	Калбалай Зейналъ-Абдинъ, цирюльникъ.
1493.	Саркисъ Сисиани, принадлежащій Джавабъ-беку-Авшаръ-оглы.	1523.	Уста-баби, серебрянникъ.
1494.	Мирза-Ахбулули, принадлежащій Адегозаль-беку Такалинскому.	1524.	Севаръ, столаръ.
1495.	Тони. } Принадлежатъ Асадъ-Султану	1525.	Ростомъ, столаръ.
1496.	Туманъ. } Оганъ. }	1526.	Бала, столаръ.
1497.		1527.	Усулъ, столаръ.
		1528.	Келикоръ, столаръ.
		1529.	Давыдъ, зурначъ.
		1530.	Ибраимъ, зурначъ.
		1531.	Микирдичъ, зурначъ.
		1532.	Рустамъ, шубникъ.
			Изя деревни Ханаврана.
			Принадлежаніе Маматъ юзбашъ.
			Принадлежаніе Наджафъ-Али-беку.
			Ханскіе ремесленники.

Дѣйствительный Статскій Совѣтникъ *Могилевскій.*

Подковникъ *Ермоловъ 2-й.*

Təşəkkür

Azərbaycan Respublikası Prezidentinin Administrasiyası

Azərbaycan Respublikasının Qeyri-Hökumət Təşkilatlarına Dövlət Dəstəyi Agentliyi

Azərbaycan Respublikası Mədəniyyət Nazirliyi Milli Azərbaycan Tarixi Muzeyi

Azərbaycan Respublikası Mədəniyyət Nazirliyi Milli Xalça Muzeyi

Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası Arxeologiya, Etnoqrafiya və Antropologiya İnstitutu

Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası Məhəmməd Füzuli adına Əlyazmalar İnstitutu

Azərbaycan Respublikası Milli Arxiv İdarəsi

Şuşa Şəhəri Dövlət Qoruğu İdarəsi

Azərbaycan Respublikasının
Dövlət-Hökumət Təşkilatlarına
Dövlət Dəstəyi Agentliyi

MİRAS
AZƏRBAYCAN DÖVLƏT MİRAS MƏRKƏZİ

ŞUŞA

tarixi-mədəni irsin tədqiqi

Hazırlayan: Dr. Fəriz Xəlilli

کتابخانه بعد از جنگ ویرانه

9 789952 841237